Leids Jaarboekje 2013

VERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje

2013

VSM

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2013

HONDERDENVIJFDE DEEL

HISTORISCHE
VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Basisontwerp: Coördesign Leiden
Zetwerk/layout: Grafaria Leiden i.s.m. Bert van der Veer
Scanwerk: Hans de Graaff Leiden
Druk: Nautilus Leiden
Bindwerk: Mosmans Pijnacker

Omslag: Sint Pieter, de beschermheilige van de Pieterskerk en de stad Leiden. Detail van een schildering op een pilaar in het koor van de Pieterskerk.

Tegenover titelpagina: sloop van de Van der Klaauwtoren aan de Kaiserstraat. Foto Hielco Kuipers 2013.

Voorwoord

Dit *Leids Jaarboekje* 2013 bevat weer enkele bijdragen die samenhangen met de actualiteit. Het stuk van Emiel van der Hoeven is een eerbetoon aan de Rotogravure, die dit jaar 100 jaar bestaan zou hebben. Het artikel van Mathieu Fannee en André van Noort betreft de ligging van het oudste kasteel Alkemade te Warmond, bevestigd door recent archeologisch onderzoek. En de bijdrage van Rudi van Maanen over het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden is een reactie op een recente publicatie over dit schilderij met een geheel andere visie.

Na 25 jaar inzet voor de Leidse sociale en economische geschiedenis, zag de Dirk van Eck-Stichting zich dit jaar genoodzaakt om zich op te heffen. Een speciale werkgroep binnen de Historische Vereniging Oud Leiden zal de doelstellingen blijven nastreven. Ook aan het *Jaarboek* van de Dirk van Eck-Stichting is hierdoor een einde gekomen. Maar een van de redacteuren, drs. Jaak Slangen, heeft plaats genomen in onze redactie, zodat de specifieke expertise behouden blijft. Hij heeft verscheidene publicaties op zijn naam staan, waaronder in het *Leids Jaarboekje.* De voormalige vormgever van het *Jaarboek* van de Dirk van Eck-Stichting, Bert van der Veer, was bereid de technische beeldredactie van deze jaargang van het *Leids Jaarboekje* op zich te nemen, toen bleek dat onze nieuwe eindredacteur zijn werk niet direct kon aanvangen.

Lenie Witkam, onze redactiesecretaris, was bereid de tekstuele eindredactie uit te voeren.

In 2013 vond een fusie plaats van het Regionaal Archief Leiden (RAL) met het team Monumenten & Archeologie van de gemeente. Dat leidde tot de nieuwe naam Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO). Die hebben we echter nog niet gebruikt. De meeste auteurs hanteerden nog de naam Regionaal Archief Leiden, met de afkorting RAL, die eigenlijk nog maar net ingeburgerd was. Maar Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) zal in het vervolg ook door ons gebruikt worden.

Rudi van Maanen, voorzitter redactiecommissie *Leids Jaarboekje*

Sint Pieter, de beschermheilige van de Pieterskerk en de stad Leiden. Detail van een schildering op een pilaar in het koor van de Pieterskerk.

Over het ontstaan van Leiden

Lezing naar aanleiding van de presentatie van het boek *Het ontstaan van Leiden*

Freek Lugt

Over het ontstaan van Leiden lag een aantal feiten en omstandigheden al langer vast: archeologische sporen van Leiden vóór 1050 zijn er niet, in het laatste kwart van de 12de eeuw begon men met de opwas, vlak voor 1200 werd het Gravensteen gebouwd, in 1204 lag er een brug. Andere zaken zijn komen vast te staan in het onderzoek dat ten grondslag ligt aan mijn boek *Het ontstaan van Leiden:* het gebied van de grafelijke hof is ontstaan als onderdeel van de reguliere veenontginningen, rond 1050 is de Burcht van Rijnsburg naar Leiden verplaatst, het stadsrecht bestaat voor een deel uit wijzigingen van de *Lex Frisionum* en er bestond een grafelijk en een burggrafelijk Leiden. Door een gelukkig toeval is tegelijk uit onderzoek van Van Maanen komen vast te staan dat Leiden in 1213 of iets later stadsrecht kreeg. Dat is wat er is. Al het overige met betrekking tot het ontstaan van Leiden moet komen uit interpretatie van deze en andere gegevens en vergelijking met situaties in andere vroege steden. Deze overige zaken zijn dus met onzekerheden omgeven. In *Het ontstaan van Leiden* heb ik deze allemaal aangegeven, hoop ik, en toegelicht. De in mijn boek getrokken conclusies uit de gevonden feiten, omstandigheden en onzekerheden heb ik onder alle voorbehoud gepresenteerd in de lezing die ik op 3 november 2012 gaf op de dies van de Historische Vereniging Oud Leiden.

Het navolgende vormt de basistekst van de lezing. Deze wordt gevolgd door de weergave van en opmerkingen naar aanleiding van een tweetal discussie-

---

Freek Lugt publiceert regelmatig over de oudste geschiedenis van Leiden en Oegstgeest, zoals *Het goed van Oestgeest* (2010), 'Overdorp. De naam van de in Oegstgeest opgegraven Merovingische nederzetting' (*Leids Jaarboekje 2011*), *Het ontstaan van Leiden* (2012).

punten die in de discussie na de lezing opkwamen. Het betreft de tijdstippen van verplaatsing van de Burcht en verlening van het eerste Hollandse stadsrecht.

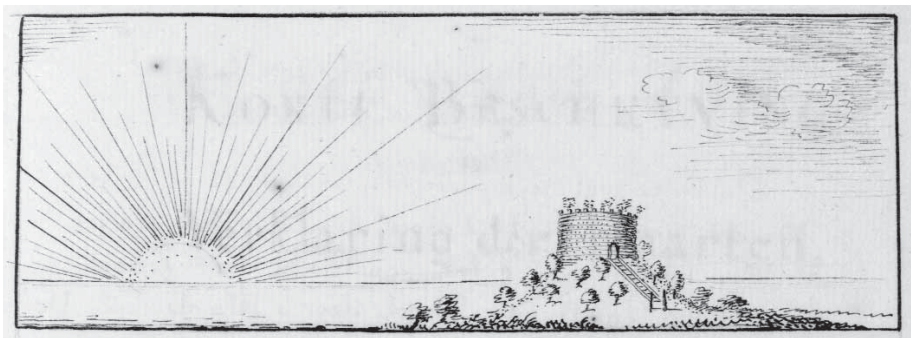
Lezing 3 november 2012

Ik begin met een overzicht van het ontstaan van Leiden, waarbij ik mij beperk tot de thema's burggraaf, ontginning, opwas en stadsrecht. Uiteraard komen in mijn boek ook andere belangrijke onderwerpen aan de orde, zoals de naam van de stad, de bevolkingsomvang op verschillende tijdstippen, de Pieterskerk en de grafelijke hof. Hier ga ik, na het overzicht, nader in op de thema's ontginning en opwas.

Wanneer, waarom en hoe: een overzicht

De hierbij afgedrukte tekening van Cornelis van Alkemade geeft een prille Burcht aan in een nog helemaal lege omgeving. Zo was het ook. Voordat de Burcht er kwam woonde er geen mens. Misschien wel enkele boeren en vissers in een paar eenzame boerenwoningen langs de oever van de Rijn, zoals die overal langs de oevers stonden, maar verder woonde er niemand en stond er geen enkel bouwwerk. Aan weerszijden van de Rijn strekte zich tussen de strandwallen, waarop de oude dorpen als Warmond, Oegstgeest, Rijnsburg en Voorschoten lagen, en de Utrechtse Heuvelrug één groot veenlandschap uit, ook waar het later Leiden zou gaan heten.

Rond het jaar 1050 verrees vlak ten oosten van die lijn de Burcht. Eerder was er in Rijnsburg een vergelijkbare burcht geweest waar de graaf van het latere

Impressie van de Burcht van Leiden in een totaal leeg landschap. Tekening Cornelis van Alkemade in Beschrijving van de Stadt Leyden *(Leiden 1687) fol. 1.*

Holland tol hief van het scheepvaartverkeer over de Rijn en waar hij munten liet slaan. Dat geheel stond onder leiding van de burggraaf van Rijnsburg. De burcht in Rijnsburg was te groot geworden, dus moeilijk verdedigbaar, en te oud en daardoor bouwvallig. Bovendien viel er daar langs de Rijnmond nog maar weinig tol te heffen, want het internationale scheepvaartverkeer had zich verplaatst naar de Maasmond. Om deze redenen gaf de graaf van Holland aan de burggraaf opdracht een moderne burcht te bouwen op een betere plek bij een kruising van waterwegen met veel regionaal verkeer: de westelijke punt van het Waardeiland, tussen de twee armen van de Oude en de Nieuwe Rijn. Die Burcht zag er toen nog niet zo uit als nu. De motte of burchtheuvel was drie meter lager. Erop was een burcht gebouwd die bestond uit een houten palissade waarin mogelijk een houten donjon heeft gestaan. Om de motte heen kan een aarden wal hebben gelegen. Bij een in dezelfde tijd in Dinan (Bretagne) gelegen motte was een dergelijke wal inderdaad aanwezig; een doorsnedetekening van de motte in Leiden geeft de mogelijkheid aan dat er hier ook een gelegen heeft. Dat zou nog uit archeologisch onderzoek kunnen blijken.

Net als in Rijnsburg werden op de Burcht van Leiden munten geslagen, waarvan er enkele zijn teruggevonden. Erop staat *Leithercburch* aan de ene en *Florentius* aan de andere kant. Daardoor weten we dat dit Leidse munten zijn en dat ze onder graaf Floris I zijn geslagen; hij was in functie van 1049 tot 1061. Bovendien weten we dat de Rijnsburg door de Duitse keizer in 1047 buiten gebruik is gesteld. Na dat jaar, omstreeks 1050, moet de Burcht in Leiden in gebruik zijn genomen.

De Burcht stond onder bevel van een burggraaf. Blijkbaar was de hele organisatie uit Rijnsburg overgeplaatst naar Leiden en was de burggraaf van Rijnsburg sindsdien de burggraaf van Leiden. De oudste die wij nog kennen was burggraaf Alewijn (voor 1083-voor 1108). Er was dus al een burggraaf voordat Leiden ontstond. Want, zoals gezegd, de Burcht (met de bijbehorende hof) was echt het begin, voor die tijd was er niets, behalve waarschijnlijk een stuk of wat boerderijen langs de Rijn.

Uit de gang van zaken blijkt dat aan de komst van de Burcht een zorgvuldige planning ten grondslag heeft gelegen. Op de Burcht zat een vaste bemanning. We hebben geen idee uit hoeveel mensen deze bestond, maar laten we zeggen tien of twintig, voor een deel met vrouw en kinderen. En allemaal moesten ze eten, elke dag. Dat gold ook voor hun paarden. Zowel het een als het ander hebben de plannenmakers voorzien. Ten noorden van de Burcht had de graaf in een

eerdere fase weidegrond aan de abdij van Egmond geschonken. De abdij was een grafelijke stichting, dus in wezen beschikte hij nog over die weiden. De burggraaf kreeg het recht er het hooi vanaf te halen. Daarmee was de voedselvoorziening voor de paarden geregeld. Ten zuiden van de Rijn zou een grafelijke hof worden gebouwd. Eerder lag de grafelijke hof van de Rijnsburg in Valkenburg; bij de Burcht van Leiden zou er ook een worden aangelegd. Op deze nieuwe hof zou het voedsel voor de Burchtbemanning worden geproduceerd. Daarvoor was het wel nodig dat het moerassige veengebied daar eerst ontgonnen werd. Over dit onderwerp volgt hierna meer. Van een stad of een dorp of zelfs maar een nederzetting Leiden was nog steeds geen sprake. Daar was ook eigenlijk geen plaats voor. Rond de Burcht kon om militaire redenen niet worden gebouwd, op de grafelijke hof mocht dat niet. Dat was de landbouwgrond van de graaf.

Door de gang van zaken was het echter onvermijdelijk dat er toch meer mensen kwamen wonen. Op de Burcht werd tol geheven. Dat gebeurde in die tijd nog in natura: van elke twintig vaten boter gingen er een of twee naar de tolheffer. Deze kreeg zodoende meer boter, graan, vis, zout en noem maar op ter beschikking dan hij zelf kon verwerken. Het overschot moest dus worden verkocht, waardoor er vanzelf een markt ontstond, mede gestimuleerd door de munt. Of misschien was het andersom, doordat de markt er was, ontstond er behoefte aan muntgeld. Er kwam ook al gauw een herberg naast de boerderij die er waarschijnlijk al stond, op de plaats van het huidige stadhuis. Allerlei ambachtslieden die hun kans schoon zagen volgden, en er ontstond een nederzetting. Bij de Burcht en op de grafelijke hof kon dat nog steeds niet, alleen maar langs het rivierdijkje dat nu Breestraat heet. Daar ontstond het dorp Leiden.

Een belangrijke ontwikkeling in het vierde kwart van de 12de eeuw was het ontstaan van de 'opwas' in de Rijn, ter plekke van het gebied dat nu bekend staat als de Marktenroute. Essentieel is, en daarom gebruik ik de verouderde term 'opwas', dat de burggraaf het 'recht van opwas' in de Rijn bezat. Ook over de opwas volgt hierna meer.

In 1213 of iets later, maar uiterlijk in 1217 kreeg Leiden stadsrecht. Dat weten we op basis van het stadsrecht van 1266 dat nog op schrift aanwezig is. De wetenschappers Kruisheer en Van Maanen hebben zich gebogen over het tijdstip waarop het eerste stadsrecht moet zijn gegeven. Kruisheer heeft gereconstrueerd dat het stadsrecht is opgebouwd in vijf lagen, Van Maanen reduceerde die tot vier. Aangezien er bij elke volgende graaf een nieuwe laag werd toegevoegd, kom je

terugredenerend vanaf 1266 voor het eerste stadsrecht terecht bij graaf Willem I, die in 1213 aantrad. Zijn eerste oorkonde als graaf kondigde hij in 1213 af in Leiden.

Dit eerste stadsrecht is in juridisch opzicht een merkwaardig geheel. Het bestond uit twaalf artikelen die met elkaar geen afgeronde juridische eenheid vormen. Er staat een aantal bepalingen in die kennelijk uit de koker van de graaf kwamen, over tolvrijdom, belastingheffing en dienstplicht. Er staan ook bepalingen in die kennelijk door de stedelingen zijn aangedragen. Die zijn strafrechtelijk van aard. Zij gaan bijvoorbeeld over het uittrekken van haar, het slaan met een stok, het toebrengen van steekwonden en het afslaan van vingers. Het gaat niet over bijvoorbeeld brandstichting, verkrachting of het stelen van een paard. Het is dus helder dat het stadsrecht maar een klein deel van het strafrecht beslaat. Dit betekent dat er daarnaast nog ander recht moet hebben gegolden. Ik heb kunnen vaststellen dat het andere recht vastlag in de zogenoemde *Lex Frisionum,* de Friese wet. Bij het vaststellen van deze wet rond het jaar 800 lag het latere Holland nog in het gebied dat 'Frisia' werd genoemd, vandaar de naam *Lex Frisionum.* Ik kon constateren dat deze wet de grondslag was voor het stadsrecht doordat de artikelen in het stadsrecht in dezelfde volgorde staan als de overeenkomstige artikelen in de *Lex Frisionum* en doordat is gebleken dat de bepalingen in het stadsrecht in feite wijzigingen zijn van die bepalingen. In de *Lex Frisionum* bedroeg de boete voor het afslaan van vingers bijvoorbeeld 1 pond en 1 schelling, in het stadsrecht werd dit verdubbeld tot 2 pond en 2 schellingen.

De ontginning

Het land ten oosten van de lijn Voorschoten-Warmond bestond zoals gezegd uit één groot veengebied. Om dat bruikbaar te maken moest het worden ontgonnen, en dat is gebeurd. Op oude stafkaarten is dat nog goed te zien: de duizenden parallelle lijntjes zijn de in de middeleeuwen gegraven ontginningssloten. Voor de aanleg daarvan ontwikkelde zich een vaste methode. Begonnen werd met een dwarswetering die afwaterde op bijvoorbeeld een natuurlijke rivier. Vervolgens werden loodrecht op de dwarswetering ontginningssloten gegraven. Deze lagen parallel aan elkaar, zo veel mogelijk op een vaste afstand van 30 roeden, ruim 100 meter. Door die sloten werd het veenkussen aangesneden waardoor het water er letterlijk uit liep. Veen als dit bestaat namelijk voor 80 procent uit water. Daarna werd de grond van begroeiing ontdaan en geëgaliseerd en kon hij voor landbouw in gebruik worden genomen.

Moderne plattegrond van Leiden waarop de oorspronkelijke ontginningssloten zijn aangegeven, in donker de dwarswetering en de drie sloten van de oorspronkelijke grafelijke hof; ten westen daarvan de sloten van de iets latere ontginning Boshuizen. De spoorlijn ligt op de volgende gedempte ontginningssloot.

Gewapend met deze kennis en met behulp van potlood en liniaal bestudeerde ik de plattegrond van Leiden en ontdekte ik dat de grafelijke hof in het latere Leiden ook zo is ontgonnen. Op het kaartje is te zien dat de Langebrug, de Pieterskerkgracht en de Papengracht, en ook de meer westelijke grachten, parallel aan elkaar liggen op een afstand van zo'n 30 roeden van elkaar.

Er lag hier al een natuurlijk riviertje, de Vliet. Tegenwoordig eindigt de Vliet bij het Rapenburg, toen liep het riviertje rechtdoor naar de Rijn, via wat nu de Papengracht heet. De Rijn was nog een getijdenrivier. Twee keer per dag eb, twee keer per dag vloed. Dan kwam er dus brak water binnen. Omdat je in een voor landbouw bestemde ontginning uiteraard geen brak water kunt gebruiken werd besloten de ontginning in het zuiden te laten afwateren, op de bovenstroom van de Vliet. Daarom is in Leiden de Vliet ter hoogte van de Groenhazengracht afgedamd. Omdat dit een aanzienlijk eind van de (toen nog bredere) Rijn af is, vermoed ik dat in de hoek van de Rijn en de Vliet een boerderij lag die de Vliet gebruikte als natuurlijke haven. Deze situatie kon worden gehandhaafd door de afdamming relatief ver van de Rijnoever af te situeren, ten zuiden van de boerderij.

Dwars op de Vliet moest de dwarswetering komen te staan. In dit geval werd hiervoor een zijriviertje van de Vliet gebruikt dat er al liep, langs de route Zoeterwoudsesingel-Geregracht. Loodrecht op de dwarswetering, de Zoeterwoudsesingel dus, werden de ontginningssloten gegraven, parallel aan de Vliet, op een afstand van 30 roeden van elkaar, precies volgens de conventie.

Dat moet zich hebben afgespeeld in de eerste helft van de 11de eeuw, voordat de Burcht rond 1050 werd gebouwd. Zoals gezegd was dit het resultaat van een zorgvuldige planning: eerst werd het gebied ontgonnen en de grafelijke hof aangelegd. Rond 1050 was deze gereed en werd de Burcht gebouwd. Een aanwijzing hiervoor is dat aan de samenstelling van de burchtheuvel is te zien dat deze is aangelegd onder leiding van iemand die vertrouwd was met ontginningswerkzaamheden. Iets later werden ook westelijk van de Papengracht ontginningssloten aangelegd: het Rapenburg, de Doelengracht, de Witte Singel, de Trekvliet, de sloot waarop nu de spoorlijn ligt, enzovoort, de hele ontginning Boshuizen.

De opwas

In het vierde kwart van de 12de eeuw stagneerde de waterafvoer in Rijnland. Een belangrijke oorzaak vormde het proces van verzanding van de Rijn bij Katwijk. De wateroverlast werd zo hevig dat zelfs de ontginningen die toen overal plaatsvonden, moesten worden onderbroken. Die veroorzaakten nog meer water om af te voeren en dat kon men er niet meer bij hebben. Vierentwintig ambachten staken de koppen bij elkaar. Er werd een masterplan ontworpen. Onder meer werden bij Leiderdorp de Zijl en de Does gegraven, die gingen afwateren op het Haarlemmermeer. Dat was verbonden met de Zuiderzee, die waterafvoer naar

het noorden mogelijk maakte. De Mare was er al maar de stroomrichting daarvan werd omgedraaid, zodat ook hier afwatering naar het noorden kon plaatsvinden. In dit veelomvattende kader achtte men het nodig in Leiden het stroomprofiel van de Rijn te verbeteren. Die Rijn was toen tientallen meters breder dan nu, er waren geen kaden maar uiterwaarden die bij hoog water nog regelmatig onder stroomden. Aan de laagwaterlijn werd een kadewand geplaatst en de ruimte daarachter werd volgegooid met de klei en bagger die uit de Rijn werd gehaald. Zo ontstond een aanwas of opwas zoals men die toen noemde, althans het begin ervan. Dat was een duur en arbeidsintensief gebeuren. Arbeidskrachten waren geen probleem: die waren er genoeg sinds de ontginningen waren gestopt. En het geld zal zijn gefourneerd door de schatrijke burggraaf van Leiden. De burgerij van Leiden kan dat onmogelijk zelf hebben opgebracht: al met al telde de stad toen nog minder dan 400 inwoners, kinderen en ouden van dagen inbegrepen. De reden waarom de burggraaf met het geld over de brug kwam, is simpel: hij werd eigenaar van de opwas. De burggraaf beschikte namelijk, vermoedelijk al vanaf de Rijnsburgse periode, over de rechten op de Rijn. Hij had daar het visrecht, het veerrecht, het recht van zwaandrift en vooral: het recht van opwas. Alle aan- of opgewassen grond werd zijn eigendom, of de opwas nu op natuurlijke wijze was ontstaan of met behulp van mensenhand. Zo ontstond naast grafelijk Leiden, gelegen aan weerszijden van de Breestraat, langzamerhand ook burggrafelijk Leiden, dat lag op de opwas in de Rijn.

De burggraaf zette de werkzaamheden voort, nu aan de Burcht. Hij brak het houten mottekasteel af, verhoogde de heuvel met drie meter en liet er een tufstenen ringmuur op bouwen. Over de punt van het Waardeiland, langs de route Sint Jansbrug-Hoogstraat-Visbrug, liet hij een lange houten brug aanleggen. Dat er rond 1200 één lange brug over beide Rijnarmen lag, kan aan de hand van de schriftelijke stukken worden vastgesteld. Dat het een rechte brug was die het genoemde traject volgde, is lastiger vast te stellen, laat staan dat daar zekerheid over te krijgen is. Wij worden echter geholpen door de stenen brug die, naar valt aan te nemen, in de 14de eeuw de houten brug opvolgde.

Vanuit een positie in de Stille Rijn is, naar het oosten kijkend over de terrasboten die daar liggen, de Hoogstraat te zien. Onder deze straat liggen wat in het algemeen 'kelders' worden genoemd. Bij een restauratie in de jaren tachtig van de vorige eeuw is een tekening gemaakt van de zijkant van de 'kelders', vanaf het water gezien is dat het front van de kelders. Bij projectie van deze tekening op een foto van de Hoogstraat, zoals in de hierbij opgenomen afbeelding is gebeurd,

Luchtfoto van de Hoogstraat. Tussen de linker lijnen ligt de 14de-eeuwse stenen brug, tussen de rechter lijnen lag wellicht de houten brug uit 1200. Aerodata International Surveys, Deurne.

wordt duidelijk dat dit waarschijnlijk geen kelders zijn: het zijn de bogen van de brug die daar in wezen nog ligt. Andere aanwijzingen wijzen ook in deze richting, zoals het feit dat de kelders onder de huizen van de Hoogstraat zelf zijn voorzien van de gebruikelijke kruisgewelven terwijl de brugbogen veel langere tongewelven zijn.

Dat geeft echter alleen nog maar aan dat er daar in de 14de eeuw vermoedelijk een lange stenen brug heeft gelegen. Voor een aanwijzing over de eerdere houten brug kan een luchtfoto dienst doen. Op de foto zien we rechtsonder de Burcht en links van het midden – van boven naar beneden – de Donkersteeg, de Sint Jansbrug, de Hoogstraat, de Visbrug en de Maarsmansteeg. Tussen de blauwe lijnen ligt, nemen wij aan, de 14de-eeuwse stenen brug.

De rode lijnen zijn getrokken van de hoeken van de Donkersteeg naar de hoeken van de Maarsmansteeg. Daarbinnen vallen de gevels van de panden aan de Hoogstraat. De gevelwand van de Hoogstraat staat dus iets naar voren ten opzichte van de gevelwand van de Donkersteeg. Wie weet dat de 14de-eeuwse stenen brug tussen de blauwe lijnen ligt, kan veronderstellen dat de voorafgaande houten brug tussen de rode lijnen heeft gelopen. Men stelle zich immers voor. Je gaat een stenen brug bouwen. Breek je dan eerst de houten brug af? Nee, want

Foto van de Hoogstraat met afdruk van een tekening uit 1987 van de 'kelders' onder het wegdek. In feite zijn dit de bogen van de 14de-eeuwse stenen brug.

dan kun je maandenlang het water niet over. Je laat de houten brug zo lang mogelijk staan en je bouwt de stenen brug naast de houten brug. Daarna wordt de houten brug afgebroken en ontstaat er ruimte voor een gevelwand die verder naar voren springt dan eerder het geval was. Zoals bij de Hoogstraat ten opzichte van de Donkersteeg. Een bewijs dat hier de houten brug lag, vormt deze aanwijzing niet. De overtuigingskracht ervan zal voor iedereen anders zijn.

Samenvattend

Ik geef een overzicht van hetgeen hiervóór aan de orde kwam:

– er was een burcht met een burggraaf in Rijnsburg;
– deze werd in 1050 met zijn hele organisatie door de Hollandse graaf overgeplaatst naar Leiden;
– daar was voordien helemaal niets;
– voor de voedselvoorziening werd een grafelijke hof aangelegd;
– ten behoeve daarvan werd het gebied ontgonnen;
– de volgorde was dus 1. ontginning 2. grafelijke hof en 3. Burcht, waarbij enige samenloop natuurlijk mogelijk is;

– ingeklemd tussen Burcht en grafelijke hof ontstond een nederzetting langs de Rijndijk, later Breestraat;
– in het laatste kwart van de 12de eeuw werden de uiterwaarden van kaden voorzien en opgehoogd, waardoor tussen Rijn en Breestraat langzamerhand een aan- of opwas ontstond;
– in 1213 of iets later kreeg Leiden stadsrecht;
– dit stadsrecht is deels gebaseerd op de *Lex Frisionum;*
– de stad was tijdelijk verdeeld in een grafelijk en een burggrafelijk Leiden.

Enkele discussiepunten

Tijdstip verplaatsing Burcht

Een dag voor de lezing, bij de presentatie van het boek aan burgemeester Lenferink van Leiden, werd de verplaatsing van de Burcht en de ingebruikneming daarvan rond 1050 door gemeentelijk archeoloog C.R. Brandenburgh nog aangemerkt als een hypothese. Er zijn wel munten gevonden met als opschrift *Leithercburch* en *Florentius* maar die zijn niet in de Burcht gevonden, argumenteerde zij. In theorie kunnen de munten dus zijn geslagen op een andere burcht die Leiderburg heette, op gezag van een andere Floris dan de Hollandse graaf. Dat een dergelijke andere burcht of muntheer niet valt aan te wijzen is niet relevant.

Tijdens de discussie na afloop van de lezing bracht oud-conservator Middeleeuwen van het Geldmuseum A. Pol hier tegenin dat de gevonden munten vanwege type, stijl en massa niet op een heel andere plaats en tijd in Europa gesitueerd kunnen worden dan in de Nederlanden van de 11de eeuw en wel meer bepaald in het gebied van het latere Holland (niet Vlaanderen, Utrecht of Friesland, de direct aangrenzende gebieden waar men in die tijd georganiseerde muntslag bedreef, en zeker niet in Engeland, Frankrijk of het Duitse Rijk, laat staan nog verder weg). Aangezien in het Holland van toen (en ook in de andere genoemde gebieden) van een andere Leiderburg en een andere relevante Floris dan die in Leiden niet is gebleken, houd ik staande, gelet ook op de overige feiten en omstandigheden, dat vast staat dat rond 1050 de Burchtorganisatie naar Leiden is verplaatst.

Ik voeg hier aan toe dat het mij niet zinvol voorkomt een op zichzelf juist theoretisch standpunt *ad absurdum* vol te houden. Zelfs al waren de munten wel

in de Burcht gevonden, dan nog zou gesteld kunnen worden dat ze er van elders waren ingebracht. Ook de munten uit Rijnsburg zouden in een dergelijke redenering uit een ander – onbekend – Rijnsburg afkomstig kunnen zijn. In plaats van dergelijke standpunten in te nemen dient gezocht te worden naar de meest waarschijnlijke situatie, in het besef dat absolute zekerheden op deze termijn vaak niet meer kunnen worden gegeven.

Tijdstip verlening eerste Hollandse stadsrecht

Het stadsrecht van Geertruidenberg is verleend op 21 september 1213.[1] Het stadsrecht van Leiden moet zijn verleend tussen 13 januari 1213, toen graaf Willem I door de keizer officieel werd beleend met het graafschap Holland, en 29 mei 1217, toen de graaf op kruistocht ging.[2] In de veronderstelling dat het stadsrecht werd verleend als beloning voor de Leidse houding in de Loonse Oorlog – mogelijk was dit zelfs een voorwaarde voor deze Leidse opstelling – moet dit zo vlug mogelijk na 13 januari 1213 zijn gebeurd. Een in het oog springende datum is dan 23 juli 1213. Op die dag bevonden zich zowel graaf Willem, burggraaf Jacob als de abdis van Rijnsburg in de stad, terwijl er ook zes priesters uit Leiden en de omringende dorpen aanwezig waren, zonder dat duidelijk is wat hun aanwezigheid te betekenen had. Zou deze duiden op een feestelijke mis in de Pieterskerk, ter viering van de verlening van het stadsrecht?

Een bewijs dat het stadsrecht op 23 juli 1213 is verleend, is dit uiteraard niet; het betekent slechts dat de kans dat het op deze datum gebeurde iets groter is dan dat het bij een andere gelegenheid plaatsvond. Vast lijkt wel te staan dat Leiden en Geertruidenberg de oudste stadsrechten van Holland hebben. Weliswaar wordt al in 1200 melding gemaakt van de 'broederschap en hanze der Dordtse poorters' die zich bevond in een *oppidum,* stad, met *oppidani,* stedelingen, en *scabini,* schepenen, die zich verheugden in een bepaalde *libertas,*vrijheid;[3] en is er lange tijd van uitgegaan dat het stadsrecht van Geertruidenberg (1213) is geënt op dat van Dordrecht.[4] Het oudst bekende stadsrecht van Dordrecht dateert echter uit 1220. Doorslaggevend is dat dit geen melding maakt van bevestiging van eerdere rechten, hetgeen uiterst ongebruikelijk zou zijn als dergelijke rechten er wel waren geweest. Het stadsrecht van 1220 moet dus het eerste stadsrecht van Dordrecht zijn.[5] De overeenkomst met het stadsrecht van Geertruidenberg – voor zover die er al is – kan er slechts op duiden dat het Dordtse recht door dat van Geertruidenberg is geïnspireerd in plaats van andersom. Alles bijeen genomen ligt het daardoor redelijkerwijs vast dat Leiden (13 januari 1213 - 29 mei

1217) en Geertruidenberg (21 september 1213) de oudste stadsrechten van Holland hebben.

Noten

1 A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299,* deel I ('s-Gravenhage 1970) (hierna OHZ I), nr. 334.
2 OHZ I, nrs. 316, 388.
3 OHZ I, nrs. 241, 244.
4 J.C.M. Cox, *Repertorium van de Stadsrechten in Nederland* (Den Haag 2005) 90.
5 Joost C.M. Cox, *Hebbende privilege van stede* (Den Haag 2011) 69-70. Schrijver noemt het recht van 1220 'een constituerend stadsrechtprivilege', 69.

Het Laatste Oordeel *in geopende toestand. Coll. Museum De Lakenhal, Leiden.*

Het laatste woord over het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden?

Rudi van Maanen

In het in december 2011 uitgekomen standaardwerk over de Leidse Pieterskerk is een artikel opgenomen van de kunsthistoricus Edward Grasman over altaarstukken die in deze kerk gehangen hebben. Het ging met name over het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden.[1] Hij bestrijdt daarin de stellingname van Franz Dülberg uit 1899, sedertdien door andere auteurs overgenomen, dat het *Laatste Oordeel* circa 1526 geschilderd is in opdracht van de erven van Claes Dircksz. Houtcoper en dat het geplaatst was in de buurt van het doopvont.[2] Grasman keert terug naar de oudere theorie die ervan uitging dat dit schilderij op het hoogaltaar had gehangen en dat over de opdrachtgever en het jaar van ontstaan niets bekend was. Men ontleende zijn kennis daaromtrent aan de biografie die Carel van Mander aan Lucas van Leyden gewijd had (1604), overgenomen door de Leidse geschiedschrijver Jan Orlers (1614), en aan passages in de *Beschrijving der stad Leyden* door Frans van Mieris (1762 en 1770).[3]

Dülberg baseerde zijn these op een contract van 12 juli 1577, aanwezig in het Leidse stadsarchief, waarbij een 'altaer of memorytafel' van Lucas Hugensz., afkomstig uit de Pieterskerk, naar de burgemeesterskamer van het Leidse stadhuis gebracht zou worden, om daar te worden opgehangen.[4] Daar hing namelijk in 1602 een *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden,[5] en dat bleef er tot het in 1872 werd overgebracht naar het Stedelijk Museum De Lakenhal.[6] Grasman ontkent de relatie tussen genoemd archiefstuk en dit *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden. Analyse van dit stuk en andere ermee in verband gebrachte archivalia brengt hem tot de conclusie dat het om een ander schilderij van Lucas moet gaan. Dit maakt tevens de weg vrij voor het oude idee dat het grote drieluik op het hoogaltaar gehangen moet hebben.

Grasman baseert zijn conclusie op een vijftal argumenten. Het is vooral de combinatie van deze argumenten, zegt hij, die tot zijn conclusie leidt.

R.C.J. van Maanen is emeritus-hoogleraar Leidse geschiedenis aan de Universiteit Leiden en oud-adjunctarchivaris van het Regionaal Archief Leiden.

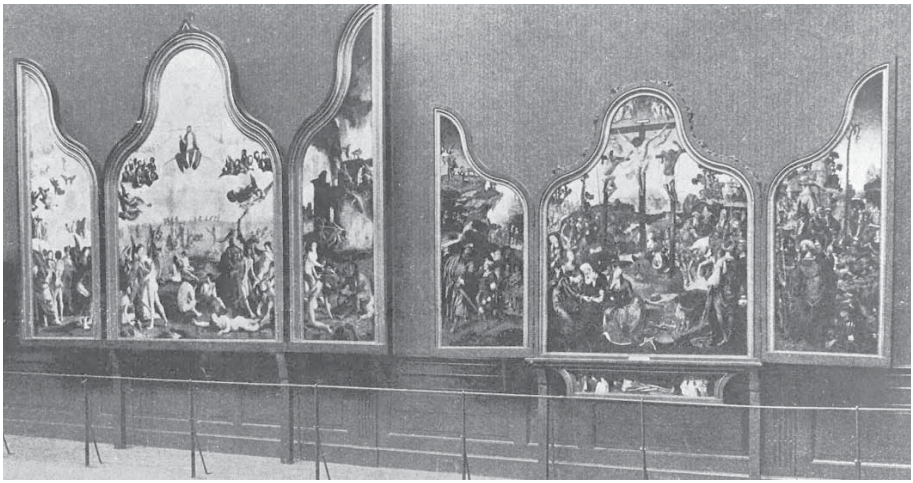
1. Je kunt je ernstig afvragen of dit schilderij wel een memorietafel is. Het ontbeert er alle kenmerken van. De overledenen (en opdrachtgevers) zijn niet afgebeeld en ook anderszins ontbreekt iedere verwijzing naar hen.
2. Op de buitenluiken zijn Petrus en Paulus geschilderd, de patroonheiligen van de kerk. Het ligt niet voor de hand dat Claes Dircskz. Houtcoper daar een bepaalde band mee had.
3. Het genoemde arbeidsloon voor de schilder van 35 pond Vlaams is veel te gering voor zo'n groot schilderij.
4. Vanwege zijn enorme omvang kan dit schilderij niet in de buurt van het doopvont gehangen hebben. Gezien het formaat en de afbeelding op de buitenluiken ligt het voor de hand dat het drieluik inderdaad op het hoogaltaar gehangen heeft, zoals door Van Mieris was gesteld.
5. De sociale status van Claes Dircksz. Houtcoper is te laag voor zo'n prominent schilderij.

Op al deze punten is het nodige af te dingen, en wel zodanig dat je je kunt afvragen of de theorie van Grasman wel klopt. Sterker, nadere analyse van de bronnen en hun onderlinge samenhang maakt die van Dülberg juist nog waarschijnlijker.

Was dit *Laatste Oordeel* een memorietafel?

De duiding als memorietafel is inderdaad uiterst opmerkelijk, gezien het ontbreken van enige aanwijzing voor wie de memorie (periodiek liturgisch gebed voor een overledene) bedoeld was.[7] Van Claes Dircksz. Houtcoper noch van zijn vrouw Katrijn Claesdr. is enige memorie bekend. Hun testament spreekt er niet over.[8] En uit de memorieboeken die uit dit tijdvak overgeleverd zijn, blijkt niet dat er een memorie ter hunner nagedachtenis gesticht is.[9] Waarbij direct dient opgemerkt dat er uit deze periode slechts weinig memorieboeken bewaard gebleven zijn.

Het is echter de vraag of er niet een aanduiding van de stichters aanwezig is geweest. Het is namelijk niet onmogelijk dat het *Laatste Oordeel* oorspronkelijk aan de onderzijde een smalle opstand had, een zogenoemde predella, met daarin een commemoratieve tekst of het stichtersportret van de overledene zoals bij Cornelis Engebrechtsz.' *Drieluik met de Kruisiging* uit circa 1517-1519.[10] De breedte van het middenpaneel van het *Laatste Oordeel* van bijna twee meter maakt dit zelfs waarschijnlijk, want dat is aanzienlijk breder dan gebruikelijke altaartafels. Ook zal het openen en sluiten van de zijluiken op enigerlei wijze een opstand hebben gevergd om te voorkomen dat iedere keer kandelaars en andere

Opstelling van het Laatste Oordeel *in de kunstzaal van Stedelijk Museum De Lakenhal, en rechts daarvan het* Drieluik met de Kruisiging *van Cornelis Engebrechtsz. (met de predella). Foto C. Steenbergh ca. 1900. Dit was de opstelling ten tijde van het onderzoek van Frans Dülberg. Coll. Museum De Lakenhal, Leiden.*

liturgische voorwerpen van de altaartafel geruimd zouden moeten worden.[11]

Die predella is verdwenen of verwijderd. Juist dat ontbreken van enigerlei herinnering aan de aan het rooms-katholicisme gerelateerde memoriepraktijk maakt een *Laatste Oordeel* als dit van Lucas van Leyden uiterst geschikt voor plaatsing in een officiële ruimte van een calvinistisch stadsbestuur. Het zal dus volstrekt aan de wens van de burgemeesters van 1577 voldaan hebben, afgezien nog van het feit dat het door een befaamde stadgenoot geschilderd was.

Het schilderij is sedertdien in de bronnen niet meer als 'memorietafel' aangeduid. Dat zal echter op het conto van die bronnen geschreven moeten worden, die in een reformatorische context ontstaan zijn.

Claes Dircksz. Houtcoper

Het is maar zeer de vraag of Houtcoper geen relatie met de patroonheiligen van de Pieterskerk had. Inderdaad kan een binding op grond van naamgeving van hem of zijn echtgenote niet verondersteld worden. Maar wel was hij kerkmeester van de Pieterskerk. In ieder geval vanaf 1515 (jaar waarin de bron begint) tot 1518, daarna van 1520-1522.[12] Wellicht bekleedde hij de functie al in 1512, toen de toren naar beneden viel.

Claes Dircksz. was van 1510 tot aan zijn overlijden in 1524 of 1525 veertigraad en bekleedde diverse bestuurlijke functies, zoals schepen (1518-1519), burgemeester (1523) en vestmeester (1524 en 1525, vermoedelijk tot zijn overlijden).[13] Tevens was hij in 1515-1516 een van de vier 'vaders van de observanten' (toezichthouders namens het stadsbestuur op de Observante Minderbroeders).[14] Hij was derhalve nauw betrokken bij het wel en wee van de stad. De Pieterskerk was de kerk waar de stedelijke bestuurders de mis bijwoonden.

De sociale status van een veertigraad was per definitie hoog. De heren vormden de politieke en economische elite van de stad. Houtcoper behoorde tot het rijkste segment van de bevolking. In de belastingaanslag van 1498 die alle ruim 3.000 zelfstandige huishoudens betrof, werd hij aangeslagen voor zestien pond. Dat betekent dat zijn belastbaar vermogen 1.600 pond bedroeg.[15] Daarmee behoorde hij tot de acht procent van de stedelijke bevolking die minstens voor 1.000 pond gegoed was en die samen 71 procent van de totale aanslag opbracht.[16] Hij woonde in het bon Wolhuis, een van de rijkste wijken van de stad.

Claes Dircksz. Houtcoper kon het zich permitteren zijn kinderen te laten studeren. Zijn zoon Dirk ging als *meester* door het leven.[17] Een andere zoon, Cornelis, werd in feite onterfd, maar kreeg altijd nog een jaarlijkse uitkering uit de erfenis van 32 Rijnse guldens, zijn leven lang.

Over Houtcopers' afkomst en die van zijn vrouw Katrijn Claesdr. is niets bekend. Hun zoons voerden een variant van het wapen van het bekende Leids-Zoeterwoudse geslacht Van Swieten.[18] Verdere nazaten noemden zich ook Van Swieten.[19] Maar een familiale relatie is niet aangetoond. Over hun sociale netwerk kunnen de huwelijken van hun kinderen en kleinkinderen iets zeggen. De families Van Heemskerk en Van Montfoort springen eruit. Hun dochter Marie was getrouwd met Oude Dirck Jan Reyers van Heemskerk en na het overlijden van mr. Dirck Claesz. Houtcoper hertrouwde zijn weduwe Heyltgen Jansdr. Porsman met Jonge Dirck Jan Reyers van Heemskerck. Een andere zoon van de zeer vermogende brouwer Jan Reyers,[20] Simon, trouwde met Josyna van Montfoort, dochter van de steenbakker Jacob Floris van Montfoort en Dirckgen Boelen, de opdrachtgevers van Lucas van Leydens *Genezing van de blinde van Jericho* in 1531.[21] Een broer van Josyna, Dirck Jacobs van Montfoort, trouwde met Baerte Dirck Claesz., kleindochter van Claes Dircksz. en Katrijn Claesdr. Deze Dirck Jacobs van Montfoort was een van de comparanten bij het sluiten van het bovengenoemde contract van 12 juli 1577.

Vogelaar constateerde niet alleen dat Claes Dircksz. Houtcoper tot de Leidse

vermogenselite behoorde, maar ook dat zijn kring er een van nieuwe welgestelden was. Aan de oude riddermatige geslachten als Van Swieten, Van Poelgeest of Van Lockhorst waren zij niet geparenteerd. Dat zou wel eens hun afzien van 'dynastieke promotie en heraldisch vertoon' kunnen verklaren. Ook anderszins wijkt het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden af van de traditionele altaarstukken uit die periode. De iconografische uitdrukking was anders, de stijl was nieuw en, niet onbelangrijk, het was groter dan wat tot nu toe in de Pieterskerk hing. Prestige, eer en competitie speelden een rol bij de opdrachtverlening voor schilderstukken.[22] Ook in dit geval kan dat gelden. Een groter contrast dan met de Lockhorsttriptiek van Cornelis Engebrechtsz., dat ongeveer tien jaar eerder een plek had gekregen in het noordertransept van de Pieterskerk, was niet denkbaar.[23]

De tijdgeest en de iconografie van het schilderij

Leiden gonsde rond 1526 van de 'Luthersche materie'.[24] Er was ruimschoots Luthers drukwerk vervaardigd door Jan Seversz., die daarvoor door het Hof van Holland (bij verstek) werd veroordeeld.[25] Al in 1523 waren aanplakbiljetten om aflaten te kopen verscheurd en sedertdien horen we regelmatig over dit soort acties van Leidse aanhangers van de nieuwe leer. Tot tweemaal toe, in 1525 en nogmaals in 1526 kon een blinde reformatorische prediker ('de blinde van Leiden') aan de inquisitie ontsnappen![26] In juni 1526 werd (voorzover bekend) door de Leidse schepenen voor het eerst vonnis gewezen in een zaak van ketterij. Dat was een mild vonnis: geen lijfstraf of ter doodveroordeling. Dat past in de lijn van de houding van het stadsbestuur ten aanzien van de hervormingsbeweging, zoals ook elders in deze periode 'niet de strikte orthodoxie, maar conflicthanterting' de grootste prioriteit had.[27] Het voer een gematigde koers en had de neiging om 'ketters' de hand boven het hoofd te houden, zoals in het geval van Jan Seversz. De magistraat wilde ook niet meewerken aan veroordelingen door de keizerlijke inquisitie. Die waren in strijd met de stedelijke privileges, een principiële zaak dus, die echter ook uitgelegd kan worden als een zekere tolerantie tegenover nieuwe denkbeelden. In ieder geval oefende het stadsbestuur openlijk kritiek uit op de werkwijze van de kettermeesters. Een afvaardiging reisde in 1523 naar Den Haag om hierover beklag te doen. Onder hen was burgemeester Claes Dircksz., de erflater uit het stuk van 12 juli 1577.

Dat afstandelijke beleid tegenover de lijn van de landsoverheid heeft Leiden volgehouden tot ver in 1534.[28] Nog in september hielden de burgemeesters de stadhouder voor dat zij 'gheenszins alhier yemant van den predicanten suspect en

hilden van enige nyeuwe secte'.[29] Een van deze burgemeesters was Jacob Claesz., een van de opdrachtgevers van het altaarstuk waarvoor Lucas van Leyden op 6 augustus 1526 opdracht kreeg. Claes Dircksz. Houtcoper en zijn zoons mr. Dirck en Jacob waren ongetwijfeld op de hoogte en misschien ook wel beïnvloed door het christelijk-humanistisch en kerkhervormingsgezind gedachtegoed van hun tijd, zoals zovelen uit kringen van bestuurders en intelligentsia.[30]

Opdrachtgevers drukten in deze periode doorgaans hun stempel op het bestelde kunstwerk. Niet de uitvoerend kunstenaar, maar zíj bepaalden de iconografie. Het is vanuit dit gezichtspunt misschien veelzeggend dat niet de vooraanstaande meester Cornelis Engebrechtsz. gevraagd werd voor opdrachten uit dit milieu van de nieuwe regenten – wat voor de hand zou liggen –,[31] maar de jongere Lucas Hugenz., met zijn moderne schilderstijl en wellicht dito opvattingen.

Door verschillende kunsthistorici is inderdaad gesteld dat Lucas van Leyden reformatorische aspecten laat zien in zijn schilderijen. Daarbij gaat het met name om zijn latere werk. De thematiek lijkt te passen in de theologische discussie van die dagen. Het betreft met name *De zonde van Mozes* (1527), de *Dans om het gouden kalf* (circa 1530), de *Genezing van de blinde van Jericho* (circa 1531) en het *Laatste Oordeel*.

De zonde van Mozes en de *Dans om het gouden kalf* zijn aanklachten tegen ongeloof, in contrast tot beeldenverering en wereldse behoeftebevrediging. In de *Genezing van de blinde van Jericho* wordt juist de kracht van het geloof benadrukt, meer dan het wonder op zich.[32] Bij dit thema zou Lucas geïnspireerd zijn door 'de blinde van Leiden'.[33]

Ook het *Laatste Oordeel* is wel 'proto-Protestants' genoemd.[34] In *The Last Judgement in Sixteenth Century North Europe: A Study of the Relation Between Art and the Reformation* voert Craig Harbison daar verscheidene argumenten voor aan. Aarzelend is hij nog vanwege het ontbreken van Maria op het schilderij. Merkwaardig genoeg vermeldt hij niet de afwezigheid van Johannes de Doper. Deze twee middelaars ontbreken doorgaans niet op een traditionele weergave van het *Laatste Oordeel*.[35] Maar de nagenoeg onzichtbare traditionele groepen middelaars, het aanprijzen van aflaten aan de kant van de hel[36] en de voorstelling van Paulus in een gunstiger positie dan Petrus (*Primatus Pauli*) leidden tot Harbison's conclusie dat hier onmiskenbaar sprake is van reformatorische polemiek. Hij stelt dat de standvastigheid van het geloof van Paulus door Lucas iconografisch verbeeld werd door diens schipbreuk bij Malta.[37] Daarentegen werd Petrus neer-

Detail van God de Vader uit het Laatste Oordeel *van Lucas van Leyden. Coll. Museum De Lakenhal, Leiden.*

gezet tegen de achtergrond van het Meer van Gennésaret, waar hij door gebrek aan geloof in Christus, deze niet wandelend over het water kon volgen en dreigde te verdrinken. In overeenstemming met deze negatieve connotatie lijkt mij de kale boomstronk op de voorgrond.

Elders is opgemerkt dat Petrus en Paulus zijn afgebeeld in heftig dispuut gewikkeld, waarbij Petrus Paulus de rug toedraait en hem niet aankijkt, zodoende de toenmalige discussies binnen de kerk representerend. Een geheel andere weergave dus dan het traditionele beeld van de symmetrisch voorgestelde rustige figuren, dat we nog terugvinden in een gravure van Lucas uit 1517.[38] Anderzijds is erop gewezen dat hier absoluut geen sprake behoeft te zijn van een iconografische bedoeling, maar dat de schilder de voor de renaissancekunst typerende

dynamiek in zijn werk bracht. Het feit dat de beide apostelen in dezelfde richting kijken zou zelfs een aanwijzing zijn voor de plek van het schilderij, ter rechterzijde van de doopkapel, waar beider ogen op gericht zouden zijn.[39]

Twee opvallende elementen van het schilderstuk moeten nog worden genoemd. Niet alleen aan de kant van het paradijs, maar ook aan de kant van de hel ontwaren we geestelijken. Nieuw was dit niet,[40] maar het getuigt wel van een bestaand antiklerikalisme,[41] dat zich vooral richtte tegen kloosterlingen.[42] Het tweede punt is de beeltenis van God de Vader. Hij wordt niet afgebeeld als een eerbiedwaardige grijsaard, al dan niet met de pauselijke tiara, de keizerskroon of een koningskroon, maar als een man met gevorkte baard met een kegelvormig hoofddeksel. Lucas keert hiermee terug naar de oorspronkelijke vorm van de tiara, het *frygium* of de frygische muts, nog zonder kronen.[43] De parallel dringt zich op met de Erasmiaanse Bijbelkritiek, waarbij ook teruggegaan wordt naar de oorspronkelijke bron (*ad fontes*).[44]

Op grond van genoemde iconografische elementen kan geen harde uitspraak gedaan worden over een eventuele reformatorische opvatting van de schilder of de opdrachtgever. Maar uit het ontbreken van enkele traditionele elementen bij Lucas' uitwerking van het thema 'Laatste Oordeel', een kritische benadering van het instituut kerk en de uitbeelding van God de Vader met een frygische muts in plaats van de pauselijke tiara, kunnen we wel constateren dat de opdrachtgever niet gezocht moet worden bij de geestelijkheid, maar bij een representant van de stedelijke burgerij. En hiermee vervalt ook de mogelijkheid dat het bedoeld was voor het hoogaltaar op het priesterkoor. Dat was immers het uitsluitende domein van de geestelijkheid.

De plek van het schilderij in de Pieterskerk

Van Mieris vermeldt in het tweede deel van zijn *Beschrijving der stad Leyden* uit 1770 dat het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden eertijds het hoogaltaar van de Pieterskerk tot sieraad was geweest.[45] Hij maakt hierbij de opmerking dat het schilderij aan de beeldenstormers ontsnapt is. Als bron voert hij een manuscriptverhaal over de beeldenstorm aan en *Het Nederlands Catholijk Martelaarsboek* van Petrus Opmeer, verschenen te Antwerpen in 1700. Beide bronnen zeggen echter niets over de plek van dit *Laatste Oordeel* in de Pieterskerk, alleen dat het vroeger in die kerk aanwezig was. Het is onbekend hoe Van Mieris aan zijn informatie over het hoogaltaar kwam, en dus ook of die informatie betrouwbaar is.

De eerder genoemde tekst van 12 juli 1577 behelst een officiële overeenkomst tussen het stadsbestuur en de erven van een ongetwijfeld belangwekkend schilderij. De informatie erin moet als betrouwbaar bestempeld worden. Deze akte noemt als plaats van het memoriestuk de Pieterskerk 'naest aen 't vont'. Deze mededeling is voor Grasman aanleiding om te veronderstellen dat dit altaarstuk niet het bekende *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden kan zijn, aangezien dat van een dergelijk formaat is dat het daar niet zou passen. Toch lijkt de bewering juist te zijn. Het – grote – familiegraf van de Houtcopers was immers bij de doopkapel gelegen.[46] En het was gebruikelijk een memorietafel in de buurt van het graf te situeren.

Het in de akte genoemde schilderstuk moet tegen een van de muren vlak bij de doopkapel gestaan hebben. De tekst van 12 juli 1577 spreekt van 'de memorytafel die te staen plach'. We moeten daarbij denken aan een altaar of aan een plank of richel daarboven, waarop het schilderij stond. De ruimte tussen de muurzuilen laat dit toe.

De prijs van het schilderij

Grasman vraagt zich retorisch af of het bedrag van 35 pond Vlaams niet veel te gering was voor een werk van zo'n grote omvang als het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden. Hij baseert zijn twijfel op een vergelijking die G.J. Hoogewerff maakte met een drieluik van Barend van Orley dat in 1525 gereed was gekomen.[47] De Antwerpse opdrachtgevers betaalden hem er namelijk 600 gulden voor, terwijl 35 pond Vlaams slechts 210 Karolusgulden was. Hoogewerff constateert overigens dat de Leidse betaling niet laag genoemd kan worden. Recent onderzoek van Liesbeth Helmus bevestigt dat. Met enige terughoudendheid wegens schaarste aan bronnen, concludeert zij dat geschilderde altaarstukken circa 1500 rond de 200 gulden kostten.[48] Verschillen in omvang en complexiteit spelen een rol bij de prijs, maar ook de status van de kunstenaar en de feitelijke koopkracht van het moment ter plekke. Antwerpen was toentertijd het economische en financiële centrum van Europa. In Leiden stagneerde de economie, daalde de koopkracht en heerste de pest.[49] De conclusie moet zijn dat niet de prijs voor het Leidse altaarstuk van 1526 laag was, maar de betaling aan Barend van Orley extreem hoog.

We kunnen het bedrag van 35 pond Vlaams ook in Leids perspectief plaatsen. Lucas van Leyden verkocht in 1523 een *Vlucht naar Egypte* voor twee pond, vijf stuivers Vlaams. In hetzelfde jaar ontvingen zijn vader Hughe Jacobs en Jan van

Huidige inrichting van zuidelijke zijbeuk van de Pieterskerk, gezien in de richting van de Doopkapel. Foto Jan Dröge 2013.

der Bouchorst samen zes pond Vlaams voor een schilderij van Maria. Een 'tafereel met deuren', een diptiek of triptiek dus, kostte drie pond, eenentwintig stuivers Vlaams.[50] Erg groot zal dit *tafereel* niet geweest zijn. Ter vergelijking: de stadspensionaris genoot in 1526 een jaarwedde van twintig pond Vlaams.[51] Dat was verreweg de best betaalde stedelijke ambtenaar.

Lotgevallen tijdens de Beeldenstorm en de jaren daarna

Wat is er tijdens de Beeldenstorm met het *Laatste Oordeel* gebeurd? Grasman meent dat het op zijn plaats is gebleven in de Pieterskerk, en dat die plek het hoogaltaar was. Dit laatste ontleent hij aan Van Mieris (zie hierboven). Grasman gaat ervan uit dat zo'n zwaar en groot schilderij niet zonder schade afgehaald en vervoerd kon worden.

De bronnen spreken zich op dit punt niet uit. Op zondag 25 augustus 1566 drongen 'eenighe […] mit roode sloyers' de Pieterskerk binnen, die 'niet goets in de zinne en hadden', aldus de koster, die hen op heterdaad had betrapt.[52] Hij had onmiddellijk het stadsbestuur ingelicht, dat toevallig heel dichtbij in vergadering bijeen was, namelijk ten huize van de pensionaris, op het Pieterskerkhof,[53] juist om maatregelen te beramen om beeldenbrekerij te voorkomen. Burgemeesters en pensionarissen gingen onmiddellijk poolshoogte nemen en zagen twee mannen bezig beelden aan stukken te slaan. Zij wisten dit verder te verhinderen en de twee uit de kerk te zetten. Er werd bewaking geregeld en de schutterij zou assistentie verlenen aan degenen die hun kerksieraden uit de kerk zouden willen weghalen. Later zou het stadsbestuur zich op de borst kloppen dat door zijn 'toedoen en vliticheyt […] de meeste en beste chiragie van der kercken, als ciborien, kelcken, corsufelen […] mede alle de gestoelten, organen en veele schilderijen en altaren geconserveert en bewaert zijn geweest'.[54]

De dag erop was er echter geen houden meer aan. De vroedschap besloot nu dat gilden en particulieren hun eigendommen uit de kerken mochten weghalen, om vernieling ervan te voorkomen.

Op 28 augustus kwam de vroedschap opnieuw bijeen. Men moest wel constateren dat er beelden en altaarstukken vernield waren, maar ook dat er meegenomen waren. Men besloot hieromtrent dat deze terstond naar het St. Jacobsgasthuis gebracht moesten worden, *op lijfstraffe ofte andere arbitrale correctie*.

Of het *Laatste Oordeel* daaronder was, of het al bij het eerste gerucht in veiligheid was gebracht of dat het op zijn plaats was gebleven, vermelden deze bron-

nen niet. Wel is er een document dat dit schilderij met name noemt. Een ongedateerd verhaal van een 'oog- en oorgetuige' vermeldt dat 'het stuk van Lucas van Leyden, het Laatste Oordeel verbeeldende, nog op het raadhuis te zien, hong weleer in de Pieterskerk en werd door een burgemeester van het graauw gekocht'. Deze bron is op dit moment niet vindbaar bij het Regionaal Archief Leiden, maar de eerste gemeentearchivaris van Leiden, Rammelman Elsevier, heeft het aan de redactie van het *Kerkhistorisch Archief* aangeboden, die het in 1862 heeft uitgegeven.[55] Het betreft een afschrift van een verslag van een anonieme priester van de Hooglandse kerk. In 1899 heeft Dülberg van de toenmalige archivaris Dozy vernomen dat het in het handschrift van de 18de-eeuwse stadshistorieschrijver Frans van Mieris was.[56] Deze noemt het in zijn *Beschrijving der stad Leyden*.[57] De aanduiding 'oog- en oorgetuige' zal van hem zijn, omdat hij diezelfde formulering ook elders heeft gebruikt.[58] Er is geen reden aan te nemen dat dit geen authentieke bron is, zoals sommige auteurs hebben gesteld.[59] Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de inhoud helemaal correct is. De datering die de priester geeft, 28 augustus, klopt bijvoorbeeld niet. Het verslag is jaren na de Beeldenstorm opgeschreven; in ieder geval na de kerkelijke vernielingen van augustus 1572, die de auteur nog vermeldt aan het eind van zijn verhaal, en ook nadat het *Laatste Oordeel* op het Leidse stadhuis was terechtgekomen. Als de auteur inderdaad een priester van de Hooglandse kerk was, kan als einddatering van het originele handschrift 1614 genomen worden, toen (voorzover bekend) de laatste kanunnik stierf.[60]

Volgens deze bron was de redding van het schilderij te danken aan een burgemeester, die het van het grauw had gekocht. Of we ons hierbij een transactie moeten voorstellen waarbij de burgemeester ook de daadwerkelijke bezitter werd en het paneel mee naar huis kreeg, waag ik met Rammelman Elsevier en Grasman te betwijfelen. Ik denk ook meer aan afkoop, zoals, volgens deze zelfde bron, ook gebeurde in het klooster Mariënpoel. Het zou dus inderdaad heel goed kunnen zijn dat het schilderij tijdens de troebelen van augustus 1566 op zijn plaats gebleven is in de Pieterskerk. Dat dat het hoogaltaar was, lijkt niet waarschijnlijk, want dan kan het bij het kapotslaan van de twaalf apostelbeelden op het koor haast niet onbeschadigd zijn gebleven.

Een volgende aanslag op het kerkelijk bezit vond plaats in de zomer van 1572, nadat Leiden officieel was overgegaan naar de zijde van de Prins van Oranje en Geuzentroepen de stad waren binnengetrokken.[61] De Leidse parochiekerken zijn

daar zeker bij getroffen, maar in welke mate blijkt niet uit de bronnen.[62] Het is echter helder dat de kerkelijke voorwerpen die aan de katholieke eredienst deden herinneren, uit de kerken werden weggehaald. Vanaf 5 oktober 1572 was de Pieterskerk in gebruik voor gereformeerde diensten. Of het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden toen verwijderd is, of uit voorzorg wellicht al eerder, is niet bekend.

In een artikel uit 1980 ging Jeremy Bangs ervan uit dat het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden zich van 1566 tot 1572 in het St. Jacobsgasthuis bevond.[63] Hij kwam tot deze conclusie op grond van een kwitantie van 10 augustus 1571 in het Leidse Secretarie-archief,[64] waarbij Isaac Claesz. (Swanenburgh) verklaarde acht gulden ontvangen te hebben van de vestmeester Jan Gerit Buytewech voor restauratiewerk aan twee *Oerdeelen* en een *Drie coninghen* ten behoeve van de burgemeesters.[65] De hoogste post bedroeg vier gulden voor het ophalen van de kleuren van het *Oerdeel* en het vergulden van de lijst. Dat moest dus wel het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden betreffen, aldus Bangs. Namen van de kunstenaars noch de verblijfplaats van de schilderijen worden echter genoemd in het document, zodat hieruit geen harde conclusies te trekken zijn.

De documenten van 1577

Op 11 juli 1577 werd het besluit genomen door het stadsbestuur dat *het altaar* van het St. Jacobsgasthuis overgebracht moest worden naar het stadhuis, om daar opgehangen te worden.[66] Het blijkt niet uit de tekst welk college dit besluit nam. Het kan zowel het Gerecht (schout, schepenen en burgemeesters) als het college van burgemeesters geweest zijn. 11 juli viel op een donderdag, en op die dag vergaderden beide colleges. Maar in de marge bij het besluit staan de namen van een burgemeester, vier schepenen en de pensionaris. Hier is dus sprake van een resolutie van het Gerecht, waarbij een commissie ingesteld is, hetzij al eerder, hetzij op deze datum. Gezien dit gegeven moet het wel om een belangwekkend schilderij handelen waar het stadsbestuur veel waarde aan hechtte om het te pakken te krijgen. Kennelijk begrepen alle betrokkenen om welk altaarstuk het ging.

De volgende dag, vrijdag 12 juli, compareerden de erfgenamen van Claes Dircksz. Houtcoper in de vergadering van het Gerecht. Zij blijken de eigenaars van een altaarstuk ('t altaer', verder in het stuk 'tafel' genoemd), dat uit de Pieterskerk afkomstig was, door hun voorouders op 6 augustus 1526 besteld bij mr. Lucas Huygensz. (= Lucas van Leyden).[67] Zij allen waren goede bekenden van

de leden van het Gerecht. Vier van hen waren vroedschap of waren dat eerder geweest. Daaronder Jan Gerritsz. Buytewech, de reeds genoemde vestmeester uit 1571, een glipper, die na het Ontzet echter weer terugkeerde naar Leiden.[68] De enige die geen deel uitmaakte van het regentenpatriciaat was Reyer Jacobsz. van Swieten, een mouthandelaar op de Koepoortsgracht.[69] Hij was overigens ook de enige rechtstreekse nazaat van Claes Dircksz. De overigen waren aangetrouwd.

De heren kwamen op het stadhuis vanwege de wens van de burgemeesters om dit schilderij in hun vergaderkamer op te hangen. Zij hebben die wens ingewilligd, maar wel onder de voorwaarde dat 'heur actie zulx ende die zij jegenwoordich daertoe hebben gedaen bij de 4 burgemeesters' onverkort in acht genomen zal worden.[70] Deze toevoeging heeft in de literatuur nooit aandacht gekregen, hoewel zij niet onbelangrijk is. Het betekent namelijk dat de erven, die blijkbaar de waarde van het schilderij goed inzagen, de aanspraak op de eigendom behielden, zoals met de burgemeesters afgesproken was.[71]

Deze registratie in het Gerechtsdagboek levert ook enige informatie op over de lotgevallen van het betreffende schilderij. Het was in het St. Jacobsgasthuis geborgen geweest, maar de erfgenamen hadden het daar laten weghalen en naar het Catharinagasthuis doen overbrengen. In het licht van het besluit van de vorige dag is dat een cryptische opmerking, immers, toen werd besloten het schilderij uit het St. Jacobsgasthuis te halen. Dat was een voor de hand liggende gedachte van de bestuurders, omdat alle voorwerpen die uit de kerken verwijderd waren, daar werden opgeslagen. Het was de heren van het Gerecht blijkbaar niet bekend dat de eigenaren van dit altaarstuk het naar het Catharinagasthuis hadden laten overbrengen. Het maakt in ieder geval duidelijk dat deze erven zich bewust waren van hun eigendomsrecht en daar dan ook naar handelden.[72]

Inderdaad is er enige tijd later een schilderij van het Catharinagasthuis naar de burgemeesterskamer overgebracht. Aan een van de stadhuisboden en de schilderburgemeester mr. Ysaac Claesz. (Swanenburg) is op ordonnantie van burgemeesters van 11 september 1577 zes pond elf schellingen betaald voor het vervoer van 'het tavereel van 't Oordeel', aldus een post in de stedelijke rekening.[73]

Hoewel Grasman ervan uitgaat dat deze drie bronnen niet op hetzelfde schilderij kunnen slaan,[74] lijkt het toch voor de hand te liggen dat het wel zo is. Grasman baseert zijn stellingname op het verschil in terminologie in de stukken van 12 juli en 11 september en constateert dat de post van 11 september te weinig informatie geeft om een relatie met het beroemde werk van Lucas van Leyden te leggen.

Zijluiken van het Laatste Oordeel *in gesloten toestand. Coll. Museum De Lakenhal, Leiden.*

Bovendien acht hij twee verplaatsingen binnen een paar maanden onbestaanbaar, vanwege het enorme gewicht van het schilderij. Dat is geen valide argument. Als er één keer vervoer geregeld kan worden, kan het ook een tweede keer. En zware voorwerpen transporteren was ook geen probleem, mits er mankracht georganiseerd kon worden (wat bij de beeldenstormers niet het geval was). Het jaar daarvoor was de grote luidklok voor de stadhuistoren van het St. Jacobsgasthuis naar de Breestraat getrokken door de leerlingen van de Latijnse school.[75] Liesbeth Helmus geeft een voorbeeld van vervoer van een altaarstuk, waarbij zeven tot twaalf man betrokken waren.[76]

Als er in het besluit van 11 juli als bestemming de burgemeesterskamer had gestaan, zou dat op Lucas' *Laatste Oordeel* kunnen slaan, maar helaas noemt Pelinck geen bestemming, aldus Grasman, die diens artikel 'Het allereerste begin der Stedelijke Schilderijen-verzameling te Leiden' uit 1945 citeert.[77] In de originele bron staat echter wel degelijk een bestemming: het altaarstuk moest naar het stadhuis gebracht worden, om daar te worden opgehangen.

Als we de teksten van 11 en 12 juli vergelijken, blijkt dat in beide het woord 'altaar' gebezigd wordt. In de korte aantekening van 11 juli is het niet nader gespecificeerd. Blijkbaar was dat niet nodig, omdat de betrokkenen begrepen om welk schilderij het ging. De volgende dag werd een overeenkomst gesloten en daarin is uiteraard wel een uitvoerige aanduiding van het betreffende schilderij opgenomen. De beide ogenschijnlijk tegengestelde uitdrukkingen op twee achtereenvolgende dagen komen voort uit de verschillende aard van de akten. Dat ze bedoeld zijn voor hetzelfde groepje bestuurders, wijst er op dat het om hetzelfde schilderstuk gaat, en dat er geen sprake is van twee verschillende werken, die dan immers in de teksten onderscheiden zouden zijn, om verwarring te voorkomen.

Het derde document, van 11 september, is een tresorierspost voor het vervoer van een kunstwerk. Ook daarin wordt niet omstandig aangegeven waar het precies om ging, maar het noemt daarentegen wel het onderwerp: een *Laatste Oordeel*, dat uit het Catharinagasthuis gehaald moest worden en naar de burgemeesterskamer gebracht, precies dus als het schilderij waarvan in juli sprake was. Grasman legt er de nadruk op dat dit wel erg mager is om aan te nemen dat we in beide gevallen met hetzelfde paneel van doen hebben en dan ook nog eens met het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden. Daar staat echter tegenover dat er geen enkele aanwijzing is dat er tegelijkertijd nog een ander belangrijk schilderij door

het stadsbestuur verworven is of in het stadhuis gehangen heeft, en evenmin wanneer Lucas' *Laatste Oordeel* dan wel verkregen zou zijn. In 1602 hing het in het stadhuis, zoals we in de aanhef van dit artikel hebben gezien.

Er is nog een andere aanwijzing dat de akte van 12 juli 1577 wel degelijk op het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden moet slaan. Zoals we hebben gezien, bleef het schilderij volgens dit contract eigendom van de erven van de opdrachtgevers. Ook bij de mislukte pogingen van keizer Rudolf II in 1602 om het schilderij van het Leidse stadsbestuur te kopen, speelden de erven een rol. Zij zouden door toedoen van Goltzius en Van Mander hun reeds toegezegde toestemming tot verkoop niet zijn nagekomen, waardoor het schilderij in Leiden bleef.[78]

Conclusies

Er is zoveel af te dingen op de argumenten van Grasman, dat zijn aanval op de heersende theorie gepareerd lijkt te kunnen worden. Kritische lezing van de bronnen en analyse van hun samenhang maken het zeer onwaarschijnlijk dat de drie documenten uit 1577 over verschillende schilderijen gaan. De beide registraties uit juli betreffen hetzelfde stuk van Lucas van Leyden, dat zich in het Catharinagasthuis bevond, en dat de burgemeesters graag wilden hebben om hun vergaderruimte mee op te sieren. De betaling van september betrof een *Laatste Oordeel* dat van het Catharinagasthuis naar het stadhuis werd overgebracht.

Tegen het stuk van 12 juli 1577 zijn geen inhoudelijke bezwaren in te brengen die de connectie met het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden in de weg staan. Bovendien: als het niet om dit schilderij zou gaan, zou er een ander groot en begerenswaardig paneel van Lucas van Leyden bedoeld zijn. In de bronnen is geen enkel ander schilderij van hem genoemd dat toentertijd naar het stadhuis is overgebracht. Het zou dan weer snel verdwenen moeten zijn of anders sedert 1602 tegelijkertijd met het *Laatste Oordeel* in de burgemeesterskamer gehangen moeten hebben. Noch uit archivalia, noch uit stads- en reisbeschrijvingen is dat bekend. In 1872 is er evenmin een tweede stuk van Lucas van Leyden naar De Lakenhal overgebracht en in 1929 ook niet in vlammen opgegaan.

De conclusie dat het *Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden eigendom was van de familie Houtcoper, alias Van Swieten, ontzenuwt de mededeling van Van Mieris dat het op het hoofdaltaar van de Pieterskerk gehangen heeft. Dan zou het immers eigendom van de kerk geweest zijn, en niet van particulieren. Het verklaart ook het christelijk-humanistisch gedachtegoed dat uit onderdelen van de

iconografie lijkt te spreken, waarbij het geloof meer op de voorgrond kwam te staan en de kerk als instituut minder; typische facetten van de denkwereld die opgang deed in intellectuele en bestuurlijke kringen, waar Claes Dircksz. Houtcoper en zijn zonen deel van uitmaakten.

Noten

Met dank aan Christiaan Vogelaar, conservator oude kunst van Stedelijk Museum De Lakenhal, voor zijn commentaar, suggesties en daadwerkelijke inbreng in deze tekst.

1 Edward Grasman, '"Het Laatste Oordeel" van Lucas van Leyden en andere altaarstukken' in: Elizabeth den Hartog en John Veerman, *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011) 218-234.

2 F. Dülberg, 'Das Jüngste Gericht des Lucas van Leyden', *Repertorium für Kunstwissenschaft* 22 (1899) 30-61.

3 Carel van Mander, *Het leven der doorluchtighe Nederlandsche en Hooghduytsche schilders* (Alkmaar 1604) fol. 211-215; J. Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leiden* (Leiden 1614) 262-269; F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden*, dl. 1 (Leiden 1762) 29 en dl. 2 (Leiden 1770) 370.

4 Stadsarchief 1575-1816 (SA II), inv.nr. 44, Gerechtsdagboek A, fol. 66. (Grasman geeft een oud inventarisnummer.)

5 Gezien de pogingen van de Duitse keizer Rudolf II het daar vandaan te krijgen. Zie P.F.J.M. Hermesdorf, M.L. Wurfbain e.a., 'The examination and restoration of The last judgement by Lucas van Leyden', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 29 (1978) 327; en Grasman, 'Het Laatste Oordeel', 226-227. Dat Buchelius het in 1583 in het stadhuis bewonderd heeft (Liesbeth M. Helmus, *Schilderen in opdracht. Noord-Nederlandse contracten voor altaarstukken 1485-1570* (Utrecht 2010) 35) is onjuist. Zij baseert haar bewering op het *Diarium* van Buchelius, dat in juni 1583 aanvangt. De betreffende passage is echter een marginale aantekening bij de mededeling, waarin Lucas van Leyden als een vooraanstaande graveur wordt genoemd. Deze geeft echter het verhaal van de aankooppoging van Rudolf II in 1602, en moet derhalve van na die tijd dateren (G.J. Hoogewerff en J.Q. van Regteren Altena, *Arnoldus Buchelius 'Res pictoriae'. Aantekeningen over kunstenaars en kunstwerken 1583-1639* (Den Haag 1928) 21.)

6 R.E.O. Ekkart, 'De prooi der vlammen. Bij de stadhuisbrand van 1929 verloren gegane schilderijen', *Leids Jaarboekje* 71 (1979) 114.

7 Zie bijv. Hermesdorf, Wurfbain e.a., 'The last judgement', 319-320; Christiaan Vogelaar, 'Lucas en Leiden. Schilders, stad en samenleving tussen middeleeuwen en renaissance' in: Christiaan Vogelaar e.a., *Lucas van Leyden en de Renaissance* (Leiden 2011) 26-27; Ilja M. Veldman, 'Beeldtraditie en vernieuwing. Onderwerpskeuze in de Leidse kunst 1480-1550' in: Vogelaar e.a., *Lucas van Leyden en de Renaissance*, 43, 47; Grasman, 'Het Laatste Oordeel', 229-230.

8 Oud Rechterlijk Archief, inv. nr. 76A1, nr. 73, testament dd. 1 juni 1515.

9 Vriendelijke mededeling D.J. Faber. Zie

verder D.J. Faber, 'Een laat-middeleeuwse obsessie? Vroomheid in Leiden in het aangezicht van de dood', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1995* (Leiden 1995) 25-43.

10 Voor de waarschijnlijke functie van dat drieluik als memorietafel, zie Vogelaar e.a., *Lucas van Leyden en de Renaissance*, 206.

11 Vriendelijke mededeling Christiaan Vogelaar.

12 Secretarie-archief 1253-1575 (SA I), inv.nr. 74, Register van smalle diensten. Zie ook Hermesdorf, Wurfbain e.a., 'The last judgement', 319, 324.

13 SA I, inv.nr. 73, Dienstboek A. Voor het dienstjaar 1525 nog als vestmeester benoemd, dus op 10 november 1524. Op 22 november 1524 voor het laatst in de vergadering van de veertigraad aanwezig (SA I, inv. nr. 384, vroedschapsboek).

14 SA I, inv.nr. 74, Register van smalle diensten.

15 In het belastingkohier 1498 (SA I, inv.nr. 578) komen twee aangeslagenen voor met de naam Claes Dircksz., de ene wonende in het bon Wolhuis (nr. 21), met als beroep houtkoper en de ander in het Gasthuisvierendeel (nr. 91), die houtkoper en drapenier wordt genoemd. In het register van de brandemmers uit 1515 (SA I, inv. nr. 1173) wordt de man uit het Gasthuisvierendeel *mutseverwoller* genoemd, maar die uit het Wolhuis houtkoper. Dat is dus degene om wie het hier gaat.

16 A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg' in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, dl. 1, *Tot 1574* (Leiden 2002) 121-124.

17 Oud Rechterlijk Archief, inv. nr. 76A1, nr. 73, testament dd. 1 juni 1515 en SA I, inv. nr. 384, vroedschapsboek.

18 Zegel mr. Dirck Claesz. aan charter dd. 7 oktober 1522 in SA I, inv.nr. 1714. Zegel van Jacob Claesz. Houtcoper aan charter dd. 19 augustus 1549 in Archieven van de Gasthuizen, inv.nr. 998. Deze wapens ook in Gijsbert van Rijckhuyzen, *Wapenkaart behelzende alle de wapens en naamen van de Edele Groot Achtbaare Heeren Veertigen der stad Leyden* (1758).

19 R.C.J. van Maanen, 'Leidse Van Swietens', *Gens Nostra* 32 (1977) 101-102, en aanvulling in *Gens Nostra* 33 (1978) 345.

20 R.C.J. van Maanen, 'Vroegere eigenaren en bewoners van de Kooyker-panden' in: Hans S. Broekhuis, *'Met verschuldigde achting'. Honderdvijfentwintig jaar boekhandel Kooyker te Leiden 1863-1988* (Leiden 1988) 44-45.

21 Ingrid W.L. Moerman, 'Een tinnen servies uit het midden van de 16de eeuw', *Leids Jaarboekje* 70 (1978) 69-80; Vogelaar, 'Lucas en Leiden', 33, 41.

22 Helmus, *Schilderen in opdracht*, 50.

23 Vogelaar, 'Lucas en Leiden', 26-27.

24 L. Knappert, *De Opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche Stad. Geschiedenis van de Hervorming binnen Leiden* (Leiden 1908) 67-123; P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad,* dl. 2. *Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij* (Den Haag 1912) 165-171.

25 Zie ook André Bouwman e.a., *Stad van boeken* (Leiden 2008) 135-136.

26 Knappert, *Opkomst*, 99-100.

27 Zie voor de houding van de stadsbesturen in het algemeen J.J. Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog* (2012[2]) 149-158.

28 Knappert, *Opkomst*, 147, meldt ongerustheid in de vroedschap dd. 20 oktober 1534.

29 Knappert, *Opkomst*, 137.

30 Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog*, 137-146; Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, Greatness and Fall 1477-1806* (Oxford 1995) 47-48; J. Decavele, 'Vroege reformatorische bedrijvigheid in de grote Nederlandse steden: Claes van der Elst te Brussel, Antwerpen, Amsterdam en Leiden (1524-1528)', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 70 (1990) 13-29.

31 Vogelaar e.a., *Lucas van Leyden*, 321-322.

32 L. Silver en S. Smith, 'Carnal knowledge: The late engravings of Lucas van Leyden', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 29 (1978) 276; Lawrence A. Silver, 'The *Sin of Moses*: Comments on the Early Reformation in a Late Painting by Lucas van Leyden', *The Art Bulletin* 60 (1973) 401-409; zie ook Veldman, 'Beeldtraditie', 57-58; zie voor de discussie hieromtrent E.L. Smith, *The paintings of Lucas van Leyden* (Columbia/Londen 1992) 70-77. Zijzelf benadrukt dat Lucas' werk er blijk van geeft dat hij binnen de moederkerk bleef, maar constateert dat het thema 'geloof' belangrijk was in zijn latere werk, als uiting van het theologisch debat van die tijd.

33 Zie ook Knappert, *Opkomst*, 99-100.

34 Craig Harbison, *The Last Judgement in Sixteenth Century North Europe: A Study of the Relation Between Art and the Reformation* (New York/Londen 1976) 145, 258-259.

35 Daarentegen Werner Hofmann, *Luther und die Folgen für die Kunst* (München 1983) 190, die constateert dat de voorspraken Maria en Johannes de Doper op een prereformatorisch *Laatste Oordeel* uit 1517 wel ontbreken.

36 Harbison interpreteert de scène van duiveltje met gezegelde oorkonde in de hand en een vuurpot in de andere, als aanprijzen van de aflaat. Van de duivel daarnaast zegt hij dat die 'misschien' zijn eigen aflaat schrijft. Dat laatste lijkt me zeer arbitrair. Waarom registreert deze figuur bijvoorbeeld niet de zielen die in de hel komen?

37 Paulus representeert geloof en genade, kerngedachten van het nieuwe godsdienstige besef van de 16de eeuw (C. Augustijn, 'Godsdienst in de zestiende eeuw' in: *Ketters en papen onder Filips II. Het godsdienstige leven in de tweede helft van de 16de eeuw* (Utrecht 1986) 35-39; Harbison, *Last Judgement*, 106. Herhaaldelijk is hij de 'apostel van de Reformatie' genoemd (J. Decavele, 'Onstaan van de evangelische beweging en ontwikkeling van de protestantse kerkverbanden in de Nederlanden tot 1560' in: *Ketters en papen*, 43; Hofmann, *Luther*, 186, 191, 315-316; E. Kirschbaum, *Lexicon der christlichen Ikonographie* (Rome 1968-1976), dl. 8, 134, 138).

38 Silver en Smith noemen dit een 'major change' t.o.v. het standaardbeeld ('Carnal Knowledge', 275-276).

39 Smith, *The paintings*, 72.

40 Vriendelijke mededeling Christiaan Vogelaar.

41 Veldman, 'Beeldtraditie', 65 en Harbison, *Last Judgement*, 36 beschouwen dit antiklerikalisme als een overtuigende aanwijzing voor reformatorische gezindheid.

42 Zie voor Leidse voorbeelden in deze jaren Knappert, *Opkomst*, 94-95.

43 Kirschbaum, *Lexicon,* dl. 2, k. 165-170, dl. 4, k. 313-315; L. Reau, *Iconographie de l'art chrétien,* dl. II. *Iconographie de la Bible* (Parijs 1956) 4-9.

44 Rens Bod, *De vergeten wetenschappen. Een geschiedenis van de humaniora* (Amsterdam 2010) 198-200; Israel, *The Dutch Republic*, 45; G. Th. Jensma e.a., *Erasmus. De actua-*

liteit van zijn denken (Zutphen 1986) 33-35, 47.

45 Van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden* dl. 2, 370.

46 J.D. Bangs, 'The Leiden Pieterskerk west-end, 1512-1637', *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond* 84 (1985) 13. Bangs' bewering dat het boven de schepenbank hing berust op een foute interpretatie van de bron (SA I, inv.nr. 606, tresoriersrekening 1526, fol. 60). Daarin is sprake van een *latrijn*, oftewel een lessenaar, in de kerk 'daer die van de Gerechte dagelicx inne sitten', wat geïnterpreteerd moet worden als de kerk waar de magistraten plegen te komen.

47 G.J. Hoogewerff, *De Noord-Nederlandsche schilderkunst,* dl. 3 (Den Haag 1939) 289-291. Het daar genoemde bedrag van 25 pond Vlaams moet een zetfout zijn, want de omrekening met een factor zes naar 210 Karolusgulden klopt wel.

48 Helmus, *Schilderen in opdracht*, 143-144, 408-409.

49 Marsilje en Van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, dl. 1, *Tot 1574,* 111, 113-119.

50 J.D. Bangs, *Cornelis Engebrechtsz.'s Leiden* (Assen 1979) 21.

51 SA I, tresoriersrekening 1526, fol. 51. Het bedrag was uitgedrukt als 160 pond van 30 groten Vlaams per pond. Dat maakt 20 pond Vlaams.

52 Vroedschapsresoluties 26 augustus 1566, uitgegeven in *Kerkhistorisch Archief* 3 (1862) 427-430. Zie voor het verhaal van de beeldenstorm in Leiden ook Knappert, *Opkomst*, 225-232.

53 R.E.O. Ekkart, 'Het gezin van Cornelis van Veen', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 96.

54 Brief vroedschap aan Hof van Holland dd. 16 oktober 1567 ter verantwoording van optreden van het stadsbestuur ten tijde van de Beeldenstorm, in vroedschapsresoluties van zelfde datum, afgedrukt in *Kerkhistorisch Archief* 3 (1862) 433-436.

55 *Kerkhistorisch Archief* 3 (1862) 426, 438-441.

56 Hermesdorf, Wurfbain e.a., 'The last judgement', 401, n. 59.

57 Deel 2 (Leiden 1770) 370, n. 1. Dit tweede deel, postuum bezorgd door Daniël van Alphen, was nog tot p. 627 door Van Mieris voorbereid.

58 F. van Mieris, *Verhaal van hetgene sedert den 29.sten april des jaars 1747 tot* […] *1749 te Leijden is voorgevallen* […] *door eenen ooge oorgetuigen.* Handschrift Van Mieris in bibliotheek RAL, cat.nr. 787fol. Grasmans bewering dat het handschrift uit 1862 is, zal dan ook niet kloppen.

59 Hermesdorf, Wurfbain e.a., 'The last judgement', 326 en 401, n. 59. Grasman hecht er wel geloof aan (pp. 232-233). Hij voert daarvoor het argument aan dat het overeenstemt met Van Mieris' mededeling over de verkoop van het schilderij. Maar dat ligt voor de hand, aangezien deze dit verhaal als bron heeft gebruikt.

60 B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum 2000) 295.

61 Knappert, *Opkomst*, 263.

62 Rosemary L. Jones, 'De Nederduits Gereformeerde gemeente te Leiden in de jaren 1572-1576', *Leids Jaarboekje* 66 (1974) 126; M.D. van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (diss. VU Amsterdam 2003) 244.

63 J.D. Bangs, 'Lucas van Leyden', *Sixteenth Century Journal* 11 (1980) 91-97.

64 SA I, inv.nr. 1165.

65 Bangs, 'Lucas van Leyden', 95 concludeert

dat deze schilderijen onder bewaking stonden van de schutterij, omdat haar *overseers* voor de restauratie betaalden. Vermoedelijk heeft hij de *vestmeester* verkeerd geïnterpreteerd.

66 SA II, Gerechtsdagboek A, fol. 65. Voor de terminologie zie Helmus, *Schilderen in opdracht*, 137.

67 SA II, Gerechtsdagboek A, fol. 66.

68 S.A. Lamet, *Men in government: The patriciate of Leiden, 1550-1600* (diss. University of Massachusetts 1979) 305, 314, n. 21.

69 Van Maanen, 'Leidse Van Swietens', 101.

70 Het woord *onverkort* is mijn interpretatie van wat nog leesbaar is: *onver*[…]. De rest van de zin is weggevallen door beschadiging van de rand van de pagina. Erg veel letters kunnen er niet hebben gestaan. Hermesdorf, Wurfbain e.a., 'The last judgement', 411 hebben er *onverminderd* van gemaakt.

71 Hermesdorf, Wurfbain e.a., 'The Last Judgement', 401, hebben dit blijkbaar ook zo opgevat. In noot 59 over een ander onderwerp spreken zij over een bruikleen, zonder er verder aandacht aan te besteden.

72 E. Pelinck, 'Het allereerste begin der Stedelijke Schilderijen-verzameling te Leiden', *Leidsch Jaarboekje* 37 (1945) 211, n. 4, signaleerde deze discrepantie ook. Hij veronderstelt dat de erven snel het schilderij hadden laten verplaatsen, toen ze hoorden dat het stadsbestuur het uit het St. Jacobsgasthuis wilde halen.

73 SA II, 7448, rekening tresorier ordinaris 1577, fol. 209v. 11 september 1577 is dus niet de datum van de betaling en zeker niet van het vervoer.

74 Grasman, 'Het Laatste Oordeel', 228-229 over de stukken van 12 juli en 11 september 1577, en 231 over dat van 11 juli 1577.

75 A.F.J. Annegarn, *Floris en Cornelis Schuyt. Muziek in Leiden van de vijftiende tot het begin van de zeventiende eeuw* (diss. Utrecht 1973) 30.

76 Helmus, *Schilderen in opdracht,* 137.

77 Pelinck, 'Stedelijke Schilderijen-verzameling', 211, n. 4.

78 Brief van Jan Muller aan graaf Simon von der Lippe, 6 november 1602. Von der Lippe was de speciale gezant van de Duitse keizer om dit schilderij te bemachtigen. Zie Hermesdorf, Wurfbain e.a., 'The last judgement', 327. De transcriptie op p. 413 is overgenomen uit R.A. Peltzer, 'Der Hofmahler Hans von Aachen […]', *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen der allerhöchsten Kaiserhauses* 30 (1911) 172. Deze lijkt mij nogal krom, maar de rol van de erven is onmiskenbaar. Het origineel is op dit moment niet te vinden (med. Arno Schwinger, Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Abteilung Ost-Westfalen-Lippe).

Jan van Hout over de Vastenavondviering in Leiden

Een kijkje in de 16de-eeuwse feestcultuur

Meta Henneke

Een bijzonder gedicht

We weten betrekkelijk weinig over het dagelijks leven in de Vroegmoderne tijd en dat geldt ook voor de feesten die men vierde. Voor Leiden weten we een en ander over het 3-Oktoberfeest, maar er waren ook andere feesten. Een bijzondere bron die daarover bericht is een gedicht van stadssecretaris Jan van Hout (1542-1609). Op 18 januari 1579 noteerde hij op 'vier zijden groot papier' een gedicht van 175 regels waarin hij herinneringen aan de Vastenavondviering van zijn voorvaderen vastlegt.[1]

'De vastenavond is niet meer zo onbekommerd en vreugdevol als vroeger, luidde de boodschap. Onze ouders wisten tenminste nog hoe zij Vastenavond moesten vieren.'[2] Het lijkt wel of Jan van Hout met enige nostalgie herinneringen ophaalt aan de gebruiken van weleer, maar helemaal zeker is dit niet.[3]

Wel is wat hij schrijft over de verschillende gebruiken betrouwbaar. Dit blijkt uit de afkondigingen van het stadsbestuur van soms een halve eeuw eerder, waarin deze gebruiken letterlijk worden genoemd.[4] We krijgen door Van Hout een beeld voorgeschoteld van allerlei festiviteiten die zich tussen Nieuwjaar en de eigenlijke Vastenavond afspeelden in de stad.

Als beschrijving van 'volks'gebruiken is dit gedicht een zeer bijzonder document.[5] Zulke bronnen zijn voor de 16de eeuw niet dik gezaaid, ook al was er een groeiende interesse voor volksgebruiken in humanistische kringen. Deze belangstelling komt tot uiting in de publicatie van beschrijvingen van zeden en gebrui-

---

Meta Henneke studeerde kunstgeschiedenis en archeologie in Leiden en is werkzaam als zelfstandig onderzoeker. In 2009 promoveerde zij aan de VU op *Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers*.

Afb. 1 Vastenavonddansers met doedelzakbegeleiding. Tekening Aertgen van Leyden of Lucas Cornelisz. Kunst, ca. 1530. Coll. Boymans Van Beuningen, Rotterdam.

ken, in spreekwoordenverzamelingen die werden aangelegd en in de publicatie van zogeheten kostuumboekjes waarin de kleding van streken en steden werd afgebeeld.

Een bijzonder tekeningetje

Ook schilderijen en prenten zijn een uiting van de belangstelling voor zogenaamde volksfeesten. Zij geven ons een beeld van hoe het eraan toeging. Vanaf het begin van de 16de eeuw zijn er al kermissen afgebeeld op Duitse prenten, maar kermissen en andere feestgebruiken werden vooral populair in de Zuid-Nederlandse prent- en schilderkunst vanaf de jaren veertig van de 16de eeuw.[6]

Nu is er een nog vroegere afbeelding uit Leiden bewaard gebleven. Het gaat

om een tekeningetje van twee Vastenavonddansers begeleid door een doedelzakspeler dat wordt toegeschreven aan Aertgen van Leyden of Lucas Cornelisz. Kunst (afb. 1) en dat 1520-1525 wordt gedateerd.[7] Het was te zien in het Stedelijk Museum De Lakenhal op de grote tentoonstelling *Lucas van Leyden en de Renaissance*.[8]

We zien een uitbundig dansend paar, begeleid door een op de rug geziene doedelzakspeler. De vrouw heeft een biggetje in haar schort, de man houdt in zijn linkerhand een worst en in zijn rechterhand een ham vast. De figuren doen sterk denken aan de vroege Duitse prentjes van dansende boeren van Dürer en zijn tijdgenoten. Het tekeningetje staat zonder meer in deze traditie. De figuren zijn kort, gedrongen en hebben grove gelaatstrekken. Zo werden boeren al heel lang beschreven in de literatuur, en wat later ook in beeld gebracht. Hun uiterlijk en manier van doen typeerden hen als boers of volks.

Helaas is er (nog) geen ander Leids of Noord-Nederlands beeldmateriaal van volksfeesten bekend, maar in de Zuid-Nederlandse kunst vinden we vele schilderijen, prenten en een enkele tekening van verschillende volksfeesten. Daaronder bevindt zich een aantal, soms zeldzame, afbeeldingen van gebruiken die door Jan van Hout worden genoemd. Dit gegeven en het Leidse tekeningetje waren de aanleiding om het gedicht van Jan van Hout te illustreren met contemporain beeldmateriaal.

In dit artikel volgen we zoveel mogelijk de tekst van Jan van Hout. Daarbij laten we waar mogelijk een afbeelding van het gebruik zien en gaan we kort in op de betekenis van deze gebruiken. Zo krijgen we een beeld van de gebruiken die Jan van Hout in zijn gedicht beschrijft.

Nieuwjaarszingen

Van Hout schrijft: 'Men zung mit vreuchden tnieuwejaer/ Mit rummelpotsgeclanc'.[9] Dit is het eerste gebruik dat hij noemt. Begeleid door het eigenaardige geluid van een rommelpot[10] gingen groepen verklede en gemaskerde jongeren zingend langs de deuren. Een gemaskerde carnavalsvierder met een rommelpot op de voorgrond van Bruegels schilderij *De strijd tussen Carnaval en Vasten* (afb. 2, detail) geeft een indruk van hun uiterlijk.

De kerk liet met de invoering van het christendom het begin van het jaar op 25 december vallen. Daarmee wilde zij een einde maken aan de heidense gebruiken op de eerste januari. Dit was de achtste dag van het Germaanse Joel- of Midwinterfeest dat liep van 24 december tot 6 januari.[11] Volgens algemeen

Afb. 2 Rommelpot. Detail schilderij Pieter Bruegel de Oude, De strijd tussen Carnaval en Vasten, *1559. Coll. Kunsthistorisches Museum, Wenen.*

Europees gebruik ging men op die dag langs de deuren, waarbij om geld en voedsel werd gevraagd. In de rommelpotliedjes wordt vaak een pannenkoek genoemd. In de vroege 17de eeuw werd in Amsterdam gezongen:

Gheeft mij een pan-koeck uit de pan,
Ho, man, ho!

En in Leiden klonk het in dezelfde tijd:

De schout van Leiden heeft een bult,
Ho, mannen, ho!
Die is met ouwe lappen gevuld,

Ho, mannen, ho!
De Schout van Leiden heeft een buik,
Ho, mannen, ho !
Daar komt wel tien pond boter uit,
Ho, mannen, ho! [12]

Wat verderop schrijft Van Hout: 'Ooc zach men in dier tyt, hoe Libbetgen cunst [kon] lopen/ En deelde elc een kuuc [koek], elc een men zach de bil vullen [iedereen kreeg vuile billen, moest poepen]'.[13] Een vrouw die pannenkoeken zit te bakken is een standaardmotief op schilderijen en prenten van volksfeesten. We zien haar bij de haard op een 16de-eeuwse prent naar Marten van Cleve (afb. 3). In een interieur zijn boeren Vastenavond aan het vieren: 'Tis hier vastelavont in elcx aenschouwen/Deen bact wafelen Hanne danst met sijsen/Domine vechpot sietme sijn Musique vast houwen/Ghenoechte Sonder arch en is niet om misprijsen'

Afb. 3 Vastenavondviering in een boereninterieur. *Schilderij toegeschreven aan Marten van Cleve, vóór 1580. Bron: www.dorotheum.com.*

luidt het onderschrift.[14] Pannenkoeken hoorden namelijk tot het favoriete feestvoedsel.

Driekoningen

'Men speelde coningsken; dees zachment vrolic brengen/ De coningin, zyn lief; de stemmen werden clinckende/ En riepen overluyts: de coning die es drinckende.'[15] Dit is het tweede feestgebruik dat Van Hout zich herinnert: de koning drinkt. Het Driekoningenfeest dat viel op 6 januari, ging met verschillende gebruiken gepaard, maar werd steeds meer binnenshuis gevierd, in de familiekring. Er werd een taart of koek gegeten waarin een boon was meegebakken. Degene die het stuk met de boon erin kreeg, was voor de rest van de dag 'koning'. Hij – een zij wordt zelden afgebeeld[16] – kreeg een papieren kroontje en de andere leden van het gezelschap kregen een functie in zijn hofhouding.

Op een schilderij van Pieter Aertsen uit 1556 dat bekend staat als *De kanne-*

Afb. 4 Jongen met papieren koningskroon. Schilderij Pieter Aertsen, De Kannekijker, *1556. Coll. Museum Mayer-Van den Bergh, Antwerpen.*

kijker zien we op de voorgrond een jongen die in een ketel aan het roeren is. Hij draagt een prachtig gekleurde, papieren koningskroon (afb. 4). Verdere aanwijzingen dat hier het koningsspel zou zijn afgebeeld, ontbreken. Op een schilderij van Marten van Cleve (1527-1581) dat als de oudste afbeelding van dit ritueel geldt, zien we een man aan tafel zitten drinken. Hij heeft een papieren kroon op zijn muts. Een klein kind dat op de schoot van zijn moeder (?) zit, draagt ook een papieren kroon en houdt een koek met inkepingen vast die misschien de bonenkoek voorstelt.[17] De scène speelt zich af in een boerenhuis waar een gezelschap feest viert. Bij de brandende haard zit weer een vrouw die pannenkoeken bakt. Door de openstaande deur kijken we op een besneeuwd land met een boerderij – er komt een paar binnengedanst. De man is verkleed als vrouw, de vrouw als man. Een omkeringsritueel dat typerend is voor de Vastenavondviering, maar ook het koningsspel is een tijdelijke, omgekeerde wereld. Even mag iedereen een andere rol spelen – vandaar de maskers en het verkleden – waarna men weer overgaat tot de orde van de dag. Als de koning gekozen was, werden lootjes getrokken. Op elk lootje stond een functie in de hofhouding van de koning, vaak met een afbeelding erbij. Zij werden gedrukt op zogenaamde koningsbrieven, waar men de lootjes uitknipte. Het is dus een klein wonder dat er nog exemplaar uit de 1577 bewaard is gebleven.[18] Op een schilderij uit 1665 (afb. 5) van Jan Steen van Driekoningen kunnen we bij enkele gasten deze papieren lootjes op hun kleding ontwaren.[19]

Ponsen en Angen

Toen Milaan in 1161 was veroverd door keizer Frederik Barbarossa, werden onder meer de relikwieën van de Drie Koningen meegenomen die daar werden bewaard. Keulen kreeg de relieken van de Drie Koningen en de bisschop van Utrecht kreeg die van Sint Ponciaen op 14 januari en op 21 januari die van Sint Agnes. Sindsdien kregen de vrijers op Sint Pontiaan (14 januari) een geschenk van hun meisjes en daarna, op Sint Agnes (21 januari), kregen de meisjes wat van hun vrijers. Zo verklaart een 14de-eeuwse schrijver dit gebruik. We hebben hier te maken met een vrijagegebruik, 'Ponsen en Angen' of 'Ponsen en Nieten', dat was verbonden met het feest dat in Utrecht werd gevierd om het overbrengen van de relikwieën van de beide heiligen naar die plaats te herdenken.[20]

Na de beschrijving van dit vrijagegebruik merkt Van Hout op, dat nu weer de periode aanbrak dat er mocht worden getrouwd. Vanaf Driekoningen stond de kerk namelijk toe dat er weer huwelijken werden gesloten. Prachtig uitgedoste

Afb. 5 De bonenkoning. Schilderij Jan Steen, Driekoningenfeest, *1665. Coll. Gemäldegalerie Kassel.*

bruiden zag men naar de kerk gaan met het haar los op de schouders hangend, schrijft hij. Het losse haar gold toentertijd als een teken van de maagdelijke staat van de bruid.[21]

De Vuile Bruid

Met de 'De vuyle bruyt, tschip zeylt. Weest nu ter hagen springende.' begint Van Hout een opsomming van verschillende vermaken.[22] Elke week is er wel wat anders te doen, merkt hij op. Soms gaat het om straattheater, zoals het *Spel van de Vuile Bruid*.[23] Op Bruegels schilderij *De strijd tussen Carnaval en Vasten* uit 1559 wordt dit spel voor de herberg opgevoerd: bij een draagbare tent van lappen dansen een man en een slonzig uitziende vrouw. Zij is aan haar loshangende haar en kroontje als bruid te herkennen. Ze worden begeleid door een man in een blauwe mantel en muts die ketelmuziek maakt door met een mes over een schop te schrapen. Naast de tent loopt een figuur met een wit masker die er met zijn witte halflange mantel uitziet als een schooljongen. In zijn handen heeft hij

Afb. 6 Spel van de vuile bruid. Houtgravure H. Cock naar Pieter Bruegel de Oude, 1570. Coll. Los Angeles County Museum, Los Angeles.

een speciale leprozenbedelnap van aardewerk. Aan de andere kant van de tent loopt een voorovergebogen figuur met een hoed op, ook in het wit gekleed.[24] Het paar keert terug op een houtgravure naar Bruegel (afb. 6).

In een Vastenavondklucht uit 1630, de *Heden-daegsche verloren soon* van W.D. Hooft, haalt een herbergierster herinneringen op aan de Vastenavondviering van vroeger.[25] Zij noemt onder meer het spel van de 'Vuyle-bruyt' dat volgens haar overal werd gespeeld, maar waarvan men 'nu niets meer weet'. Om dan uit te roepen dat er toch nog één aankomt, maar zij verbaast zich erover dat de vrouw zich nog durft te vertonen. Het is immers verboden.[26] Het is een zekere Lijs die optreedt als 'Vuile Bruid' en daarbij wordt gezongen en gespeeld. Het lied is *Komt uyt den haghe* en dat komt overeen met het spel 'Weest nu ter hagen springende' dat Van Hout noemt en dat, zoals Brinkman naar voren heeft gebracht, ook wordt genoemd als het spel *Comt uuten hagen* in het Leidse Aflezingsboek van 1534, volgens welk 'velen gewoon zijn om van Kerstavond tot Vastenavond elke week vele verschillende onbehoorlijke spelen te vertonen'.[27]

Men gaat nu dansen bij een meilied. De waardin complimenteert Lijs met haar danskunst, haar 'drille' en geeft wat aan Lijs en haar begeleider(s) als beloning. Ook wenst zij haar toe dat ze veel geld zal ophalen met het spel.[28]

Over de betekenis van dit spel blijft veel in het ongewisse. Is de 'vuile bruid' inderdaad een latere verbastering van vuile druit, waarmee een zwerverstype werd aangeduid?[29] De figuur van Cockijn in het abele spel *Vandenwinter ende vanden Somer* staat voor de zwerver die van de winter het meeste te lijden heeft.[30] Of is er wel degelijk ook een verband met het vuile bruidspaar dat de winter symboliseerde die moest worden verdreven? In elk geval is het opmerkelijk dat ook al in de 16de eeuw een paar wordt afgebeeld, waarvan de bruid duidelijk te herkennen is. Wanneer heeft deze verbastering dan plaatsgehad? En zelfs als het om een verbastering gaat, dan moet een overeenkomst in de betekenissen van de 'vuile druit' en de 'vuile bruid' deze verwisseling mogelijk hebben gemaakt.

De Blauwe Schuit

Met 'tschip zeylt', doelt Van Hout op weer een ander vermaak.[31] De herberg op het schilderij *De strijd tussen Carnaval en Vasten* heeft een uithangbord met een

Afb. 7 De Blauwe Schuit. Anonieme Leidse houtsnede, Het schip van Sint-Reynuyt, ca. 1525-1530. Coll. Rijksprentenkabinet Amsterdam.

afbeelding van een boot. Eronder staat te lezen: *Dit is in d[ ] blau schut*. Voor de Nederlanden is gedocumenteerd dat er daadwerkelijk een schip door de straten werd voortgetrokken tijdens Vastenavond in onder meer Breda, Den Bosch, Utrecht en Antwerpen.[32] Van het zogenaamde narrenschip dat in Neurenberg rondging is zelfs een tekening gemaakt, gedateerd 1539. Op een anonieme Leidse prent van circa 1525-1530, *Het schip van Sint-Reynuyt*, is een echt schip afgebeeld dat voor anker ligt (afb. 7). Nu, ja de tuigage is verkeerd bevestigd, zodat dit schip nooit zal zeilen. Toch komen van alle kanten mensen op het schip af: in boten op het water en op de voorgrond per kar, te paard of te voet. Alle rangen en standen zijn present en zij laten alle mogelijk slecht gedrag zien waardoor zij thuishoren op deze schuit, zoals iedereen die het omgekeerde deed van wat de maatschappij van hem of haar verwachtte. We zien bijvoorbeeld links op de voorgrond het verkopen van halskettingen waardoor de ijdelheid wordt opgewekt, iemand die met kaart- of dobbelspelletjes zijn publiek geld afhandig maakt en de tent links op de voorgrond is een bordeel, te herkennen aan een uithangbord met een varken in een wieg, een verwijzing naar weer een andere ondeugd, de wellust. Rechts is een klassiek aandoende tempel te zien waarin deze heilige Reynuyt (Helemaal blut) wordt vereerd. Volgens de tekst in de cartouche gaat iedereen naar het schip om zijn 'deugden', maar men ziet daar een slecht bestuur en vele jongemannen die bankroet zijn. De Blauwe Schuit stond voor de omgekeerde wereld en de prent is een satire op verkeerd gedrag.[33] Of er werkelijk een Blauwe Schuit of narrenschip door de Leidse straten heeft gereden?

De blinde bisschoppen

'De blinde bisschoppen kwamen voort al zingende', vervolgt Van Hout.[34] Ook dit spel wordt genoemd in de Leidse Aflezingsboeken, ditmaal die van 1555.[35] Volgens Brinkman uitgevoerd door gebrekkigen die de scholierenbisschop imiteerden. Van de scholierenbisschop die op 28 december op Onnozele Kinderendag – ook wel Kinder- of Narrenbisschopfeest genoemd – mocht voorgaan in de mis, is bekend dat hij ook op Driekoningen en tijdens Vastenavond nog eens zijn opwachting maakte.[36]

Het spel van Valentijn en Ourson

'Sinct Valentijn die zachmen diep in twater vallen'.[37] Waarom deze heilige in het water moest vallen is niet duidelijk. Wel bestond er een spel van Valentijn en Ourson en het is heel goed mogelijk dat ook dit spel in Leiden werd uitgevoerd.

Afb. 8 Spel van Valentijn en Ourson. Houtgravure Pieter Bruegel de Oude, 1566. Coll. Boymans Van Beuningen, Rotterdam.

We gaan er hier op in, omdat er verwantschap is met een ander thema dat erna door Van Hout wordt genoemd: de wildeman. Ook dit spel is door Bruegel afgebeeld op een houtgravure van 1566 (afb. 8). Op de voorgrond zien we een vrouw met de kleding van een leproos aan. Zij houdt veelbetekenend een ring omhoog, maar het is niet duidelijk waar dit gebaar naar verwijst.[38] In het midden staat Ourson, één van haar tweelingzonen, met een knots over zijn schouder, een bladerkrans op zijn lange haren, gehuld in een pak van bladeren. Hij wordt onder schot gehouden door een kruisboogschutter. Dit is Valentijn, de tweelingbroer van Ourson. Links van hem zou dan koning Pepijn staan, herkenbaar aan de rijksappel in zijn hand. Een kroon die op zijn muts is gezet en zijn nepbaard laten zien dat het om een geïmproviseerde verkleedpartij gaat, zoals je van straattheater kunt verwachten. Dit geldt natuurlijk ook voor de outfit van Ourson. Twee vrouwen op de achtergrond, eveneens lepralijders, houden een *tirelire* op om geld in te zamelen.

Het spel van Valentijn en Ourson is gebaseerd op een laatmiddeleeuwse avonturenroman. Het begint met Bellissant, de zuster van koning Pepijn van Frankrijk die ten huwelijk wordt gevraagd door keizer Alexander van

Griekenland. In Constantinopel maakt de aartsbisschop, een vertrouweling van keizer Alexander keizerin Bellissant het hof. Zij weigert op zijn avances in te gaan en uit angst voor zijn positie besluit de aartsbisschop haar van overspel te beschuldigen. Zij vlucht en bevalt van een tweeling. Valentijn wordt gevonden door een schildknaap van koning Pepijn, Ourson wordt meegenomen door een beer en wordt een wildeman die het land onveilig maakt. Tijdens een jachtpartij overmeestert Valentijn de wildeman die hij echter niet doodt, omdat hij iets menselijks in hem herkent. Dit moment is afgebeeld. In het verhaal vertegenwoordigt Ourson (Beertje, Berenjong) de overgang van wilde natuur naar geordende samenleving.

De wildeman

'De Wildeman die sprac', schrijft Van Hout.[39] Is wat hij zegt misschien wat op het onderschrift van enkele exemplaren van Bruegels prent staat: 'Ick Wildeman, moet my nu wel ghevangen gheven'.[40] De wildeman is zeer veel gebruikt als decoratie van gebouwen, zowel buiten als binnen.[41] Hij siert gevels, is aan het uiteinde van moerbalken gebeeldhouwd, maar wordt ook afgebeeld op wandtapijten of dient als decoratie van gouden of zilveren pronkbekers. Over de rituelen zelf, zogenaamde wildemansspelen, weten we niet heel veel. Zij werden opgevoerd in hoofse kringen, maar ook in de steden traden wildemannen op. Een schilderij uit 1628 van Bollongier laat zien hoe een wildeman langs de deuren gaat terwijl op de voorgrond een kruisboogschutter klaarstaat om op hem te schieten.[42] De wildemansspelen of -rituelen zijn gedocumenteerd voor de hoge middeleeuwen, maar ze zijn ongetwijfeld veel ouder en gaan terug op rituelen uit een ver verleden, waarin zij de ongetemde natuur of de dood symboliseren. Het vangen van de wildeman of beer is een van de rituelen rond de overgang van winter naar zomer, waarbij de natuur of de dood wordt getemd. De titel van het lied *Comt uuten haagen* is ongetwijfeld een verwijzing hiernaar.

'[…] de mommers zag men mallen'[43]

En gedurende deze hele feesttijd zullen de Leidenaren zich hebben verkleed, een mombakkes of masker hebben opgezet want dat waren de gebruiken die hoorden bij de omgekeerde wereld van Vastenavond. Maar ook bij andere feesten verkleedde men zich graag. Bij spelen als die van de Vuile Bruid of Valentijn en Ourson valt op dat er nauwelijks een grens te trekken valt tussen rituele vermom-

ming en theater. Ook bij toneelvoorstellingen leefden toeschouwers soms zo mee, dat zij de 'slechterik' van het stuk te lijf gingen.[44]

De varkensjacht door blindemannen

Het is 17 januari en 'Elc jongman wel geguet te paerd gezeten was/ Om met devociën des sinct Antonis cas/ Te' inhale, die deur snee ten laetsten es vercropen'.[45] Deze op het eerste gezicht raadselachtige tekst blijkt te verwijzen naar een gebruik waarbij blinden gekleed in nepharnassen en voorzien van een houten schild en stokken in een perk achter varkens aanjagen en hen zo mogelijk doodslaan.[46] Het is een traditie die bekend is uit Arnhem, uit de steden van de Zuidelijke Nederlanden en uit Keulen. In 1414 beloonde de graaf van Holland zes blinden die hem en zijn hovelingen vermaakt hadden met 't varcken geslegen' te hebben.[47] Toen in 1559 in Antwerpen feest werd gevierd wegens de vrede van Cateaux-Cambrésis, was een van de vermaken het varkenknuppelen door 'verblinde (geblinddoekte) ghewapende lieden'.[48] En dit is te zien op een tekening van Jan Verbeeck, *Zeven blinden slaan een varken*[49] (afb. 9). De tekst linksonder zegt: Zeven blinde mannen, zoals men hier kan zien/ Proberen het varken zoveel

Afb. 9 Zeven blinden slaan een varken. *Tekening Jan Verbeeck, 1550-1559. Coll. Ecole des Beaux-Arts, Parijs.*

mogelijk te raken om de prijs te krijgen, maar wat zij ook raken, het is altijd een varken, want zij raken elkaar zo hard dat ze het uitschreeuwen. De ene blinde moet de ander niets verwijten.[50] Een kroniek van de stad Stralsund eindigt een beschrijving van dit spel tijdens Vastenavond in 1415 met de opmerking, dat men zo'n vermakelijke Vastenavond nog niet eerder had beleefd.[51] Niet helemaal duidelijk is of het hier steeds om echte blinden ging of om geblinddoekte lieden. Hoe dan ook was het een vermaak dat niet alleen een kwelling voor de dieren, maar ook voor de spelers moet zijn geweest. Het kwellen van dieren was een heel gewoon amusement en vermaak en ongetwijfeld werd ook in Leiden 'de gans geknuppeld' of werden er hanengevechten gehouden.[52] Het is een van de vele gebruiken waarbij bepaalde dieren het doelwit waren van allerlei vormen van geweld. De rituele oorsprong ervan was hoogstwaarschijnlijk allang vergeten.

Het Leidse 'drillen', een nog niet helemaal opgelost raadsel

'Maar u hebt nog nooit het vrolijke spel van het drillen gezien.
Het is zo'n aardig verschijnsel dat ik het u moet vertellen:
een groep van twaalf man sterk, de benen voorzien van bellen,
met grote, opgepofte mouwen van gesteven doek,
met vlechten op hun hoofd, en lichte, rode schoentjes.
In hun midden, in de gaten gehouden door de anderen,
liep er één met een koord om zijn middel,
waaraan vast waren gemaakt – om hem heen en weer te trekken –
tweemaal zes teugels. Deze persoon draagt geen kleren.
Een tamboerijnspeler ging voor de hele groep uit
– deze kan zich met zijn kalfsgeblaat van verre doen horen –
en ze moesten, al drillende, zich naar hem voegen.
Zo springen zij soms flink vooruit, dan trekken ze zich weer terug,
al naar gelang de speelman aangaf.'

Dit is de vertaling van de regels die Van Hout wijdt aan het laatste vermaak: een spel waarbij werd gedanst, maar waarvan niets bekend is.[53] Het kalfsgeblaat is echter een aanwijzing dat deze figuren misschien verkleed gingen als kalveren. Dit wordt nog eens bevestigd in de tekst verderop waar Van Hout vertelt dat het Leidse drillen zo beroemd was dat het zelfs in Delft werd nageaapt, en hij opmerkt dat het de Delftenaars niet lukte en zij zich tevreden moesten stellen met het brullen van hun eigen stieren en kalveren.[54] Nu is het bekend dat men

zich tijdens Vastenavond verkleedde als nar, als duivel, als een dier en het kalf was populair. Deze kalfsdansers komen in 16de-eeuwse stadsrekeningen voor. Een klucht van de boer die in een kalfsvel was genaaid werd opgevoerd door de Brabantse Kamer in Amsterdam, aldus Ter Gouw. Hij heeft een dans van een duivel, een nar en een kalfsdanser erbij afgebeeld.[55]

Ten slotte

En dan geeft Van Hout aan dat hij de 'Leytsche dril' zo graag nieuw leven zou willen inblazen. De rederijkers die hij grappig-oneerbiedig 'Retrozwijnen'(!) noemt, zouden dit heel goed kunnen, vindt hij.[56] En daarmee zijn we aangekomen bij de vraag naar de bedoeling van zijn gedicht en in het verlengde daarvan van de schilderijen en prenten in die tijd. Verlangde Van Hout werkelijk terug naar de oude feestgebruiken? Een opmerking dat men iedereen zag poepen door het eten van de pannekoeken die werden uitgedeeld is bepaald niet vleiend.

Nu schrijft Van Hout wel dat hij bedroefd wordt omdat de oude feestgebruiken zijn vergeten, maar hij schrijft evengoed dat hij zelfs niet door de 'ware poëzie' kan worden getroost.[57] En daarmee stelt hij de dichtkunst van de rederijkers onder de Renaissancepoëzie van de academisch gevormde dichters aan de Leidse universiteit met wie Van Hout ook in contact stond, zoals Koppenol opmerkt. Van Hout was volgens hem een intermediair tussen deze twee literaire werelden.[58] De meningen zijn echter verdeeld over Van Houts positie.[59] Wel is bekend dat het beeldmateriaal niet eenduidig was. De schilderijen en prenten van volksfeesten lieten het publiek weliswaar om de afgebeelde gebruiken lachen, maar ditzelfde publiek nam ook nog graag deel aan kermissen en dergelijke. Er waren dan ook belangrijke veranderingen gaande. De oude feestcultuur werd zowel in protestantse als in katholieke landen steeds verder ingetoomd door zowel het kerkelijke als wereldlijke gezag. Juist de ambiguïteit van het gedicht en de schilderijen en prenten zijn van deze veranderingen het symptoom.

Noten

1 Het gedicht werd voor het eerst gepubliceerd in: J. JLz Prinsen, 'Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout', *Tijdschrift voor Nederlandsche taal en letterkunde* 22, N.R. 14 (1903) 229-235. Zie over Jan van Hout: J. Koppenol, *Leids heelal: het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum, 1998); K. Bostoen, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609): stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009).De aanleiding lijkt een droevige gebeurtenis te zijn met een hondje, waarvan zes jonge vrouwen heel veel hielden. Veel meer, zo schrijft Van Hout, dan een zekere Lucretia uit een verhaal van Lucianus, getiteld 'De afhankelijke geleerde, die haar huisgeleerde vernederde door hem op haar hoogzwangere hondje Myrrhina te laten passen'. Van Hout besluit dit eerste deel van het gedicht met de opmerking dat niet het geval met het hondje van de zes jonge vrouwen zozeer zijn boosheid wekt, maar dat men niet meer vrolijk feest mag vieren zoals in vroeger tijd en dan volgt zijn beschrijving van de Vastenavondviering.

2 Geciteerd naar H. Brinkman, *Dichten uit liefde: Literatuur in Leiden aan het einde van de Middeleeuwen* (Hilversum 1997) 65.

3 Over de tweeslachtige houding van Jan van Hout, wiens vader misschien 'factor' van de Leidse rederijkerskamer was: J. Koppenol, 'Jan van Hout en de Leidse rederijkers', Lezing voor de Vereniging Jan van Hout, Leiden, symposium 11 december 2009, 'Hart voor Leiden: Jan van Hout (1542-1609)', gepubliceerd op www.janvanhout.nl.

4 Brinkman, *Dichten*, 65. In deze studie zijn vele interessante gegevens over de feestgebruiken in Leiden van de late middeleeuwen, ook die door Jan van Hout worden genoemd, te vinden.

5 Zie hierover Brinkman, *Dichten*, 65. Over de plaats van het gedicht in het oeuvre van Jan van Hout: Koppenol, 'Jan van Hout'. Ik zal hier niet ingaan op de discussie die vooral in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw is gevoerd over wat we onder een 'volks'feest moeten verstaan. Zie hierover onder meer P. Burke, *Popular culture in early modern Europe* (Aldershot 1988, 1978 1ste dr.).

6 H.-J. Raupp, *Bauernsatiren. Entstehung und Entwicklung des bäuerlichen Genres in der deutschen und niederländischen Kunst ca. 1470-1570* (Niederzier 1986).

7 Museum Boijmans-van Beuningen, inv.nr. N12.

8 C. Vogelaar e.a. (red.), *Lucas van Leyden en de Renaissance*, Stedelijk Museum de Lakenhal (Leiden 2011) cat. nr. 123 met afbeelding.

9 Prinsen, 'Bronnen', r. 93-94.

10 Een rommelpot is een aardewerken pot waarvan de opening was afgedekt met een strak gespannen varkensblaas. Door een gaatje in het midden van dit vel werd een stokje op en neer bewogen, wat een eigenaardig geluid produceerde dat we terughoren in het woord dat in het oosten van Nederland gebruikelijk was, foekepot.

11 J. ter Gouw, *De volksvermaken* (Amsterdam 1871) 110. Het oude feestvieren op de heidense nieuwjaarsdag was in de late middeleeuwen al veranderd. Het werd niet meer op straat, maar in huis gevierd door de deftige poorters, door de schutters in de Doelen, de gildebroeders in hun gildehuizen en door het volk in de herbergen. Er werd nog wel langs de straten gezwierd, verkleed en gemaskerd. In Amsterdam

werd het in 1461 verboden. Het nieuwjaarszingen bleef. De liedjes werden christelijk, waren in elk geval niet heidens meer. Men klaagde wel over de nieuwjaarszangers die de huizen binnendrongen. Idem, 112-113.

12 In het lied werd gedoeld op schout Willem de Bont, die een beruchte figuur zou zijn geweest. Zie Ter Gouw, *Volksvermaken*, 201. Hij verwijst naar *De Navorscher*, II, 10.

13 Prinsen, 'Bronnen', r. 111-112.

14 F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700* (Amsterdam 1949-1988) III, 118, nr. 14 en Hollstein, *Dutch and Flemish etchings,* IV, 171, nr. 3.

15 Prinsen, 'Bronnen', r. 95-97.

16 Op een schilderij van Jan Steen (verblijfplaats niet bekend) is het een vrouw met een kroon op haar hoofd die de koningsdronk verricht. A.A. van Wagenberg-ter Hoeven, *Het Driekoningenfeest. De uitbeelding van een populair thema in de beeldende kunst van de zeventiende eeuw* [Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut 28] (Amsterdam 1997), afb. 81, cat. 73.

17 Van Wagenberg-ter Hoeven, *Het Driekoningenfeest*, afb. 31. Volgens Van Wagenberg zou het schilderij zijn gemaakt naar een voorbeeld van Pieter Breughel de Jonge. Het omgekeerde is echter waarschijnlijker. De compositie is typisch voor Van Cleve. Bovendien is van hem bekend dat hij invloed heeft uitgeoefend op beide zonen van Bruegel. Zie hierover: G. Marlier, *Pierre Brueghel le Jeune (*Brussel 1969) 333-364; K. Ertz, *Pieter Breughel der Jüngere (1564-1637/38): die Gemälde mit kritischem Oeuvrekatalog*, 2 dln. (Lingen 2000), I, 20. Heel bijzonder is een afbeelding van dit feest op een miniatuur voor de maand januari in een Frans getijdenboek met Vlaamse invloeden uit de eerste helft van de 16de eeuw. Zie D. Fugger, 'Ein "Böhnenkönig" im Stundenbuch. Zum Verhältnis von später Buch- und früher Genremalerei', *Oud Holland* 124:4 (2011) 234-238. Zie verder: D. Fugger, *Das Königreich am Dreikönigstag* (Paderborn 2007).

18 Van Wagenberg-ter Hoeven *Het Driekoningenfeest*, afb. 1.

19 Op de hoed van de man aan tafel, rechts van de rommelpotspeler op de voorgrond die zelf ook een lootje draagt op zijn muts. De drinkende koning is de kleine jongen met een papieren kroon. Van Wagenberg neemt vijftien schilderijen van Steen met dit onderwerp op in haar catalogus. Het schilderij bevindt zich in de Gemäldegalerie te Kassel, Van Wagenberg-ter Hoeven, *Het Driekoningenfeest*, 125. Over de Driekoningenschilderijen van Steen ook: M. Westermann, *The amusements of Jan Steen* (Zwolle 1997) 64-65, 145-182.

20 Over dit gebruik: Ter Gouw, *Volksvermaken*, 185-187. Ter Gouw verwijst onder meer naar een 14de-eeuws geschrift van de *Clerc uten laghen landen*. Zie ook Brinkman, *Dichten*, 66.

21 W.M.A. Henneke, *Ritueel in beeld. De Boerenbruiloften en hun publiek in de tijd van Bruegel en zijn navolgers*, Diss. VU Amsterdam 2009, hfst 8 (in druk).

22 Prinsen, 'Bronnen', r. 104.

23 Brinkman, *Dichten*, 68

24 Een uitgebreide beschrijving van de gebruiken op dit schilderij: C. Gaignebet, 'Le combat de Carnaval et de Carême de P. Bruegel (1559)', *Annales,* 27:1 (1972).

25 Deze bron wordt genoemd door Brinkman, *Dichten*, 68-69.

26 W.D. Hooft, *Heden-daegsche verloren soon*

(Amsterdam 1630)[F4].

27 Brinkman, *Dichten*, 66; Prinsen, 'Bronnen', r. 104.

28 W.D. Hooft, *Heden-daegsche verloren soon*, [F5], r. 1-18.

29 Over de Vuile bruid in literatuur en beeldende kunst: P. Vandenbroeck, *Beeld van de ander. Vertoog over het zelf*, Kon. Museum voor Schone Kunsten (Antwerpen 1987) 297-303, 335-338; P. Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur,* (Berchem 1987) 335-338; H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511. Stadscultuur in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1997) 139-141.

30 Brinkman, *Dichten*, 69-70.

31 Prinsen, 'Bronnen', r. 104.

32 H. Pleij, *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam 1983) 195-197.

33 Zie Vogelaar e.a. (red.), *Lucas van Leyden*, cat. nr. 114 en 62, afb. 2.35.

34 Prinsen, 'Bronnen', r. 105.

35 Brinkman, *Dichten*, 66.

36 G.J. Nijsten, *Volkscultuur in de late middeleeuwen: feesten, processies en (bij)geloof* (Utrecht 1994) 73.

37 Prinsen, 'Bronnen', r. 106.

38 De ring kan met verschillende vrouwen in verband worden gebracht.

39 Prinsen, 'Bronnen', r. 107.

40 A. Tummers (red.), *De Gouden Eeuw viert feest*, Frans Halsmuseum (Haarlem 2011) cat. nr. 21.

41 Soms zien we ook wildevrouwen.

42 Tummers, *De Gouden Eeuw*, cat. nr. 21.

43 Prinsen, 'Bronnen', r. 107.

44 Ter Gouw, *Volksvermaken*, 271-275.

45 Prinsen, 'Bronnen', r. 108-109.

46 In Leiden werd iemand door de stad betaald om ervoor te zorgen dat de 'Sinte Anthonis verkens' niet meer vrij rondliepen. Brinkman, *Dichten*, 66, n. 156. Het precieze verband met Sint Antonius Abt moet nader worden onderzocht. Zijn attribuut was het varken.

47 Nijsten, *Volkscultuur* 75-76.

48 Ter Gouw, *Volksvermaken*, 356; Emanuel van Meteren, *Historie der Nederlandscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen, tot den Iare M.VI.XII (…)* (z.p. 1614) fol. 25 v.

49 D. Bax, 'Als de blende tzwijn sloughe', *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 63 (1944) 84-85; Vandenbroeck *Iheronimus Bosch*, 311, n. 723; E.M. Kavaler, *Pieter Bruegel. Parables of order and enterprise* (Cambridge 1999) 127-128, afb. 61. Nog ouder is een doek van Jheronimus Bosch met 'enkele blinden die een wild zwijn jagen' dat waarschijnlijk verloren is gegaan. Wel bewaard bleef een wandtapijt van ca. 1550-1570 naar ontwerp van Bosch waarop geharnaste figuren een varken te lijf gaan. Achter houten hekken staat een veelkoppig publiek toe te kijken.

50 'Seven blinden, wildt hier aenmercken/ om 't swijn meest te raken zy om den prijs hier smijten/ maer wat sy slaen, tis al vant vercken/ want sij malckanderen raken, Datsij zom crijten/ Den deene[n] blinde[n] en derf den andere[n] niet verwijten.' Citaat uit Kavaler, *Pieter Bruegel*, 127-128, n. 48.

51 Bax, 'Als de blende', 82-83.

52 Ook het laten vechten van dieren met elkaar hoort tot dit type spel. Over deze spelen waarbij dieren het slachtoffer waren: Ter Gouw, *Volksvermaken*, 348-370. Verder Nijsten, *Volkscultuur*.

53 Prinsen, 'Bronnen', r. 113-126. Ik citeer hier de vertaling van Koppenol, 'Jan van Hout', 1.

54 Prinsen, 'Bronnen', r. 128-132.

55 Ter Gouw, *Volksvermaken*, 189-192.
56 Prinsen, 'Bronnen', r. 142-148. Zie ook Koppenol, 'Jan van Hout', 10.
57 Prinsen, 'Bronnen', r. 133-143.
58 Koppenol, 'Jan van Hout', 11.
59 Brinkman noemt het gedicht nostalgisch, Koppenol meent dat Van Hout oprecht de rederijkerij trachtte te verbeteren, maar uiteindelijk aan de Renaissancepoëzie de voorkeur gaf. Brinkman, *Dichten*, 70; Koppenol, 'Jan van Hout', 11.

Klem tussen drapenier en volder

Belangenbehartiging van het Leidse stadsbestuur tussen 1574 en 1594

Josje Schnitzeler

Introductie

Leiden was in de 16de eeuw al sinds jaar en dag een stad van textielnijverheid. Het vroegste begin daarvan wordt gedateerd in de 13de eeuw. In de 14de eeuw bloeide de stad dankzij de textiel.[1] Eind 15de eeuw maakte Leiden moeilijke tijden door, maar grote consequenties voor de productie bleven nog uit. Begin 16de eeuw, vanaf ongeveer 1525 was er echter sprake van verval van de textielnijverheid, onder meer door toegenomen concurrentie uit Vlaanderen.[2] Van oudsher produceerde Leiden zware lakense stoffen. Deze waren arbeidsintensief en vroegen veel wol van hoge kwaliteit. Daardoor waren ze duur en was de vraag naar dit product ingezakt. Ook het beleg van Leiden had grote economische consequenties: de verbanden met de internationale netwerken waarin de stad functioneerde, werden ruw verbroken. De wol die uit Engeland werd geïmporteerd, kon zijn weg naar de stad niet meer vinden en de eindproducten die voordien in heel Europa werden verkocht, konden de afzetmarkten niet meer bereiken. De Leidse productie daalde dan ook flink.[3] Na het Leids Ontzet in 1574 trok de stedelijke economie enigszins aan. De oorlogshandelingen in de Zuidelijke Nederlanden hadden voor Leiden een gunstig neveneffect. Na de vernietiging van Hondschoote in 1582 en de val van Antwerpen in 1585 vluchtten grote aantallen textielwerkers naar Leiden. De stad verdubbelde in korte tijd in omvang: in 1574 had Leiden ongeveer 12.500 inwoners. De emigratiegolf vanaf 1581 bracht ongeveer een even grote groep mensen naar de stad en in 1622 was de stad zelfs verviervoudigd tot 45.000 inwoners.[4] De Vlaamse ambachtslieden brachten nieuwe manieren van werken en nieuwe producten naar Leiden. In

Josje Schnitzeler heeft economie gestudeerd aan de Universiteit van Maastricht (1991) en geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht (2013). Ze werkt bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Een ontwerp voor de stadsuitbreiding van 1611, noodzakelijk geworden door de overbevolking in de decennia ervoor. Pentekening Jan Pietersz. Dou, 1611. Coll. Regionaal Archief Leiden.

plaats van de zware lakense stoffen kwamen lichtere stoffen, de saaien en greinen. Dankzij deze stoffen kwam er aan het eind van de 16de eeuw een tweede grote bloeiperiode in de Leidse textielnijverheid die tot ruim in de 17de eeuw duurde.[5]

Leiden na 1574 is een interessante casus om de theorie van Putnam over sociaal kapitaal te toetsen. Zijn theorie heeft sinds de publicatie in 1994 vele reacties losgemaakt en tot felle debatten geleid.[6] Putnam betoogt in *Making democracy work* dat steden met meer sociaal kapitaal economisch beter toegerust zijn. Hij laat aan de hand van voorbeelden uit Italië zien dat steden met een traditie van wat hij *civic involvement* noemt – actief burgerschap – het economisch structureel beter doen. In deze steden is er meer onderling vertrouwen en is het vermogen om flexibel te reageren op economische schommelingen groter. De basis voor actief burgerschap wordt gelegd in allerlei verbanden tussen mensen. Broederschappen, verenigingen en gilden zijn bekende voorbeelden van dit soort verbanden.[7] Gilden waren relatief kleinschalige samenwerkingsverbanden van mensen die hetzelfde beroep uitoefenden. In gildeverband werden meestal afspraken gemaakt over lonen, prijzen en de kwaliteit van de producten; zo werden gemeenschappelijke belangen verdedigd. Maar het gildeverband uitte zich ook in gezamenlijke maaltijden, religieuze rituelen zoals processies en ondersteuning van de leden in slechte tijden. Door al deze gezamenlijke activiteiten en gezamenlijke belangenbehartiging werd sociaal kapitaal opgebouwd.[8]

De situatie in het 16de-eeuwse Leiden was anders. De traditionele gildenstruc-

tuur was er veel minder sterk aanwezig was dan in de Zuid-Nederlandse steden. Dan zou er – volgens Putnam – minder sociaal kapitaal zijn om op terug te vallen. De stad stond voor een forse uitdaging, maar zou een achterstand hebben bij het aangaan daarvan door de andere sociaal-economische structuur. Toch kende Leiden na het Ontzet een bloeiperiode van spectaculaire omvang. Hoe kwam deze succesvolle transformatie tot stand ondanks het ontbreken van een stevige gildenstructuur die kon zorgen voor sociaal kapitaal? Was er sprake van andere vormen van *civic community* waarbinnen burgers en stadsbestuur toch tot een succesvolle samenwerking wisten te komen? Om deze vraag te beantwoorden kijken we hierna eerst naar de literatuur over gilden en de specifieke situatie van Leiden wat betreft de organisatiestructuur van de textielnijverheid en de samenstelling van het stadsbestuur. Daarna kijken we naar de besluitvorming binnen de stad om te zien welke (groepen) burgers van zich lieten horen, welke groepen hun belangen effectief wisten te verdedigen en hoe het stadsbestuur handelde. Voor een periode van twintig jaar zijn de stukken van het stadsbestuur beoordeeld die betrekking hebben op de lakenproductie, de zogeheten oude draperie, en de productie van saaien en greinen, de nieuwe draperie. Daarnaast zijn de algemene stukken meegenomen die op meerdere producten betrekking hebben.[9]

Gilden en neringen; zuid en noord

In de onderzoeksperiode bestonden in Leiden gilden en zogeheten neringen naast elkaar. In de textielnijverheid lag de nadruk op neringen. Neringen waren, in tegenstelling tot gilden, verticaal georganiseerd. Dat wil zeggen dat alle productiehandelingen die nodig waren voor bijvoorbeeld de productie van saaien, in één nering waren ondergebracht. Van het spinnen van de wol tot het verven en afwerken van de stof. Aan de top van de nering stonden drapeniers; ondernemers die wol inkochten en lieten bewerken tot kant en klare stoffen.[10] De verwerking van wol tot kant en klaar product was in een groot aantal handelingen opgedeeld die elk door een aparte beroepsgroep werden verricht. In principe ging het daarbij om ambachtslieden die vanuit huis werkten en hun eindproduct aan de drapenier verkochten. In feite ging het hier om een putting-out systeem waarbij de ambachtslieden volledig afhankelijk waren van de drapenier. Verkoop aan een andere partij dan de drapenier was niet toegestaan.[11] Lidmaatschap van de nering was verplicht voor iedereen die werkzaam was in één van de onderdelen van de productie. De neringen waren ingesteld door het stadsbestuur en dateerden uit het laatste kwart van de 16de eeuw. De regels werden door het stadsbestuur in

Stedemaagd tussen Oude en Nieuwe Draperie. Tekening Isaac Claesz. Swanenburg, 1602. Coll. Regionaal Archief Leiden.

een zogeheten keur vastgelegd. In de onderzoeksperiode waren in Leiden verschillende productgroepen in neringen georganiseerd; in ieder geval de saai- en greinnering, de baainering en de fusteinnering. Een aantal andere neringen werd later opgericht.[12]

Er waren in Leiden echter ook gilden aanwezig. Een besluit van graaf Willem III uit 1313 heeft lange tijd voor verwarring over gilden in Leiden gezorgd. In dit besluit werd bepaald dat Leiden geen gilden mocht hebben. Hierdoor werd verondersteld dat sinds de middeleeuwen het streven van het stadsbestuur was om gilden uit te bannen. Wanneer dit besluit echter in zijn context wordt bezien, dan blijkt dat het waarschijnlijk gaat om rebelse groepen die 'gilden' worden genoemd en die in deze periode in opstand kwamen tegen het gezag. Deze interpretatie sluit beter aan bij de feitelijke situatie; in de bronnen is regelmatig sprake van gilden, zowel in de middeleeuwen als in de vroegmoderne tijd.[13] Er was in de textielnijverheid een aantal gilden, namelijk die van de volders, van de droog-

scheerders en de wolkammers.[14] Belangrijk is dat de gilden alleen voorkwamen in de lakenproductie, de oude draperie, en niet in de nieuwe draperie, de saai- en greinnering waar de economische groei vandaan kwam. De structuur van de neringen was daarmee de overheersende structuur.

Over de verschillen tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden gerelateerd aan de verschillen tussen neringen en gilden, is al veel geschreven. Voor Leiden heeft Posthumus begin 20ste eeuw zeer uitgebreid alle bronnen verzameld en een geschiedenis van de textielnijverheid geschreven. In de Noordelijke Nederlanden waren het de drapeniers die via de neringen de productie stuurden; zij leverden het kapitaal en wisten zo macht op te bouwen. Zijn conclusie is dat de organisatiestructuur van neringen leidde tot een situatie waarin deze drapeniers hun belangen, namelijk een repressieve loonpolitiek ten behoeve van winstmaximalisatie en een lage prijs van het laken, effectief konden behartigen. Posthumus ziet Leiden dan ook als een voorbeeld van koopmanskapitalisme. Dit wordt afgezet tegen het ambachtsliedenkapitalisme van de Zuidelijke Nederlanden. In de Zuid-Nederlandse steden waar gilden de gebruikelijke organisatievorm waren, prevaleerden de belangen van de ambachtslieden bij het stadsbestuur.[15] Al in de 16de eeuw werd over de problemen van armoede in Leiden gesproken. Stadssecretaris Jan van Hout wees de lage lonen in de lakensector in 1577 aan als oorzaak van de armoede in de stad. Van Hout beschuldigde de drapeniers ervan dat zij geen oog hadden voor het algemeen belang. Door de lonen laag te houden werkten ze armoe en bedelarij in de hand.[16]

Recente auteurs wijzen er op dat bovenstaande tweedeling tussen neringen en gilden te eenvoudig is. Binnen de Zuid-Nederlandse gilden was geen sprake van eenvormigheid of onderlinge gelijkheid. Er waren rijkere en armere ambachtslieden. Armere ambachtsmeesters werkten vaak als onderaannemer van de rijkere ambachtslieden. Ook hier was dus sprake van georganiseerde productie die een maat groter was dan op het eerste gezicht het geval leek te zijn.[17] In beide gevallen, noord én zuid, gold dat de kapitaalkrachtige mensen in het stadsbestuur zaten en de macht in handen hadden. De verschillen voor de situatie van de mensen aan de onderkant van de samenleving waren dan niet zo groot.

DuPlessis en Howell hebben in de jaren tachtig van de vorige eeuw betoogd dat de stadsbesturen van Leiden (neringen) en Lille (gilden) beiden maatregelen namen die niet de kapitalisten in het systeem ten goede kwamen, maar die het behoud van *small commodity production* ondersteunden. Het gaat dan over de

periode tot aan het Leids Ontzet.[18] De kleine producent zou zo lange tijd beschermd zijn. De saainering werd in hun ogen in feite kapitalistisch gestuurd. Deze zogeheten derde weg zou dan ook vanaf de opkomst van de saainering in Leiden niet meer van toepassing zijn.[19] Lis en Soly zijn van mening dat DuPlessis en Howell deze derde weg eigenlijk maar matig onderbouwen. Zij pleiten vooral voor meer gedetailleerd onderzoek en wijzen erop dat de situatie eigenlijk in elke stad en elke periode anders is.[20] Met die aanbeveling in het achterhoofd richten we de blik nu verder op de specifieke situatie in Leiden.

Het bestuur van Leiden

We hebben een eerste indruk gekregen van de economische structuur van de Leidse textielnijverheid en de economische situatie direct na het Leids Ontzet. Maar wie zaten er eigenlijk in het stadsbestuur en wie waren in de neringen de baas? De Leidse neringen werden bestuurd door gouverneurs die uit de nering zelf kwamen, maar wier benoeming zwaar beïnvloed werd door het stadsbestuur. Bij de keuze van de gouverneurs was het stemrecht beperkt tot de drapeniers. Daarnaast zaten bij alle vergaderingen van de gouverneurs superintendenten. Dit zijn schepenen die belast waren met het toezicht op de nering.[21]

Het stadsbestuur bestond voor een deel uit de bovenlaag van de drapeniers.[22] Dat is niet altijd zo geweest. In 1451 en 1465 had hertog Philips van Bourgondië in privileges die hij aan de stad verleende, bepaald dat leden van het stadsbestuur geen drapeniers of ververs mochten zijn. Maar de tijden waren veranderd. In februari 1578 verklaarde het stadsbestuur dat men deze privileges nu *voor tprofijt ende welvaeren deser stad onnut ende mitsdien krachteloos [acht].*[23] In een eerder besluit van augustus 1577 staat een uitgebreide toelichting. Het privilege was in vergetelheid geraakt en op enig moment weer opgedoken. Nu was de conclusie dat de stad meer schade dan voordeel ondervond omdat [...] *de treffelicxte van die der traperye, in den gerechte geroupen zijnde ende zulcx de draperyeneringe verlatende, haer arbeyders nyet langer en hadden mogen te werck stellen* […]. Het gevolg was dat deze arbeiders [...] *tot bedelen ende ontuchtich leven* [...] vervallen.[24]

Daarmee is echter niet het hele verhaal verteld. Opvallend is dat Noordam en Lamet constateren dat Zuid-Nederlandse immigranten, dus ook de Zuid-Nederlandse drapeniers, in het stadsbestuur vrijwel geheel ontbraken.[25] Beiden constateren dat er in deze periode sprake was van een zekere geslotenheid van de groep families die leden van het stadsbestuur leverde. Naast mensen uit de textielnijverheid, zijn brouwers een belangrijke groep.[26] We kunnen echter wel

Vollers bezig met hun werk. Tekening Isaac Claesz. Swanenburg, 1602. Coll. Regionaal Archief Leiden.

concluderen dat het stadsbestuur en het bestuur van de nering nauw verweven waren en dat de draperie een goede bron van stadsbestuurders was. Maar de macht lag niet uitsluitend bij de textiel en juist de mensen die de nieuwe tak daarvan het beste kenden zaten niet in het stadsbestuur.

Een samenleving in verandering

Tot dusverre hebben we gezien dat in Leiden de textielnijverheid voornamelijk was georganiseerd in neringen, dat deze neringen werden beheerst door mensen die in het stadsbestuur goed vertegenwoordigd waren en dat gilden alleen in de lakennijverheid voorkwamen. Er was bovendien een economische crisis gaande en een enorme toestroom van vluchtelingen. Hoe werkte deze samenleving nu daadwerkelijk in de periode na het Leids Ontzet? Verschillende groepen in de stad hadden uiteraard verschillende belangen. De drapeniers hadden bijvoorbeeld belang bij lage lonen om de kosten van hun producten laag te houden. Zij hadden ook belang bij een toestroom van arbeidskrachten die bekend waren met

de producten die in de mode waren. Een groep ambachtslieden zoals de volders had juist belang bij hoge lonen en zat waarschijnlijk niet te wachten op concurrentie van textielwerkers van elders.[27] Het stadsbestuur zal hebben moeten kiezen tussen een economisch beleid dat de belangen van de ondernemers diende en een meer sociaal beleid waarbij de belangen van de gewone ambachtsman ondersteund werden. De betrokken groepen zullen geprobeerd hebben hun belangen onder de aandacht te brengen van het stadsbestuur. De mate waarin verschillen-

Tabel 1 Besluitvorming stadsbestuur per groep belanghebbenden van 1574 tot en met 1595[29]

Groep	*Aantal*	*Toegekend*	*Afgewezen*	*Onbekend*
Gouverneurs van de saainering	16	15	1	–
Kooplieden in saaien	4	4	–	–
Saaidrapeniers	6	6	–	–
Arme drapeniers	1	1	–	–
Individuele ondernemers (meest Vlamingen)	7	7	–	–
groep Vlamingen	1	1	–	–
Meesters van de arme wezen	1	1	–	–
Volders OD	10	8	2	–
Volders SN	3	1	2	–
Individuele volder SN	1	1	–	–
Saaipakkers	2	1	1	–
Individuele pakker SN	1	1	–	–
Saaipersers	1	1	–	–
Witpersers SN	1	–	1	–
Kleurpersers SN	1	–	1	–
Conrooiers SN	1	–	1	–
Meesterkammers SN	1	–	–	1
Twee kammers	1	–	–	1
Meters SN	1	1	–	–
Zijdetwinners SN	1	–	1	–
Zwartververs SN	3	–	3	–
Blauwververs SN	1	1	–	–
Gezamenlijke kleurververs	3	2	1	–
Individuele ververs	4	3	1	–
Zijdeververs	1	1	–	–
Arme vluchtelingen (wevers) uit Rijnsburg	1	–	1	–
Spinners	2	1	1	–

(Afkortingen: SN staat voor saainering en OD voor oude draperie)

de groepen terug te vinden zijn in de bronnen én hun wensen ingewilligd zagen, is een indicatie voor hun sociaal kapitaal en daarmee voor hun vermogen om effectief voor hun belangen op te komen.

In Tabel 1 zijn de besluiten van het stadsbestuur over de oude draperie en de saai- en greinnering tussen 1574 en 1595 op verschillende manieren geanalyseerd en samengevat. Het overgrote deel van de besluiten betreft verzoeken van groepen burgers aan het stadsbestuur. Er lijkt op die manier sprake te zijn van een soort van dialoog tussen bestuurders en bewoners. In de eerste tabel zijn alle groepen opgesomd die in de stukken voorkomen. Voor elk van deze groepen is geturfd hoe vaak zij voorkomen en of hun verzoek wordt ingewilligd of niet.[28]

Uit deze samenvatting blijkt duidelijk dat sommige partijen de weg naar de officiële besluitvorming beter wisten te vinden dan anderen. De overheersende positie van de gouverneurs van de saainering is niet zo vreemd. Uit de aard van hun functie volgt dat zij zaken moesten doen met de overheid. Opvallend is dat de besluitvorming vrijwel altijd in hun voordeel uitviel. Dat kan betekenen dat de belangen van de draperie een gewillig oor kregen bij het stadsbestuur. Economische belangen stonden kennelijk hoog op de prioriteitenlijst. Het zou ook kunnen betekenen dat de verwevenheid tussen het bestuur van de nering en het bestuur van de stad er toe leidde dat de besluitvorming was 'voorgekookt'; dat er alleen verzoeken werden gedaan waarvan men wist dat ze succesvol zouden zijn. Voor het aanzien van de betreffende personen zal dat ongetwijfeld belangrijk zijn geweest. De enige afwijzing betreft een verzoek uit oktober 1586 om tijdelijk toe te staan dat wevers, in casu Vlaamse vluchtelingen, buiten de stad mochten wonen. Dit was in strijd met de keur. De gouverneurs lijken hier een reëel en acuut probleem – enorme schaarste aan woonruimte – te hebben willen oplossen. Het stadsbestuur keek naar de wat langere termijn en stelde dat het moeilijk zou zijn de nering weer terug in de stad te krijgen. Het was bovendien beducht voor verlies aan accijnsinkomsten.[30]

Een andere opvallende groep zijn de volders van de oude draperie. Al hun verzoeken hadden betrekking op salarisverhogingen en ze kregen in acht van de tien gevallen hun zin, aanzienlijk meer dan het gemiddelde. Uit de literatuur blijkt dat hun positie in deze periode niet uitzonderlijk was; ook in de voorgaande eeuw lieten ze veelvuldig van zich horen. Daarbij werden dreigementen, onder meer met vertrek, net als in deze periode, niet geschuwd. Eénmaal, in 1478, vertrokken ze ook daadwerkelijk tijdelijk naar Gouda.[31]

Als we alle verschillende groepen ververs bij elkaar tellen, dan komen ook zij

regelmatig voor in de bronnen. Maar kennelijk wisten ze niet als één groep op te treden. Ze kregen niet meer dan gemiddeld hun verzoeken ingewilligd. De andere groepen komen in een periode van 20 jaar maar één of twee keer in de bronnen voor. Waren zij tevreden met hun arbeidsomstandigheden of wisten ze de weg niet te vinden?

Tabel 2 Besluitvorming stadsbestuur uitgesplitst naar 'werkgevers' en 'werknemers' van 1574 tot en met 1595

	Aantal	*Toegekend*	*Afgewezen*	*Onbekend*
Besluiten belangen 'ondernemers'[32]	36	35 (97%)	1	–
Besluiten belangen ambachtslieden	40	22 (55%)	16	2
waarvan: volders OD	10	8 (80%)	2	–
ververs SN	12	7 (58%)	5	–

In de tweede tabel zijn de gegevens uit de eerste tabel verder opgeteld. De groepen aan de bovenkant van de nering, die het kapitaal hadden en de productie bepaalden (gouverneurs, drapeniers, handelaren) zijn samengevat onder de noemer 'ondernemers'. De groepen die werkten in de verschillende productieonderdelen zijn samengevat onder de noemer 'ambachtslieden'. Formeel bleef iedereen in de keten onafhankelijk zijn of haar beroep uitoefenen, in de praktijk was er sprake van een sterke afhankelijkheidsrelatie waarbij de ondernemers de enige afnemer waren. Zij bepaalden wat de ambachtslieden moesten maken en hoe ze dat moesten doen. De uitkomsten van de optelling zijn veelzeggend. De ondernemers, de mensen met kapitaal en invloed in het stadsbestuur, kregen in bijna alle gevallen gelijk. De ambachtslieden, de mensen in een afhankelijke positie zonder geld of formele invloed, kregen aanzienlijk minder vaak, maar toch nog in ruim de helft van de gevallen, gelijk.

Tabel 3 Besluitvorming uitgesplitst naar onderwerpen voor de periode van 1574 tot en met 1595

Onderwerp	*Aantal*	*Toegekend*	*Afgewezen*	*Onbekend*
Loonsverhoging	18	11 (61%)	4	3
Productveranderingen en nieuwe technieken	14	12 (85%)	2	–
Steun aan nering ('subsidies' (7) en faciliteiten	16	15 (94%)	1	–

Voorzijde (links) en achterzijde (rechts) van een lakenloodje op staal bruin laken, ongedateerd. Maten: 2,3 x 2,9 x 0,4 cm; gewicht: 13 g. Coll. Museum De Lakenhal, Leiden.

In de derde tabel zijn de besluiten gerangschikt naar onderwerp. Dan blijkt dat lonen, zoals verwacht, inderdaad een belangrijk punt van discussie waren. Veranderingen in de manier waarop producten worden gemaakt of aan het eindproduct kwamen ook relatief vaak voor. Steun aan ondernemers gezamenlijk of individuele ondernemers is het derde hoofdthema.

Macht en sociaal kapitaal in de praktijk

Welke conclusies kunnen we trekken uit de bovenstaande blik in de bronnen over het functioneren van de Leidse samenleving? Duidelijk is dat de drapeniers veel macht hadden. Maar de ambachtslieden waren zeker niet kansloos als zij aanklopten bij het stadsbestuur. Ambachtslieden die in gildeverband aanklopten hadden echter significant meer kans op een positief besluit.

In deze periode zijn drie gilden actief in de textielnijverheid namelijk die van de volders, van de droogscheerders en de wolkammers.[33] In de bronnen gebruikt voor dit onderzoek is alleen het ambachtsgilde van de volders van de oude draperie te vinden.[34] Dat de droogscheerders niet terug te vinden zijn, is verklaarbaar: in de saainering was droogscheren niet nodig.[35] Voor de beperkte positie van de kammers heb ik geen verklaring. Het verschil tussen vollen, droogscheren, kammen en de andere stappen in het productieproces is, volgens Moes, dat de eerste drie niet thuis plaatsvonden maar in een (kleine) werkplaats. Dat zou kun-

nen verklaren dat deze groepen zich in ambachtsgilden wisten te verenigen en de andere groepen, de thuiswerkers, niet. Samenwerken leverde onderling vertrouwen, sociaal kapitaal op. Daarmee werd een basis gelegd voor het gezamenlijk verdedigen van belangen, bijvoorbeeld in de vorm van een gilde. Bij de volders ging het om fysiek zwaar en smerig werk, dat bovendien ook nog eens naakt werd verricht.[36] Misschien leverde dat een extra sterke onderlinge band op en veel vermogen om keer op keer in opstand te komen tegen de drapeniers. Een andere mogelijkheid is dat de vollers geconcentreerd woonden en werkten in bepaalden buurten (vanwege de stank) en op die manier een band opbouwden. Leiden was al zeker sinds het begin van de 16de eeuw onderverdeeld in gebuurten die in ieder geval een rol hadden bij begrafenissen en armenzorg.[37] Aan het einde van de onderzochte periode kwam, waarschijnlijk onder invloed van de slechte economische omstandigheden in de lakenindustrie, een eind aan de gunstige positie van de vollers. In 1593 weigerde het gerecht een uitspraak te doen over de lonen van de meestervollers. Zij moesten zelf tot overeenstemming zien te komen met de drapeniers.[38]

De thuiswerkers waren werkzaam in de saainering en niet in de oude draperie. Door het feit dat ze thuis werkten, werden ze individueel geconfronteerd met de drapeniers. Ze kwamen in hun werk geen directe collega's tegen en zullen daardoor minder goed in staat zijn geweest hun eisen te realiseren. Maar ook zonder gilden vonden de werkers in de saainering vaak in groepsverband hun weg naar het stadsbestuur, waaraan zij verzoeken deden. Of de bovengenoemde gebuurten daar een rol in hebben gespeeld is onbekend. Zij kregen toch nog in ruim de helft van de gevallen hun zin.

De vraag is nu wat oorzaak en wat gevolg is. Was de status (en het sociaal kapitaal) van het gilde zo groot dat men in kleine werkplaatsen mocht blijven werken? Zorgde het thuiswerken voor gebrekkig sociaal kapitaal? Of was de positie van de drapeniers in de nieuwe nering sterker en verhinderde dat het ontstaan van werkplaatsen en gilden? De macht van de drapeniers was wellicht sterker in de saainering, omdat de ambachtslieden in deze nering voor een belangrijk deel mensen waren die van buiten de stad kwamen en elkaar (deels) voor het eerst ontmoetten in Leiden.[39]

Het lijkt aannemelijk dat er onder deze groep minder sprake was van opgebouwd sociaal kapitaal dan in de oude draperie. Een ander belangrijk element was het verschil in economische positie van de beide neringen. De oude draperie liep op haar laatste benen; de volders hadden waarschijnlijk alle reden tot

klagen.[40] De nieuwe draperie was over het algemeen een bloeiende zaak in deze periode. Misschien was er daarom ook minder reden tot aankloppen bij het stadsbestuur.

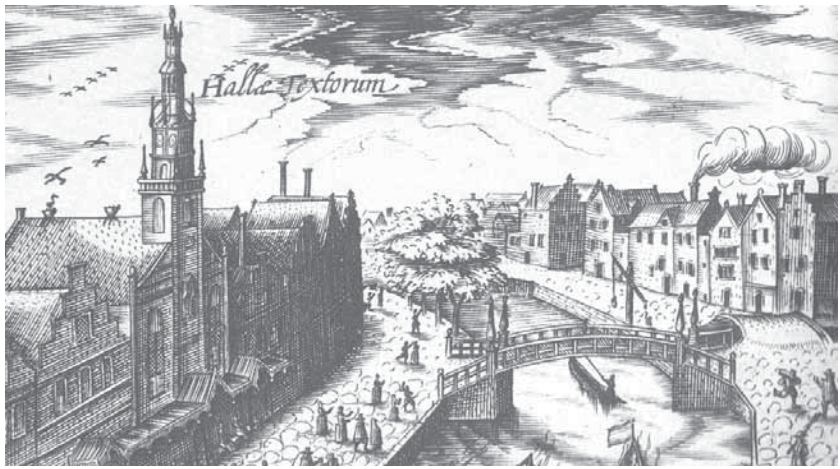
Economisch of sociaal beleid?

Levert deze analyse nu nadere aanwijzingen voor een mogelijk gevolgd beleid van het stadsbestuur? Hierboven heb ik verondersteld dat het stadsbestuur voortdurend afwegingen zou hebben moeten maken tussen de belangen van de verschillende groepen, in wezen tussen economische en sociale belangen. De behartiging van de sociale belangen is in feite weinig zichtbaar. Een enkel besluit laat wel zien dat die afweging soms moest worden gemaakt. Bijvoorbeeld in het geval van de weigering van het stadsbestuur om de zijdetwinners een huis in gebruik te geven voor hun productie, omdat dit werd gebruikt voor de opvang van armen. Of de verkoop van de stedelijke ververij in 1592 waarvan de opbrengsten zouden worden besteed aan de stedelijke graanzolder. Dat er sprake is van armoede wordt bijvoorbeeld duidelijk wanneer de spinners in 1587 het verbod krijgen de wol, die ze hebben gekregen om te verwerken, te verpanden [...] *tot verzeeckertheyt van de betalinge van broot, bier ende gelycke eetwaren* [...].[41] Een beeld van gestructureerd sociaal beleid levert dit echter niet op.

Hoe zit het dan met de lonen? Vooraf was de veronderstelling dat juist op dit punt de belangen strijdig zouden zijn. Dat komt aardig overeen met de uitkomsten van de analyse. Van de gevraagde salarisverhogingen wordt 60 procent toegekend. Kennelijk werd er hier gewikt en gewogen en viel het besluit soms de ene en soms de andere kant uit.

Dat wikken en wegen was blijkbaar bij de meer economische belangen makkelijker. We zagen al eerder dat de gouverneurs, drapeniers en de kooplieden bijna 100 procent 'scoren'. Ook als we dat vertalen in thema's zoals in de derde tabel, dan valt op dat steunmaatregelen voor ondernemers aanzienlijk gunstiger worden ontvangen dan verzoeken om salarisverhogingen. De meest voor de hand liggende verklaring is dat het stadsbestuur en het bestuur van de nering in ieder geval deels uit dezelfde mensen bestond, waardoor de drapeniers effectiever waren in hun belangenbehartiging.

Met een andere bril op zien we echter ook pragmatisch economisch beleid waarbij het stadsbestuur kennelijk in staat was over zijn eigen schaduw heen te springen. Met name het met open armen ontvangen van vreemdelingen zouden we zo kunnen classificeren. Het was bepaald niet vanzelfsprekend dat een stad in

De saaihal (voormalige St. Jacobsgasthuis) werd in 1593-94 van een nieuwe torenbekroning voorzien. Kopergravure in J.J. Orlers, Beschrijvinge der Stadt Leyden, *1614.*

de vroegmoderne tijd vreemdelingen toeliet, laat staan in groten getale.[42] In 1577 besloot het stadsbestuur tot het aantrekken van groepen Zuid-Nederlanders die onder andere in Norwich, Engeland waren neergestreken.[43] Vervolgens zien we in december 1582 dat Vlamingen uit Hondschoote en andere verwoeste dorpen in Leiden mochten komen wonen. Na negen maanden werd men, mits men borg kon stellen en tegen betaling van vijf gulden, poorter voor een periode van vijf jaar.[44] Achteraf gezien lijkt het misschien logisch dat men deze mensen toeliet. Ze brachten nieuwe productietechnieken en de kennis van nieuwe producten mee. En daarmee een mooie economische impuls voor de stad. Maar het is zeer de vraag of een poorter van Leiden in 1582 dat ook zo zag. Hier kwamen vreemden binnen die een ander product gingen maken waarmee ze de traditionele lakense stof beconcurreerden. Bovendien ging het zowel om gewone ambachtslieden zoals wevers en volders, als om ondernemers. Dat moet in eerste instantie toch ook verzet hebben opgeleverd? Sporen daarvan heb ik in de bronnen echter niet gevonden.

Een verder teken van pragmatisch economisch beleid is het feit dat ondernemers die aanklopten om ondersteuning voor hun bedrijf meestal gehoor vonden. Vaak ging het daarbij om Vlamingen. De vormen van ondersteuning varieerden van het gratis ter beschikking stellen van ruimtes, het bouwen of in gebruik geven van productiefaciliteiten en leningen tot het 'uitlenen' van weeskinderen. Een

duidelijke lijn lijkt daar niet in te zitten; wat de ondernemer vroeg, kon vaak worden geregeld, al dan niet na enige onderhandelingen.[45]

Een andere vorm van pragmatisme is te zien in de positieve antwoorden op vragen om toestemming om producten of productiemethoden te veranderen. Andere kleuren, andere kleurstoffen, andere maten, andere eindproducten of productiemethoden naar de wijze van Amsterdam of Hondschoote zijn hiervan voorbeelden. In principe waren alle regels ten aanzien van de productie vastgelegd in zogeheten keuren. De keur van de saainering bestaat uit 83 artikelen en beslaat 25 pagina's.[46] De literatuur is in het algemeen dan ook geneigd om te zeggen dat deze organisatievorm behoudend was en innovatie belemmerde.[47] Boudien de Vries is een heel andere mening toegedaan. Zij beschrijft het Leidse systeem met zijn zeer vergaande arbeidsdeling als een zeer efficiënte productiewijze, die elders nog 150 jaar op zich zou laten wachten. Leiden werd juist hierdoor zeer succesvol.[48] Dit laatste beeld past mijns inziens beter bij het beeld dat uit de bronnen in deze periode naar voren komt.

Conclusie

De vlucht van grote aantallen Vlamingen uit de Zuid-Nederlandse steden die zwaar leden onder de oorlogshandelingen van de Spanjaarden, bood de Noordelijke Nederlanden een kans. Leiden wist, net verlost van het Spaanse geweld, die kans te grijpen. In korte tijd ontwikkelde de stad zich van economisch zorgenkindje tot een stad die zo groeide dat ze bijna letterlijk uit haar voegen barstte.[49] De analyse van de verhoudingen binnen de stad en de besluitvorming van het stadsbestuur in de periode 1574-1595 laat zien dat het stadsbestuur in deze ontwikkeling een actieve rol speelde. De burgers van Leiden profiteerden van nieuwe werkgelegenheid in de productie van saaien en greinen, dunne stoffen waar de Vlamingen alle geheimen van kenden.

De verhoudingen in de saainering waren echter anders dan in de oude draperie. DuPlessis en Howell leggen juist bij de overgang van de oude lakenproductie naar de saainering de cesuur tussen kleine warenproductie (laken) en een kapitalistisch gestuurde nijverheid (saai). De macht van de drapeniers bij deze nieuwe manier van produceren was groot. Zij bepaalden de gang van zaken: een ver doorgevoerde arbeidsdeling in het productieproces. Dit bleek een uiterst efficiënte manier van produceren. Uit de besluitvorming komt duidelijk naar voren dat het stadsbestuur meestal de drapeniers steunde. Ongetwijfeld werd dit bevorderd doordat drapeniers deel uitmaakten van het bestuur van de stad. Opvallend is dat

de afwezigheid van Vlamingen in het bestuur daarbij blijkbaar niet relevant was.

De textielnijverheid was geen plek om rijk te worden, maar men kon er zijn boterham wel mee verdienen. Het beleid van de stad en de productiewijze zorgden ervoor dat er werk was, vooral in de nieuwe draperie. Misschien was er daarom voor de ambachtslieden in deze draperie, de saai- en greinnering, minder reden om veelvuldig aan te kloppen bij het stadsbestuur. Maar het valt zeker niet uit te sluiten dat de ambachtslieden van de saainering minder in de bronnen voorkomen, omdat zij als thuiswerkers weinig sociaal kapitaal wisten op te bouwen. Echter het gebrek aan een gildenstructuur maakte hen niet monddood; ook zij dienden regelmatig als groep verzoeken in bij het stadsbestuur. Duidelijk is wel dat hun belangen significant minder vaak werden gesteund door het stadsbestuur. De volders van de oude draperie hadden veel meer reden om bij de stadsbestuurders aan te kloppen; hun nering stond op de tocht. Zij wisten hun belangen nog een hele poos effectief te verdedigen. Het lijkt waarschijnlijk dat hun gildenstructuur daarbij een positieve rol heeft gespeeld.

De theorie van Putnam is dat steden met een bloeiende *civic community* het economisch structureel beter doen dan steden zonder een dergelijk actief burgerschap en sociaal kapitaal. In de inleiding veronderstelden we dat de afwezigheid van een traditionele gildenstructuur minder sociaal kapitaal en zodoende minder slagkracht tot gevolg zou hebben. We kunnen concluderen dat de andere sociaal-economische structuur Leiden niet lijkt te hebben gehinderd bij het overwinnen van een economisch moeilijke tijd. Pragmatisch economisch beleid, een goede productiestructuur en een systeem waarbij groepen burgers verzoeken konden indienen om zo gehoord te worden waren daarbij de belangrijkste factoren. Daarbij blijft wel de vraag of de economische voordelen niet vooral bij ondernemers terecht kwamen, terwijl de gewone textielwerker weliswaar werk had, maar daarmee nog niet per se genoeg te eten.

Noten

1 D.E.H. de Boer, 'Leiden in de middeleeuwen' in: J.K.S. Moes, B.M.A. de Vries (red.), *Stof uit het Leidse verleden: zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 34. J.K.S. Moes, 'Stof uit het Leidse verleden' in: Moes, De Vries, *Stof uit het Leidse verleden,* 11.

2 J.W. Marsilje, 'Het economisch leven' in: R.C.J. van Maanen e.a. (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.* Deel 1: *Leiden voor 1574* (Leiden 2002) 110-111. R.C.J. van Maanen, 'Pioniers en volgers. Leidse immigranten uit Norwich, 1577-1710', *Leids Jaarboekje* 103 (2011) 50.

3 B. de Vries, J. Lucassen en H. Nijboer, 'Het economisch leven: spectaculair succes en diep verval' in: S. Groenveld en R.C.J.van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.* Deel 2: *1574-1795* (Leiden 2003) 85.

4 De Boer, 'Leiden in de middeleeuwen', 39. L. Lucassen en B. de Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropees textielmigratiesysteem, 1586-1650', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 138.

5 J.K.S. Moes, 'Stof uit het Leidse verleden. Sociale en economische facetten uit de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid' in: Moes, De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 14-15.

6 Bijvoorbeeld E. Muir, 'The sources of civil society in Italy', M.K. McIntosh, 'The diversity of social capital in English communities, 1300-1640 (with a glance at modern Nigeria)', R. Grew, 'Finding social capital: the French Revolution in Italy' en G. Brucker, 'Civic traditions in premodern Italy', allen in: *Journal of Interdisciplinary History,* XXIX (1999) 3.

7 R.D. Putnam, *Making democracy work, civic traditions in modern Italy* (Princeton 1993/1994) 152-162.

8 T. de Moor, 'The Silent Revolution: A New Perspective on the Emergence of Commons, Guilds, and Other Forms of Corporate Collective Action in Western Europe' in: J. Lucassen, T. de Moor, J. Luiten van Zanden (eds.), 'The Return of the Gilds', *International review of social history,* supplement 16 (Cambridge 2008) 187-194.

9 N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid,* III, *1574-1610* ('s-Gravenhage 1912). (Ook digitaal beschikbaar via www.historici.nl/retroboeken/leidsetextiel.)

10 Els de Baan, *Goed Garen, termen en begrippen van de textielnijverheid uit heden en verleden* (Rijswijk/Leiden z.j.) 18. De Baan geeft aan dat de drapeniers het proces tot na het vollen (vervilten) beheersen en de stof daarna aan een koopman verkopen die ook een deel van de productieketen beheerst, namelijk het verven en afwerken.

11 De Boer, 'Leiden in de middeleeuwen' in: Moes, De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 57

12 Posthumus, *Bronnen,* III, XIII.

13 Marsilje, 'Het economisch leven' in: Van Maanen, *Leiden.* Deel 1, 95-96, overzicht gilden: 100. Lijst gilden vroeg-moderne tijd: De Vries, Lucassen en Nijboer, 'Het economisch leven in: Van Maanen, *Leiden*. Deel 2, 100-101.

14 Moes, 'Stof uit het Leidse verleden' in: Moes, De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 16-17.

15 N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* ('s Gravenhage 1908-1939); A.J. Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie in de laat-middeleeuwse Leidse lakennijverheid' in: Moes, De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 57-58.

16 M. Groos, E. van der Vlist, *Van Barbara-*

gasthuis tot De Bakkerij, zes eeuwen sociale zorg aan de Oude Rijn in Leiden (Leiden 2001) 16. R.C.J. van Maanen, 'Jan van Hout, het Armenrapport en Vives', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2010* (Leiden 2010) 22.

17 C. Lis, H. Soly, 'Export industries, craft guilds and capitalist trajectoriers, 13th to 18th centuries' in: M. Prak, C. Lis, J. Lucassen, H. Soly, (eds.), *Craft Gilds in the Early Modern Low Countries, Work, Power and Representation* (Ashgate 2006) 120-121.

18 R.S. DuPlessis, M.C. Howell, 'Reconsidering the early modern urban economy: the cases of Leiden and Lille', *Past and Present* 94 (1984) 49-84.

19 DuPlessis, Howell, 'Reconsidering the early modern urban economy', *Past and Present* 94*,* 80-81.

20 C. Lis, H. Soly, 'Ambachtsgilden in vergelijkend perspectief: de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, 15de-18de eeuw' in: C. Lis, H. Soly, (eds.), *Werelden van verschil, Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Brussel 1997) 12-15.

21 In de keur van de saainering wordt beschreven hoe de gouverneurs worden gekozen. De drapeniers kozen acht personen die zij het best geschikt achtten, daaruit koos het stadsbestuur er drie die de eed moesten afleggen in handen van het stadsbestuur. Posthumus, *Bronnen,* III*,* N° 100 §1 en 2, 110-112.

22 S.A. Lamet, *Men in government. The patriciate of Leiden 1550-1600* (Massachusetts 1979) 185-186.

23 Posthumus, *Bronnen,* III*,* N° 6, p. 7.

24 Posthumus, *Bronnen,* III*,* N° 65, p. 76-77.

25 S.A. Lamet, 'Leidse stadsbestuurders in een tijdperk van verandering, 1550-1600' in: J. Moes en D.J. Noordam, *Macht, aanzien en welzijn. Nieuwelingen in het Leids stads bestuur, 1200-1795* (Leiden 2003) 46. D.J. Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden 1574-1700* (Hilversum 1994) 29.

26 S.A. Lamet, 'The vroedschap of Leiden 1550-1600: The impact of tradition and change on the governing elite of a Dutch city', *The Sixteenth Century Journal* XII (1981) 2, 20.

27 Volders zorgden in de productie van lakense stoffen voor het vervilten van de stof. Dat deed men door met de voeten te stampen op de stoffen die in een ton zaten met volmiddel (zeep of urine!). In de productie van saaien moeten de volders de stof ontvetten en deze wordt veel minder vervilt. De Baan, *Goed Garen,* 89-90.

28 De totalen van tabel 1 en 2 zijn niet consistent met tabel 3. Sommige verzoeken van een groep zeggen ook iets over inwilligen van het belang van een andere partij. In dat geval is het besluit tweemaal meegeteld, éénmaal bij elke betrokken partij. In tabel 3 is in enkele gevallen een besluit aan meer dan een onderwerp toegewezen.

29 Posthumus, *Bronnen,* III*,* N° 1-189, 3-271.

30 Posthumus, *Bronnen,* III*,* N° 112, 148-149. De schaarste op de woningmarkt is een bekend probleem, dat tot een voorlopig einde kwam in 1611, toen de stad werd uitgebreid. Posthumus, *Bronnen,* III*,* XII.

31 Brand, 'Crisis, beleid en differentiatie' in: Moes, De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 58, 61. Dit (al dan niet) dreigen met een 'uitgang' was een drukmiddel dat vaker werd toegepast door groepen die door de overheid gehoord wilden worden. Zie M. Prak, 'Challenges for the Republic: Coordination and Loyalty in the Dutch Republic' in: A. Holenstein, Th. Maissen, M. Prak, *The republican alternative: the Netherlands and Switserland compared*

(Amsterdam 2008).

32 Het is niet altijd duidelijk uit de bronnen tot welke groep iemand moet worden gerekend. Als we de arme drapeniers en een deel van de Vlamingen verplaatsen van 'werkgevers' naar 'werknemers' verandert het beeld niet drastisch. Het percentage werknemers dat in het gelijk wordt gesteld, loopt dan op naar 64 .

33 Moes, 'Stof uit het Leidse verleden' in: Moes, De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 16-17.

34 Posthumus, *Bronnen,* III, onder meer N°s 61, 62 en 63, 73-75.

35 De Baan, *Goed Garen,* 66-67.

36 Moes, 'Stof uit het Leidse verleden' in: Moes, De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 10.

37 K. Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leiden 2005) 33 e.v. Bovendien zij opgemerkt dat in 1674 onder de buurtheren, de bestuurders van de gebuurten, de beroepen uit de textielindustrie goed vertegenwoordigd zijn. Voor onze onderzoeksperiode zijn deze gegevens niet beschikbaar. A. van Meeteren, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschillenbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2006) 40.

38 Posthumus, *Bronnen,* III, N° 82, 96-97.

39 Er waren natuurlijk ook mensen die elkaar van de plek van herkomst kenden, aangezien er sprake is van specifieke groepen en specifieke herkomstregio's. Over deze migratiestromen zie bijvoorbeeld Lucassen en De Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropees textiel-migratiesysteem, 1586-1650', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 138 e.v.; D.J. Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795' in: J. Moes e.a. (red.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996); Van Maanen, 'Pioniers en volgers', 48 e.v.

40 In 1602 zijn er voor de oude draperie nog maar zeven weefgetouwen in werking tegen bijna 1.200 voor de saainering. N.W. Posthumus, *Bronnen,* III*,* VII.

41 Posthumus, *Bronnen,* III, N° 88, N°39, N°26, 102, 37, 25.

42 M. Walker, *German Home Towns. Community, State and General Estate 1648-1871* (Ithaca & London 1971) 246-247.

43 Van Maanen, 'Pioniers en volgers', 52.

44 Posthumus, *Bronnen,* III, N° 86, 101.

45 Posthumus, *Bronnen,* III, onder meer N°s 12, 85, 89, 92, 97, 99, 167 en 177.

46 Posthumus, *Bronnen,* III, N° 100, 110.

47 Zie onder meer H.J.M. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600: conjunctuur & continuïteit* (Hilversum 1998) 26; Moes, 'Stof uit het Leidse verleden' in: Moes, De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 14.

48 B. de Vries, 'De Leidse textielnijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw' in: Moes, De Vries, *Stof uit het Leidse verleden*, 82-84.

49 In 1611 volgt een grote stadsuitbreiding. Posthumus, *Bronnen,* III*,* XII.

Moderne toegang aan de Volmolengracht naar de betonnen fabriekshal. Foto auteur 2009.

Een complex complex

Een bouwhistorische studie naar het Harteveltcomplex in Leiden

Renate van Schaik

Wie kent hem niet, de jonge borrel van Hartevelt? Die groene fles met het kenmerkende felgele etiket, voorzien van een rood zegel met een kroon. Het is een graag geziene gast in menig Nederlands café. Niet gek voor een van oorsprong Leids familiebedrijf.

Bijna tweehonderd jaar lang heeft jeneverstokerij Hartevelt haar thuisbasis aan de Langegracht in Leiden gehad. Hartevelt was niet de eerste; al sinds 1734 werd op dit adres jenever gestookt. Allereerst door Willem van Aken en zijn zoon Cornelis, die het bedrijf 'De Fransche Kroon' noemden. Nog steeds prijkt een gevelsteen met een bontgekleurde kroon op de gevel van een van de pakhuizen aan de Langegracht, het huidige COC de Kroon.

Vanaf 1780 stond de stokerij onder leiding van Abraham Harteveld (toen nog met een 'd' gespeld), die de jenever zijn beroemde naam gaf. Sindsdien is het bedrijf steeds van vader op zoon overgegaan, tot in 1917 de laatste erfgenaam overleed. De naam Hartevelt bleef bewaard in de naamloze vennootschap die werd opgericht: 'Distilleerderij De Fransche Kroon, voorheen Hartevelt en Zoon'. Tot 1967 werd aan de Langegracht jenever geproduceerd. In dat jaar werd het bedrijf overgenomen door Bols, waarna het naar Nieuw Vennep verhuisde. Het complex aan de Langegracht functioneerde hierna nog tot 1971 als distributiecentrum voor Bols. Hoewel de panden sindsdien niet meer in gebruik zijn voor de productie en opslag van jenever, staan ze tot op de dag van vandaag bekend als het Harteveltcomplex.

Het Harteveltcomplex beslaat een rechthoekig gebied op de hoek van de

Renate van Schaik studeerde kunstgeschiedenis in Leiden, bouwkunde in Delft en architectuurgeschiedenis in Amsterdam. Op dit moment is ze werkzaam als pr-medewerker bij een architectenbureau.

Gevelsteen De Fransche Kroon op het pakhuis Langegracht 65. Ftoto Jan Dröge 2013.

Gevelsteen De Druyf op het pakhuis Langegracht 63. Foto Jan Dröge 2013.

Zandstraat en de Langegracht. Het bestaat uit allerlei aaneengeschakelde panden (Langegracht 57 tot en met 67 en Zandstraat 10 en 8). Het meest kenmerkend voor het complex zijn de drie 19de-eeuwse bakstenen tuitgevels aan de Langegracht. Vanaf de hoek van de Zandstraat gezien staan er achtereenvolgens: het koetshuis, pakhuis 'De Kroon' en pakhuis 'De Druif'. Direct daarnaast staan ook nog het kantoor van Hartevelt, de poort naar de binnenplaats (die vroeger overbouwd was), de distilleerderij (die zich in een L-vorm om de binnenplaats vouwt) en twee smalle panden, waarvan de linker werd gebruikt als tapperij en de rechter pas in 1903 in handen is gekomen van de het bedrijf.

Sinds de oprichting in 1734 is de fabriek verschillende malen uitgebreid, waarbij panden zijn afgebroken, vervangen, toegevoegd, samengevoegd en opgesplitst. Van buitenaf is goed te zien dat het Harteveltcomplex een product is van geleidelijke groei; de geschiedenis is af te lezen aan de diverse afzonderlijke panden die samen de fabriek vormden. Dit maakt de oude jeneverstokerij aan de Langegracht tot een uniek stukje industrieel erfgoed. Niet voor niks zijn de panden aan de Langegracht in 1983 toegevoegd aan de Gemeentelijke Monumentenlijst.

Om de complexiteit van het Harteveltcomplex te begrijpen is kennis van de ontstaansgeschiedenis van het bedrijf onontbeerlijk. Daarom is aan de hand van

bouwtekeningen, archiefstukken en, niet op de laatste plaats, de gebouwen een reconstructie gemaakt van de (bouwkundige) ontwikkeling van het bedrijf. Deze geschiedenis biedt inzicht in de manier waarop het complex zijn huidige vorm heeft gekregen.

Hoewel de oudste panden van het Harteveltcomplex dateren uit de 19de eeuw, begint de bouwgeschiedenis veel eerder. We zullen daarom terugkeren naar het begin van de 17de eeuw, ten tijde van de Leidse stadsuitleg in 1611.

17de eeuw

Het Harteveltcomplex bevindt zich in het gebied tussen de Oude Singel en de Maresingel dat onderdeel was van de Leidse stadsuitleg in 1611.[1] De stad kon, aan de vooravond van de Hollandse Gouden Eeuw, het groeiende aantal inwoners niet aan. Veel huizen waren reeds opgesplitst, zodat ze door meerdere families bewoond konden worden. Vooral de rijkere burgers, veelal protestantse vluchtelingen uit het zuiden, konden nergens terecht. Het stadsbestuur was bang dat de gegoede burgerij zich bij gebrek aan grote woningen elders zou vestigen. Bovendien was er in de stad geen plaats meer voor de groeiende industrie.

Stadslandmeter Jan Pieterszoon Dou ontwikkelde daarom een plan om de stad uit te breiden. De stadsuitleg moest aan de noordzijde van de stad komen. Dit was zowel qua verdediging als voor de windrichting en waterstoom het gunstigst; met de industrie ten noorden van de stad had de binnenstad minder last van vervuild water en stinkende lucht.

Langs de Oude Singel ontwierp Dou grote percelen voor de gegoede burgerij, langs de Langegracht en de Binnenvestgracht de kleinere percelen. De meeste kavels in Dou's stadsuitleg werden opgekocht door timmerlieden en metselaars. Dit geldt ook voor een deel van de kavels waar tegenwoordig het Harteveltcomplex op staat, waaronder de kavels aan de Zandstraat en de kavels ter hoogte van de pakhuizen. Kavelnummer 20 (ter hoogte van Zandstraat 8 en 10) was uitgegeven aan een 'metselaer', nummer 21, 22, 24, 25 en 26 (Zandstraat 12 en 14, en Langegracht 63 en 65) aan timmermannen. Kavels 19 en 23 (Zandstraat 8 en Langegracht 67) vormden een uitzondering, en werden verkocht aan een 'Backer op Marendorp' en aan een turfdrager.[2] Het grootste oppervlak echter, waar nu het kantoorpand en de distilleerderij staan (Langegracht 59 en 61), werd verkocht aan ene Passchier Piquet, beroep onbekend.

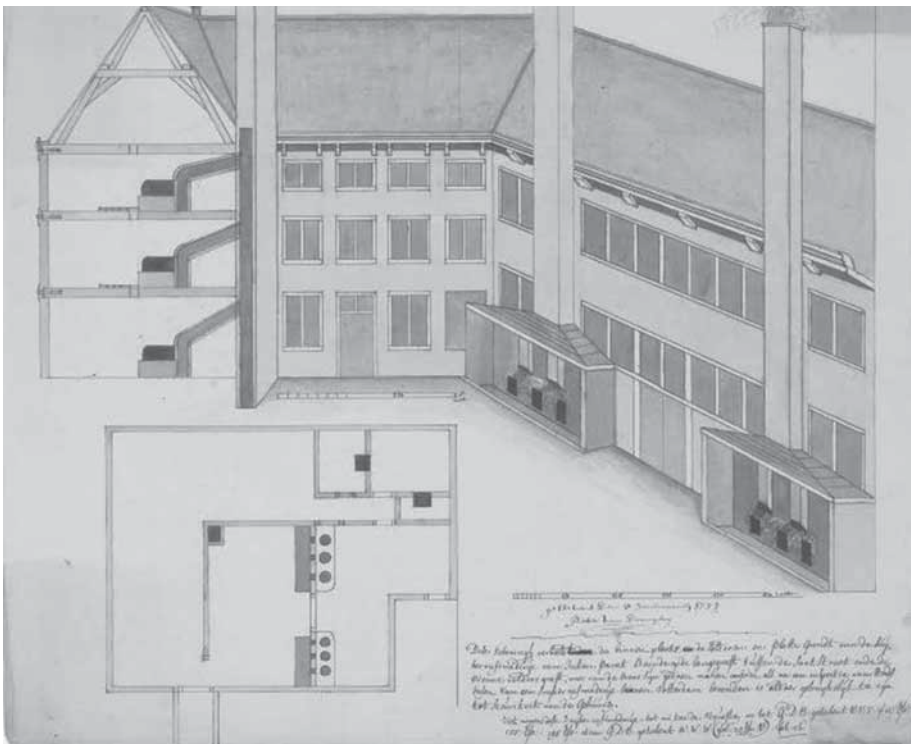
Waarschijnlijk stonden op de plaats van het huidige Harteveltcomplex in de 17de eeuw voornamelijk woonhuizen. De timmerlieden en metselaars die de

kavels hadden opgekocht deden dit om ze te zelf te bebouwen, soms in samenwerking met elkaar, en vervolgens met winst door te verkopen.

Uit een stadsplattegrond van Blaeu uit 1649 blijkt dat in dat jaar nog niet alle kavels bebouwd waren.[3] Ongeveer ter hoogte van Langegracht 59 is een open kavel. Volgens een stadskaart uit 1680 is de bebouwing aan de Langegracht tegen die tijd wel gesloten.[4] Ook is te zien dat er een steeg is ontstaan ter hoogte van Zandstraat 6.

18de eeuw

De kavels van het Harteveltcomplex zijn sinds hun bestaan meerdere keren van eigenaar gewisseld voor ze in handen kwamen van de familie Harteveld.[5] In 1702 kocht ene Louis Miset een van de woonhuizen aan de Langegracht (het huidige

Opstand, plattegrond en doorsneetekening van de suikerraffinaderij van J. Parat, 1733. Coll. Regionaal Archief Leiden.

61). In 1711 kreeg hij ook negen huisjes aan een steeg daarachter in zijn bezit. Dit alles ging in 1732 over naar Julien Parat, die vervolgens alles sloopte en er een 'suyker rafinaderij' bouwde. Het was een carrévormig gebouw, waarschijnlijk ter hoogte van de huidige binnenplaats, met een uitgang aan de Zandstraat. In het Gemeentearchief van Leiden zijn nog de bouwtekeningen aanwezig.

Parat verkocht zijn raffinaderij een jaar later, waarna ze in handen kwam van verschillende tussenhandelaren. In 1734 kocht Willem van Aken het geheel met het plan er een branderij van te maken. Hiervoor kreeg hij op 9 december 1734 een vergunning, wat blijkt uit het vergunningenregister van 1545-1851: 'Willem van Aken, vergund om de raffinaderij op de Langegracht bij de Zandstraat te maken tot een branderij.'[6]

Destijds werden de huisnummers per wijk bepaald in plaats van per straat. De plek van de raffinaderij stond bekend onder Wijk 5, nummer 586 *rood*. Dat het geen regulier nummer had, maar de toevoeging 'rood' heeft er waarschijnlijk mee te maken dat de raffinaderij een binnenterrein besloeg.

Foto van de binnenplaats, 1910. Coll. Regionaal Archief Leiden.

De Van Akens breidden het complex uit door de aankoop van een aantal aangrenzende panden aan de Zandstraat en de Langegracht en een stuk steeg ter hoogte van Zandstraat 6. De naam 'De Fransche Kroon' komt voor het eerst voor als het bedrijf onder leiding staat van Willem's zoon, Cornelis. Op een foto van de binnenplaats uit het begin van de 20ste eeuw is een poort te zien met op de sluitsteen het jaar 1760 en de initialen WVA (Willem van Aken). Deze steen is waarschijnlijk geplaatst na de voltooiing van een grote verbouwing. Tot ver in de 20ste eeuw heeft men echter gedacht dat het bedrijf in dit jaar was opgericht. In 1910 is zelfs een gedenkboek met allerlei foto's gemaakt ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van De Fransche Kroon.

19de eeuw

Het jaar 1760 mag dan niet zo gedenkwaardig blijken als men lange tijd dacht, 1780 was dat zeker wel. In dat jaar kocht Abraham Harteveld 'Dit huis en branderije' van de tussenhandelaar Jan Willem Le Normant.[7] Ook Harteveld wilde het bedrijf uitbreiden. Al een jaar na overdracht probeerde hij de rest van de steeg ter hoogte van Zandstraat 6, die doorliep naar de Volmolengracht, in zijn bezit te krijgen, waartoe hij een aantal panden aan die steeg kocht.

Na Abrahams dood ging het bedrijf over op zijn twee zonen, Adrianus en Joannes. De laatste kocht zijn broer uit en ging verder met de uitbreiding van zijn bezit. Tussen 1815 en 1823 kocht Joannes een aantal panden op de hoek van de Langegracht en de Zandstraat. Het complex behelsde nu een rechthoekig gebied. Rond dezelfde tijd heeft er een grote verbouwing plaatsgevonden. In het Stadsarchief is een lijst bewaard met gesloopte panden ten behoeve van nieuwbouw: 'Omtrent eenige huizen welke tot opbouwing van Nieuwe Lokalen en tot andere enden zijn weggebroken van Jan. 1817 tot en met December 1825'. Hieruit blijkt dat een groot deel van de branderij tussen 1817 en 1825 is gesloopt, namelijk de bebouwing op kavelnummers 347, 581, 582, 583, 584, 585, 586 en 587.[8]

Welke panden corresponderen met deze huisnummers, is op te maken uit een inventaris van het bezit van Hartevelt in 1873-1889.[9] Hierin staat precies beschreven wat de functie van de panden was, met bijbehorend huisnummer (de nummers 581-587), straatnummer (nummers Langegracht 57-67 en Zandstraat 8-14) en kadasternummer (904-907 en 923).

De panden die tussen 1817 en 1825 zijn gesloopt zijn dan Zandstraat 8 (kavelnummer 581) en Langegracht 57 en 61 tot en met 67 (kavelnummers 587-582).

Welk pand met nummer 347 wordt bedoeld is onbekend. Bijna het hele bezit aan de Langegracht is dus op de schop gegaan, behalve Langegracht 59, waarschijnlijk omdat dit in 1760 was vernieuwd.

Hoewel hij een groot aaneengesloten stuk grond in zijn bezit had, koos Joannes er niet voor om één groot gebouw neer te zetten. Vermoedelijk was het makkelijker of goedkoper om op de oude funderingen te bouwen en werd besloten de structuur van kleine panden te behouden. Hierdoor is het zo karakteristieke gefragmenteerde beeld ontstaan. Van wat er toen is gebouwd resteren slechts het kantoorpand aan de Langegracht en de pakhuizen 'De Kroon' en 'De Druif', die met hun karakteristieke tuitgevels het beeld aan de Langegracht bepalen.

Het huisnummer 586 *rood,* waar voorheen de suikerraffinaderij stond, wordt niet genoemd op de lijst met gesloopte gebouwen. Volgens de inventaris uit 1873 vallen behalve de distilleerderij op Langegracht 59 ook de panden 10, 12 en 14 aan de Zandstraat onder dat nummer. Deze panden zijn dus waarschijnlijk bij de verbouwingen tussen 1817 en 1825 gespaard gebleven. Toch hebben die panden niet alle verbouwingen overleefd. Rond 1873 heeft er nog een verbouwing plaatsgevonden waarbij bestaande bebouwing is afgebroken. Dit blijkt eveneens uit de inventaris uit 1873-1889. Hierin staat namelijk geschreven:

Verbouwing der branderij aangenomen door C.J. van Vliet timmerman te Oudshoorn onder toezicht van den architect J. Goldberg Hazerswoude voor de somma van Elf Duizend Negen Honderd vijfentachtig Gulden.
[…]
Verbouwing der Branderij totale afbraak en het doen wêer [?] zetten van stal koetshuis en koetsierswoning aangenomen door C.J. van Vliet onder toezicht van den architect J. Goldberg Hazerswoude voor de somma van vijfduizend vierhonderd tachtig Gulden Eentachtig Cts.
[…]
Verbouwing van het huis bewoond door den eersten boekhouder, aangenomen door C.J. v. Vliet onder toezicht van den architect J. Goldberg Hazeswoude voor de somma van f 4.125^{00} waaronder begrepen f 250^{00} later te verstrekken.

In 1873 zijn de branderij en een woning dus verbouwd en is het koetshuis totaal afgebroken en nieuw gebouwd. Dit alles gebeurde onder toezicht van de archi-

tect J. Goldberg uit Hazeswoude voor het flinke bedrag van ruim twintigduizend gulden. Eerder in het document wordt het gehele bedrijfscomplex getaxeerd op 15.550 gulden. Een dure verbouwing als deze moet daarom wel een flinke verandering teweeg hebben gebracht.

Op Leidse stadskaarten van eind-19de-eeuw is ook daadwerkelijk een fikse verandering waar te nemen. Op de stadskaart van Van Campen uit 1899[10] is te zien dat het L-vormige gebouw op Langegracht 59 zijn huidige vorm heeft gekregen. Hierbij is de binnenplaats uitgebreid richting de Langegracht, rechts van het kantoorpand. Het achterhuis van dit pand kon daardoor verbreed worden. Ook het pand op Zandstraat 8 heeft zijn huidige vorm gekregen. Bovendien is een binnenplaats bij pakhuis 'De Druif' verdwenen. Ook is de kavel op de hoek van de Langegracht en de Zandstraat opgesplitst. Dit is waarschijnlijk het gevolg van de afbraak en bouw van stal en koetshuis op de hoek van de Langegracht en de Zandstraat.

De grote verbouwing uit 1873 is ook aan de huidige situatie af te lezen. Hoewel de nieuwe panden net als de pakhuizen voorzien zijn van tuitgevels, vertonen ze ook enkele specifieke architectonische kenmerken. Zo kregen alle panden ornamenten van gele baksteen, afgezien van de uitbreiding achter het kantoorpand. Bij zowel de distilleerderij op Langegracht 59, het koetshuis op de hoek en het pand op Zandstraat 8 zijn de gemetselde bogen boven deuren en ramen voorzien van gele baksteenkoppen. Tevens zijn de zijgevels van deze drie panden versierd met gele muizentanden onder de dakranden. Dit is een bijzondere vorm van metselwerk waarbij de bakstenen zijn gedraaid en met de rand naar buiten steken, waardoor er een puntig motief ontstaat. Bovendien zijn zowel de distilleerderij als het koetshuis voorzien van halfronde stalramen in de gevels. Dit waren voor die tijd typische stalramen, die toen overal leverbaar waren.[11]

Uit de foto's in het gedenkboek van 1910 blijkt dat ook de panden aan de Zandstraat 10 tot 14 (waar nu een roodbakstenen blokvormige gebouw uit de jaren vijftig staat) stalramen hadden. Het is dus aannemelijk dat ook deze panden met de verbouwing in 1873 zijn gebouwd. Ook het pand dat zich boven de poort bevond had bogen met gele koppen boven de ramen.

Bijna alle panden die in 1873 zijn gebouwd vallen onder huisnummer 586 *rood*, en waren dus niet al tussen 1817 en 1825 onder handen genomen. Het koetshuis op de hoek en het pand op Zandstraat 8 vormen hierop als enige een uitzondering. Het lijkt er dus op dat de verbouwing van de fabriek, die rond 1817 was begonnen, pas rond 1873 echt voltooid was.

Foto van het interieur van het kantoor van Hartevelt, 1910. Door de ramen is te zien dat de oude gevel van de distilleerderij er nog stond, met de oorspronkelijke muizentanden. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Alle feiten rond de verbouwing in 1873 lijken te kloppen: de inventaris, de stijl van de gebouwen en de stadsplattegrond uit 1899 vertellen allemaal hetzelfde verhaal. Wat echter niet in dit plaatje past, is dat op de stadskaart uit 1879 nog de oude situatie is weergegeven, dezelfde situatie als op een oude kadasterkaart uit 1811-1832. Dit zou kunnen betekenen dat de verbouwing van 1873 nog niet is verwerkt op de kaart van Van Campen uit 1879.[12] Een andere verklaring zou kunnen zijn dat er nog een derde verbouwing heeft plaatsgevonden tussen 1879 en 1899. Gezien de kosten van de verbouwing in 1873 lijkt dit niet erg aannemelijk.

Boven: Detail van de stadsplattegrond van H.L.A. van Campen, 1879, waarop het toenmalige bedrijfscomplex is ingetekend. Coll. Regionaal Archief Leiden.
Onder: Luchtfoto van het complex, waarop het huidige complex is ingetekend. Google Maps 2009.

20ste eeuw

In het laatste kwart van de 19de eeuw hebben geen grote wijzigingen plaatsgevonden aan het complex. Pas aan het begin van de 20ste eeuw werd er weer een stap gezet om het bedrijf uit te breiden, waarna vele verbouwingen volgden.

Uit een grafisch overzicht uit het gedenkboek ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van het bedrijf in 1910 blijkt dat het pand op het huidige Langegracht 57/57a in 1903 in het bezit van Hartevelt is gekomen.[13] Op een foto van de Langegracht uit hetzelfde gedenkboek is nog net te zien dat het pand op nummer 57 in de steigers staat. Het zou heel goed kunnen dat op dat moment de gezamenlijke nieuwe gevel voor nummer 55 en 57 (nu 57 en 57a) werd gebouwd.

Oorspronkelijk was er een steeg langs de zijgevel van Langegracht 57. Deze is opgeschoven naar rechts, tegen het Hofje van Assendelft aan, om plaats te maken voor een tapperij en bergruimte achter de twee smalle panden. In de buitenmuur aan de steeg zitten de 19de-eeuwse stalramen zoals die ook elders in het complex voorkomen. Waarschijnlijk zijn deze uit de rechterzijgevel van de distilleerderij gehaald toen het gebouw achter Langegracht 57 daar tegenaan werd gebouwd, en werden de ramen hergebruikt in de nieuwe buitenmuur.

Een groot deel van de 20ste-eeuwse verbouwingen was van de hand van de Leidse architecten Leo en Jan van der Laan. In het Nai in Rotterdam wordt het bureauarchief van vader en zoon bewaard, met daarin onder meer de originele tekeningen van verschillende verbouwingen aan het Harteveltcomplex.[14] De eerste tekeningen in het archief dateren uit 1919 en zijn van de bouw van een doppen- zolder boven de tapperij achter Langegracht 57.

In 1928 werd 'de herstelling van daken en goten en verbouwing van het kantoor' voltooid. Dit blijkt uit een document van de brandverzekering van 4 mei 1928.[15] Na de verbouwing moest het bezit blijkbaar opnieuw getoetst worden op waarde en brandveiligheid. Ook bij deze verbouwing waren Leo en Jan van der Laan betrokken. Er is een prachtige tekening uit 1927 bewaard waarbij op één blad zowel de doorsneden van verschillende daken zijn getekend, als de plattegrond en aanzichten van de uitbreidingen aan het kantoor. Vanaf de binnenplaats gezien rechts naast het achterhuis van het kantoorpand kwam een aanbouw van twee bouwlagen. Op de begane grond kwam een laboratorium en bergruimte en de verdieping was bestemd voor het archief. Het archiefmateriaal moest tegen die tijd al een behoorlijke omvang hebben, want er zijn stukken van de financiële administratie bewaard gebleven vanaf 1785.

Behalve de aanbouw aan de achterzijde, werd ook het lichthof tussen het voor- en achterhuis overkapt met een daklicht. Oorspronkelijk was deze ruimte bedoeld als ontvangstruimte, of 'wachthal', zoals staat aangegeven op de plattegrond. Later, in 1947, zou deze wachthal worden gehalveerd bij een verbouwing door architect A. van der Heyden, waarbij een spreekkamer werd gecreëerd in het achterhuis.

Ook in de jaren na 1927 bleef het bedrijf zich uitbreiden. Ondanks – of dankzij – de internationale economische crisis van de jaren dertig ging het goed met de verkoop van jenever. Volgens Budel zei directeur Verkoren, die vanaf 1931 de leiding had over het bedrijf, hierover het volgende: 'Het kan zo slecht niet gaan of er is altijd nog wel geld om de ellende weg te drinken.' Dit bleek te kloppen, want in 1931 kreeg Van der Laan weer een opdracht voor de Harteveltfabriek. Dit keer werd het pand op Zandstraat 8 uitgebreid.

Een brief van de Utrechtse Algemeene Brandverzekeringsmaatschappij van 5 januari 1931 bevestigt dat zij het door Hartevelt 'aangekochte perceel Voorste

Interieur van Zandstraat 8 onder de glazen kap, 1948. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Zandstraat No. 8 te Leiden voor een bedrag van *f* 15.000.- hebben gedekt'.[16] Het is vreemd dat er wordt gesproken van een 'aangekocht perceel', aangezien volgens een kadastrale kaart uit 1811-1832 Zandstraat 8 destijds al in het bezit was van de familie Hartevelt.[17] Wellicht gaat het bij de aankoop in 1931 om een stuk grond dat achter het pand op Zandstraat 8 lag en niet tot het bezit van de fabriek behoorde. Uit de bouwtekeningen van Van der Laan blijkt ook inderdaad dat het om een verbouwing gaat, met een uitbouw tussen het platte deel van Zandstraat 8 en de L-vormige distilleerderij. In de uitbouw kwamen twee distilleerketels te staan. Het pand op Zandstraat 8 waarin hiervoor een smederij huisde, veranderde van functie en werd bij de distilleerderij getrokken. Hiervoor gaf de gemeente Leiden in 1931 een vergunning: 'tot in gebruik nemen van de veranderde smederij met bovenwoning Voorste Zandstraat nr. 8 en de distilleerderij Langegracht nr. 55-67'.[18]

Behalve de uitbouw, waren er meer maatregelen nodig om het pand in gebruik te kunnen nemen voor de fabricage van jenever. Daarom werd de muur tussen de twee panden weggebroken en een ondersteuning gemaakt met een stalen I-profiel. Het platte dak werd vervangen door een glazen kap ten behoeve van de lichtinval. Hierdoor ontstond een grote, lichte ruimte. Het zou goed kunnen dat in dezelfde periode de gevel van de distilleerderij die aan de binnenplaats grenst vervangen is. Hier werden onder de dakrand grote ramen geplaatst, waardoor eveneens de lichtinval verbeterd werd.

Na deze verbouwing begon een andere architect zich met het complex te bemoeien, namelijk de minder bekende A. van der Heyden. Vier jaar na de verbouwing van Zandstraat 8 werd de fabriek door deze architect uitgebreid met een 'fust- en flesschenberging' met sheddaken.[19] Deze aanbouw liep vanaf de achterkant van Zandstraat 8 en vouwde zich om de L-vormige distilleerderij heen. Hiervoor moesten de kolenbergplaats en een deel van de bottelruimte achter Langegracht 57 worden afgebroken. In 1935 werd hiervoor een vergunning uitgegeven, samen met een 'vergunning tot bouw bergplaats voor fusten en fleschen op door slooping vrijgekomen terrein'.[20]

In het archief van het Stadsbouwhuis in Leiden worden de blauwdrukken van deze verbouwing bewaard. Op dezelfde plaats liggen een bouwvergunning uit 1949 tot het maken van grondvaten van gewapend beton in de distilleerderij aan Zandstraat 10, met de bijbehorende blauwdrukken van Van der Heyden uit 1950.[21]

Huidige gevel van Zandstraat 10. Foto Jan Dröge 2013.

In 1947 waren de pakhuizen aan de Zandstraat afgebroken.[22] Op de plaats van de pakhuizen is rond die tijd het roodbakstenen gebouw neergezet dat tot vandaag de dag de Zandstraat domineert. Nog steeds zitten in de vloer van het pand tientallen deksels die toegang verschaffen tot diepe putten: de betonnen grondvaten van de distilleerderij, bekleed met keramisch materiaal. Rondom de deksels is de vloer bekleed met metalen tegels, waarop nu nog de kringen te zien zijn van de jenevervaten die er ooit hebben gestaan.

Aangezien zowel de verbouwing in 1935 als de aanleg van de grondvaten in 1950 van de hand van Van der Heyden zijn, is het aannemelijk dat ook het roodbakstenen gebouw op Zandstraat 10 van zijn hand is, maar dit is niet met zekerheid te zeggen. Hoewel er allerlei blauwdrukken en bouwvergunningen zijn van de kleinere verbouwingen, is in de archieven niets te vinden over de bouw van dit gebouw.

Op een luchtfoto van de RAF uit 1945 is de oude situatie nog te zien, waarbij aan de Zandstraat verschillende kleinere pandjes stonden. Ook zijn de sheddaken van de fusten- en flessenbergplaats goed te zien. Uit de foto is ook op te maken dat het pandje dat zich boven de toegangspoort aan de Langegracht bevond reeds is afgebroken.

Later, rond 1950, is nog een extra rij sheddaken achter de fusten- en flessenbergplaats gebouwd. Rond dezelfde tijd werd de voordeur in de voorgevel van het kantoorpand vervangen door een raam en de deur verplaatst naar de zijkant van het gebouw.

Na de oorlog ging het steeds beter met de fabriek. Er was meer ruimte nodig en daarom werd in 1956 het fabrieksoppervlak bijna verdubbeld door de bouw van een betonnen fabriekshal achter het complex. Het midden van het bouwblok waarvan het Harteveltcomplex deel uit maakt was voor die tijd altijd een onbebouwde ruimte geweest. Het grootste gedeelte hiervan werd in beslag genomen door de achtertuinen van de huizen aan de Oude Singel, waaronder die van de woning van de toenmalige directeur van de Harteveltfabriek aan de Oude Singel 144.

In 1956 kwamen twee panden aan de Volmolengracht in het bezit van Hartevelt.[23] Deze werden verbouwd tot kantoorruimte en boden tevens toegang tot de nieuwe fabriekshal. De moderne pui aan de Volmolengracht is er nog steeds. Het is de entree van onder andere de kringloopwinkel die tegenwoordig in de fabriekshal is gevestigd.

De betonnen fabriekshal was de laatste uitbreiding van het Harteveltcomplex. Als het aan de directie van Hartevelt had gelegen, was de fabriek echter nog verder uitgebreid. In de loop van de jaren zestig kwam bijna het gehele bouwblok in handen van het bedrijf, inclusief het Van Assendelfthofje. De plannen om alles af te breken en een nieuwe fabriek te bouwen lagen al klaar. Dit plan is echter nooit uitgevoerd, want in 1967 werd Hartevelt Jenever overgenomen door Bols, waarna het bedrijf verhuisde naar Nieuw Vennep. In de jaren na de overname fungeerden de oude fabriekspanden als regionaal distributiecentrum van Bols, totdat ook deze functie in 1971 naar Nieuw Vennep werd verplaatst.

In datzelfde jaar werd het Harteveltcomplex aan de gemeente Leiden verkocht, die het ter beschikking stelde als boekenopslag voor de universiteitsbibliotheek. Sinds 1983 worden de panden verhuurd aan verschillende partijen, zoals een muziekvereniging, een drukkerij, een kringloopwinkel en de homo-organisatie

Huidige gevelrij hoek Langegracht-Zandstraat. Het woonhuis rechts was het kantoorpand van de firma. Foto Jan Dröge 2013.

COC. Een groot deel van het complex, met name de panden met sheddaken, wordt gebruikt als atelierruimte. Eveneens in 1983 werden de panden aan de Langegracht genomineerd voor de Gemeentelijke Monumentenlijst. Het ging om de nummers 59, 61, 63, 65 en 67. Alle panden werden aangenomen als monument, hoewel slechts het kantoorpand op nummer 61 als 'beeldbepalend' werd beschouwd voor de nota 'te beschermen stadsgezicht Leiden'.[24]

Conclusie

Zoals blijkt uit de geschiedenis van het complex, is er in de loop der tijd veel aan de panden afgebroken, verbouwd en toegevoegd. Tussenmuren zijn weggebroken, en er zijn nieuwe muren – vaak op andere plaatsen – neergezet. Hierdoor is een complexe indeling ontstaan van ruimtes, die niet altijd even overzichtelijk is. Maar de vele veranderingen door de eeuwen heen maken het complex tot wat het is; gekenmerkt door diversiteit.

Dat in 1983 de Leidse monumentendienst heeft besloten dat alleen de panden aan de Langegracht op de monumentenlijst horen, betekent niet dat de andere panden van het complex niet van historisch belang zijn. Een ander waardevol element van het complex is bijvoorbeeld de binnenplaats. Daar komt de mengelmoes aan stijlen namelijk het best tot uiting, omdat daar van bijna elke bouwfase wel iets te zien is. De verschillende gebouwen van het oude complex komen hier bijeen. De binnenplaats was en is de kern van het geheel. Niet voor niets is deze ruimte bij de verbouwing in 1873 vergroot en is rond 1945 de doorgang naar het binnenterrein uitgebreid met de afbraak van het pand boven de poort. Niet voor niets keek het kantoor van Hartevelt uit over de binnenplaats. Het rommelige binnenterrein is even karakteristiek voor het complex als de tuitgevels aan de Langegracht. Hetzelfde geldt ook voor het roodbakstenen pand op Zandstraat 10 met de grondvaten van gewapend beton. Op zichzelf zou het nooit in aanmerking komen voor een monumentenstatus, maar is het wel een belangrijk onderdeel van de bedrijfsgeschiedenis van Hartevelt en Zoon èn van de bouwgeschiedenis van het complex. Het gaat in dit complex niet om de panden afzonderlijk, maar om het samenspel tussen de verschillende gebouwen.

De bouwgeschiedenis is letterlijk aan het complex af te lezen, dat is wat het zo bijzonder maakt. Hoewel de geschiedenis van Hartevelt en Zoon in Leiden is afgelopen, hoeft dat niet het geval te zijn voor de geschiedenis van het complex zelf. Nieuwe bestemmingen en bijbehorende aanpassingen horen daarbij. De panden van de jeneverstokerij werden constant aangepast aan nieuwe ontwikkelingen in de jeneverfabriek, waarbij ze ook wel van functie veranderden. Gezien de loop van de geschiedenis is het daarom helemaal niet vreemd om ook nu de panden aan te passen aan hun nieuwe functies. Dit is namelijk precies wat Hartevelt ook zou hebben gedaan. Wat daarbij wel in de gaten moet worden gehouden is dat de diversiteit van het complex niet verloren gaat. Want juist deze diversiteit, en de bijbehorende complexiteit, maakt het Harteveltcomplex uniek.

Noten

Dit onderzoek was onderdeel van de Master Architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is tot stand gekomen in samenwerking met architectenbureau Swieten Lau (nu Swieten Partners Architecten) te Leiden.

1 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. Beschrijving* (Leiden 1975) 350-360.
2 Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. Atlas,* kaart 44a.
3 Regionaal Archief Leiden (RAL) PV351.3, Plattegrond van Leiden door J. Blaeu (1649), getiteld 'Lugdunum Batavorum Vernaculo Leyden'.
4 RAL PV372, Plattegrond van Leiden door F. de Wit (1680), getiteld 'Lugduni Batavorum Vulgo Leyden sic ultimo amplificati delineatio'.
5 H.J. Budel, 'Distilleerderij "De Fransche Kroon", voorheen Hartevelt & Zoon' in: C.B.A. Smit en H.D. Tjalsma, *Leids Fabrikaat, Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed* (Leiden 1990) 63-76.
6 RAL, Stadsarchief Leiden III, inv.nr. 4615, Register van vergunningen uit de periode 1545-1851 in verband met huizen en erven, aangelegd in 1839, vervolgd tot 1851.
7 H. Bemelmans, *Het Harteveltcomplex te Leiden, het ontstaan van een fabrieksstructuur* (ongepubliceerde scriptie, Delft 1985). RAL, collectie STIEL, nr. 24.
8 RAL, Stadsarchief Leiden III, inv.nr. 4561, Lijst van huizen die van 1817-1825 afgebroken zijn ten behoeve van nieuwbouw.
9 RAL, Archief van N.V. distilleerderij 'De Fransche Kroon' v/h A. en J. Hartevelt & zn. e.a., (1769) 1785-1969, inv.nr. 108, Inventaris van de gebouwen en inboedel, 1873-1889.
10 RAL, PV477.2, H.L.A. van Campen, P.W.M. Trap, A.W. Sijthoff (1899), 'Kaart der Gemeente Leiden op last van het Gemeentebestuur vervaardigd door HLA van Campen'. Deel 2 van 6.
11 Bemelmans, *Het Harteveltcomplex te Leiden.*
12 RAL, PV459, A.W. Sijthoff, H.L.A. van Campen (1879), 'Kaart der Stad Leiden'.
13 RAL, beeldbank nr. 31027-61-53, Foto van grafisch overzicht. Bij circa 1903 staat 'huis Langegracht 55/55a' [nu 57].
14 Nationaal Architectuur instituut, Archief Van der Laan, LAAX r22, r113 en r129.
15 RAL, Archief Hartevelt, inv.nr. 16, Polissen van de brandverzekering van de fabrieks- en kantoorgebouwen in Leiden en 's-Hertogenbosch (1922-1947).
16 RAL, Archief Hartevelt, inv.nr. 16, Polissen van de brandverzekering van de fabrieks- en kantoorgebouwen in Leiden en 's-Hertogenbosch (1922-1947).
17 Kadasterkaart (1811-1832) Leijden Zuid Holland, sectie B, blad 01. http://www.watwaswaar.nl.
18 Archief Stadsbouwhuis, map Langegracht 55-67, vergunning tot in gebruik nemen van de veranderde smederij met bovenwoning Voorste Zandstraat nr. 8 (1931).
19 Archief Stadsbouwhuis, map Langegracht 59a, blauwdruk 'uitbreiding fust en flesschenbergplaats' door A. van der Heyden (12 september 1935).
20 Archief Stadsbouwhuis, map Langegracht 59a, vergunning tot sloop bestaand pakhuis en bergplaats achter Langegracht 59a (1935).
21 Archief Stadsbouwhuis, map Langegracht 59a, bouwvergunning tot het maken van grondvaten van gewapend beton in de distilleerderij aan de Langegracht no.59 en aan de Lange Zandstraat nr. 10 (1949).

22 H.J. Braakman, *NV Distilleerderij De Fransche Kroon v/h Hartevelt & Zoon, te Leiden* (ongepubliceerde scriptie Nijenrode 1953). RAL, Collectie STIEL, nr. 24.

23 Bemelmans, *Het Harteveltcomplex te Leiden.*

24 Advies tot plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst van de panden Langegracht 59, 61, 63, 65 en 67 (Harteveltcomplex), Brief van de Directie Stadsvernieuwing aan het college van Burgemeester en Wethouders, 5 januari 1983. Opgenomen in: Bemelmans, *Het Harteveltcomplex te Leiden*.

Exterieur aan de Langegracht, 1910. Coll. Regionaal Archief Leiden.

Titelpagina van de Inleiding tot de Hollandsche Rechts-geleertheyt *(Haarlem 1647). Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.*

Jeugdcriminaliteit in de Sleutelstad

Een beschouwing van jeugdcriminaliteit en de bestraffing daarvan in Leiden in de tweede helft van de 18de eeuw

Mark Dekker

Inleiding

'Negen minderjarige ettertjes opgepakt voor beroven oude vrouwtjes' en 'Jongeren aangehouden voor diefstal schoenen', het zijn koppen respectievelijk op de sites *Nu.nl* en *0348-online.nl*. Met een relatief korte zoekopdracht naar jeugdcriminaliteit springt dit al snel naar voren.

Criminaliteit is een tijdloos verschijnsel dat culturele, sociaaleconomische en temporele grenzen overschrijdt. Slechts de notie van wat misdaad is en de bestrijding van criminaliteit hebben zich op meerdere manieren gewijzigd door de eeuwen heen, zo ook jeugdcriminaliteit. Maar er bestaat wel een markant verschil tussen het hedendaagse criminele jeugdstrafrecht en dat van zo'n tweehonderd tot driehonderd jaar geleden, namelijk de strafmaat. Waar de verdachte nu meestal op kan rekenen, mits hij/zij jonger dan achttien is, is een fikse taakstraf bij bureau Halt. In de 17de en 18de eeuw konden zowel volwassenen als jeugdigen een straf uit een vast stramien verwachten. Vaak was de straf voor een licht vergrijp zonder geweld verbanning, geseling, brandmerking en een kort verblijf in het tuchthuis en werd men pas bij zware, gewelddadige misdrijven of veelvuldig recidivisme gestraft met opknoping.[1]

Het onderscheid tussen jeugdcriminaliteit en misdaden van volwassenen is een relatief recente constructie. Pas in de 19de eeuw zou dit onderscheid verschijnen in de Nederlandse wetboeken. Wat betekende dit voor de tijd die er aan vooraf ging? Werden kinderen aan dezelfde strafmaat gehouden die voor volwassenen gangbaar was of hadden de rechtsprekende instanties ten tijde van de Republiek wel het idee dat ze rekening moesten houden met de jeugdige leeftijd?

Mark Dekker studeert geschiedenis aan de Universiteit Leiden en volgt de masteropleiding *Policital Culture & National Identity*.

Zo ja, met wat voor soort omstandigheden werd rekening gehouden en tot wanneer kregen jongeren een speciale behandeling?

Dit zijn lastige vragen omdat er vóór 1809 binnen de criminele rechtspraak nergens wordt vermeld vanaf welke leeftijd iemand de wettelijke status van volwassene krijgt. Voor dit onderzoek is het echter van belang om toch een meetbare grens te bepalen voor meerderjarigheid. Hier zullen we uitgaan van de definitie van Hugo de Groot die hij geeft in zijn boek *Inleidinge tot Hollandsche rechts-geleerdheid* over civiele rechtspraak: 'Van ouds plag in Holland een jongman (on)mondig te zijn tot sijn vijfthien jaeren, een dochter tot haer twaelf jaeren. Daerna heeftmen den tijd verlengt tot achtien, ende eindelijk tot vijf ende twintig jaeren […]'.[2] De leeftijd waar we hier dus, bij gebrek aan beter, voor zullen kiezen als grens van meerderjarigheid is vijfentwintig jaar.

Gelukkig is er wel iets meer bekend over de rechtspraak en de opvoedingsidealen in de Republiek en tijdens de Franse tijd in de Nederlanden binnen de periode 1750-1809. Het dagelijks bestuur lag grotendeels bij de vier burgemeesters, en ten dele ook bij het Gerecht. Dit college bestond uit de vier burgemeesters, de acht schepenen en de schout en had als belangrijkste taak de wet- en regelgeving. De schepenen vormden de rechtbank, ook wel de vierschaar genoemd. De schout was eveneens de lokale vertegenwoordiger van de Staten van Holland en had een tweeledige taak als hoogste politiefunctionaris en als openbaar aanklager. Hij was hiermee verantwoordelijk voor het opstellen van de strafeis in de criminele rechtspraak maar hij had geen invloed op het uiteindelijke vonnis, waar de schepenen toe moesten komen.[3]

De omwenteling van 1795 bracht een aantal veranderingen met zich mee in de rechterlijke organisatie zoals die tot nu toe beschreven is. Een stedelijk regeringsreglement van 1796 bepaalde dat het stadsbestuur zou gaan bestaan uit een hoofdschout en negentwintig raadsleden, van wie negen zitting hadden in het comité voor civiele en criminele justitie. Op nationaal niveau werden er plannen gemaakt voor een nog veel grotere wijziging van het systeem. De intentie om het systeem te veranderen werd duidelijk in de artikelen 28 en 38 van de staatsregeling van 1798, die samen neerkwamen op een landelijk, uniform stelsel van rechtspraak. Maar door voortdurende discussies over het karakter van het rechtspraaksysteem binnen de Bataafsche Republiek kwam het niet tot de invoering van een nieuw systeem. Lodewijk Napoleon benoemde intussen, onder druk van Napoleon Bonaparte die resultaat wilde zien, drie nieuwe commissies, waarvan er één pleitte voor de invoering van een aangepaste 'Code Napoléon'. Lodewijk

Napoleon ging met deze laatst genoemde optie akkoord en voerde in 1809 het 'Criminele Wetboek voor het Koninkrijk Holland' in als onderdeel van de nieuwe codificatie. Dit strafrechtelijk werk is het eerste waarin kinderen als een aparte groep behandeld werden en vormt hiermee dus het eindpunt van onze periode. Overigens zou dit wetboek niet lang van kracht zijn; op 28 februari 1811 werden alle colleges van criminele en civiele justitie door de commissaris Van Slingelandt ontbonden en in ditzelfde jaar werd de ongewijzigde Franse Code Civil ingevoerd.[4]

De rol van de schout en schepenen, en na 1796 de leden van het Comité van civiele en criminele justitie, is voor ons van groot belang omdat deze partijen verantwoordelijk waren voor de strafeis en het uiteindelijke vonnis bij strafzaken. Deze twee gegevens vormen een belangrijke maatstaf voor het bepalen of de notie van de jeugd als aparte groep van volwassenen leefde in de criminele rechtspraak. Wat voor ideeën qua straffen en opvoeding van jongeren zij er op nahielden, was vaak van invloed op het vonnis. Welke idealen qua opvoeding zij aanhingen, had dus vaak zijn weerslag op de strafeis en het vonnis.

Om een beter beeld te krijgen over de mogelijke ideeën voor het straffen van jeugdige criminelen die de schout en de schepenen konden aanhangen, wordt daar nu iets dieper op ingegaan. Er kan in ruwe mate een verdeling in twee stromingen gemaakt worden, die beide hun oorsprong vonden in de twee voorafgaande eeuwen.

In de eerste categorie kunnen we de Nederlandse Verlichtingsdenkers, of christenhumanisten, plaatsen die vanaf de tweede helft van de 18de eeuw opkwamen. Invloedrijke schrijvers als Betje Wolff en Hieronymus van Alphen behoren tot deze categorie. De kerngedachte binnen deze stroming was dat het kind gemaakt of gebroken kon worden door de opvoeding die het ontving. Het kind moest spelenderwijs leren en niet teveel in zijn opvoeding afgeremd worden.

Tegenover de Verlichte stroming stonden enkele stromingen met religieuze inslag, waarvan de belangrijkste in de 18de eeuw de streng gereformeerde was. De uitgangspunten van deze groep denkers hadden betrekking op de 'verdorvenheid' van de kinderziel, een restant van de erfzonde, in plaats van de kindergeest als onbeschreven blad. Angst voor God en het breken van de kinderziel om ze zo de zaligheid te kunnen laten bereiken stonden hier centraal. In deze kringen bleven fysieke straffen dan ook sociaal geaccepteerd. Juridisch vormde dit in het land ook geen probleem zolang het maar met mate gebeurde.[5] Eén ding hadden de verschillende stromingen wel gemeen: het algemene doel was om van kinde-

ren deugdzame, goede burgers met plichtsbesef te maken en na 1795 ook natie-een eenheidsbesef mee te geven. Deze stromingen zouden tot het einde van de 19de eeuw hun geldigheid behouden.[6]

Nu gaan we in op de misdaden en de bestraffing daarvan van verschillende groepen jonge mensen in Leiden. In totaal zijn er in het Leidse archief volgens het naslagwerk *De criminele vonnisboeken van Leiden* van H.M. van den Heuvel in de periode 1750-1811 916 zaken behandeld binnen de criminele rechtspraak. Er is bij dit gegeven een opvallende tweedeling waar te nemen. Tot begin 1795 worden er 421 zaken behandeld. Dit betekent dat er binnen een tijdsbestek van bijna vijftig jaar dus iets meer dan 400 mensen voor de rechtbank zijn verschenen, in de laatste 16 jaar die in dit onderzoek zijn behandeld zijn er binnen de criminele rechtspraak 497 zaken bekend. Statistisch gezien is dit een enorme toename. Deze toename kan toe te schrijven zijn aan een betere documentatie in de vonnisboeken. Van de in totaal 918 zaken gingen er 215 over diefstal. Hiermee is dat waarschijnlijk het meest representatief voor de Leidse criminele rechtspraak, want meer dan één op vijf strafzaken ging daarover. Daarom kiezen we ervoor in dit artikel om ons puur op diefstallen te concentreren, zodat de strafmaten niet worden beïnvloed door verschillende soorten misdaden. Van het totaal aantal diefstalzaken zijn er 61 diefstallen door jongens gepleegd en 26 door meisjes, beide groepen onder de 25 jaar. In dit artikel worden er 27 zaken uitgelicht, waarvan er vijf zaken over volwassenen gaan, twee over meisjes en twintig over jongens.

Foute families

We beginnen in 1757 bij het gezin van de eenenzestigjarige Cornelis Vinkestein, zijn vrouw Jobje Rozenburg, hun dertigjarige dochter Maartje Vinkestein en hun negentienjarige zoon Cornelis Vinkestein jr. Dit was een gezin van simpele komaf; Cornelis Vinkestein was een moeskruidenteler en zijn vrouw en dochter waren beiden groentevrouwen. Hun misdaden bestonden uit de diefstal van eenvoudige tuinvoorwerpen zoals stukken lood en tuinmeubilair. Nu is dit op zichzelf niet zo bijzonder, vermogensdelicten kwamen vaak voor in de Republiek, echter het vonnis was behoorlijk zwaar en waar de strafeis meestal lichter is dan het vonnis, is dit hier niet het geval. Zowel het vonnis als de strafeis waren namelijk ophanging voor zowel Cornelis als Jobje. Dit lijkt in de moderne tijdgeest een vrij zware straf voor de diefstal van wat voorwerpen zonder veel waarde, maar er zijn verklaringen voor te vinden. Zo is er reden genoeg om aan te nemen dat dit

De Blauwe Steen in de Breestraat, waarop tot in de 18de eeuw vonnissen werden uitgevoerd. Bron: www.leidskwartier.nl/archief/.

niet het eerste vergrijp van Cornelis was, omdat hij bekend stond onder de bijnaam Haagsche Kees. In deze tijd impliceerde zo'n bijnaam een uitgebreid crimineel verleden en was de straf voor recidivisten vaak de doodstraf.

Dat Jobje aan dezelfde straf onderhevig was is misschien opmerkelijker, omdat er ten eerste bij haar een bijnaam ontbreekt en ten tweede vrouwen doorgaans minder hard gestraft werden dan mannen. Bij haar vonnis telde haar confessie tijdens haar verhoring door de schout waarschijnlijk zwaar mee: 'en dat zij gevange met continuele aanmaaningen en persuasive reedenen, quasi op hare armoede gefundeert, haar man en (dat het schrikkelijkst is) haar kinderen voor dieverije heeft aangespoort en alzoo onherstelbaar helpen bederven'.[7] Dankzij deze confessie kunnen wij veel te weten komen over de mogelijke motivatie van de schepe-

nen om voor zowel Jobje als haar kinderen tot een vonnis te komen. Zo voldoet Jobje absoluut niet aan het voorbeeld van een goede ouder die haar kinderen tot goede burgers opvoedt, Dit kan ook een verklaring bieden voor het feit dat haar kinderen milder behandeld werden. Zo werd Maartje Vinkestein veroordeeld tot geseling, brandmerking, veertig jaar tuchthuisstraf en verbanning. Dit is echter al milder dan de ophanging die geëist werd en daarnaast werd zij na zeventien jaar al ontslagen uit het Gravensteen. Cornelis jr. kwam er nog beter vanaf: ondanks het feit dat hij negentien jaar was en medeplichtig aan bijna alle diefstallen, is er geen zaak tegen hem aangespannen, of is het in elk geval buiten de criminele rechtspraak om afgehandeld. Als laatste nog is interessant om op te merken dat de negentienjarige Cornelis jr. hier nog steeds als jeugdig wordt gezien door Johan van der Marck, de schout: 'minderjarige jongeling van weenige jaren'[8] en 'mitsgadert door haar gevanges Zoon Cornelis (als doen een Jongeling Van Weinig Jaaren)'.[9] Mensen boven de achttien werden dus in sommige gevallen nog als jeugdig gezien, maar Maria van dertig krijgt geen milde behandeling en er wordt ook niet verwezen naar haar leeftijd.

In 1790 vindt het proces tegen de familie De Just plaats, bestaande uit vader en tuinman Pieter van veertig, moeder Maria Piekaar en hun zonen Jan en Willem. Pieter had voor dat jaar met zijn zoons diefstallen met braak uit tuinen, wederom van eenvoudige huis- en tuingereedschappen, gepleegd en de strafeis liegt er niet om: voor Pieter wordt ophanging geëist. Uiteindelijk heeft hij geluk en komt hij er met geseling, tuchthuis en verbanning vanaf. Zijn zoons Jan en Willem van respectievelijk zestien en twaalf jaar worden even zwaar gestraft waarbij de eis, namelijk geseling, vijftien jaar tuchthuis en twintig jaar verbanning uit Holland en West-Friesland nog steeds aanzienlijk hoger lag dan het vonnis, waarbij de jaren tuchthuis werden gereduceerd tot twee en de verbanning tot zes. Een verschil tussen de twee jongens is wel dat Willem 'vermits zijn jonge jaren' gestraft wordt 'binnen 's Kamers op het bankje door een Dienaar der Justitie met roeden wel strengelijk te worden gegeesselt'[10] en Jan in het openbaar is gegeseld. Hieruit kunnen we de conclusie trekken dat vonnissen meestal een preventieve functie hadden, vooral in het geval van kinderen: meestal moesten veroordeelden de strafvoltrekking van andere misdadigers aanschouwen om zo te voorkomen dat de dader later nog een misdaad zou begaan. In deze zaak is het opmerkelijk dat Pieter de Just de strafvoltrekking van zijn zoon moest aanschouwen en vervolgens zelf zijn straf moest ondergaan.[11] Het omgekeerde zou gebruikelijker zijn geweest.

Achttien jaar later werd er lood gestolen bij de Pieterskerk. Een groep bouwlieden die verantwoordelijk was voor het herstel van de Pieterskerk had besloten om lood te stelen tijdens de werkzaamheden, maar zij werden uiteindelijk gepakt. Lood was in deze tijd een kostbaar goed en dus kwam het begrijpelijkerwijs tot een rechtszaak. De gedaagden waren de vierentwintigjarige Gerrit Rosier, de voorman van het restauratieproject en twee werknemers in zijn team, de veertigjarige Johannes Boers en zijn negentienjarige zoon Phillipus Boers. Bij deze zaak is het opvallend dat Gerrit Rosier uiteindelijk even zwaar werd gestraft als Johannes Boers, waarbij beiden pijnlijke geseling en twaalf jaar verbanning ondergingen, ondanks het leeftijdsverschil. In de lijn der verwachting die is geschapen met mijn minderjarigheidgrens van vijfentwintig jaar zou men verwachten dat Rosier milder behandeld zou worden. Eveneens opvallend is het feit dat Phillipus Boers bijna even zwaar gestraft werd, hoewel hij slechts de verbanning als vonnis kreeg. De reden van zijn strafmindering? '[…] en wel het in zonderheid in Consideratie genomen hebbende, hoe slegt het voorbeeld van der Gevangens vader, en zijnen nog vroegen leeftijd hebbe medegewerkt, om hem Gevangen tot zijner verkeerden handel te doen verleid […] omgebragt te worden op het publiek Schavot voor 't Gravenstein alhier, […] om aldaar de strafoefening aan de overige gecondomneerden aantezien: Bannen voorts […]'[12] Hier hebben we een jongen van negentien jaar waarbij de jeugd expliciet erkend wordt, en nota bene nog door de schepenen, waarvan we bijna nooit de redenen voor hun besluit kunnen achterhalen. Hier zijn we duidelijk weer terug bij het ideaal van het opvoeden tot deugdzame burgers, wat zo belangrijk was in deze tijd.

Broeders en zusters: gezamenlijk fout

Er zijn uiteraard ook zaken waarbij de ouders niets te maken hadden met de misdaden, maar waarbij de kinderen zelf het slechte pad waren opgegaan. Zoals in 1790 met de zaak tegen twee broers, Hendrik Riekers, zestien jaar, en Maarten Riekers, dertien jaar, die veroordeeld werden voor diefstal van lood. Uit deze zaak blijkt wel hoe moeilijk het grijze gebied tussen de twaalf en twintig jaar die Hugo de Groot al had genoemd kon zijn: beide kinderen werden namelijk even hard gestraft met geseling, twee jaar tuchthuis en zes jaar verbanning. Er zijn echter andere dingen die opvallend zijn. Ten eerste worden zij beiden binnenskamers gestraft om zo de schande van publieke geseling te voorkomen en krijgen zij beiden het schrobbelbankje als geselingmethode opgelegd in plaats van aan een paal gebonden te worden: '[…] om alhier binnen S Kamers, (Vermits zijn Jonge

Jaaren) op het Bankje door een Dienaar der Justitie met Roeden wel Strengelijk te worden gegeesselt'.[13] Het schrobbelbankje werd in de praktijk echter meestal voor de echt jonge kinderen gebruikt. Het vage begrip echt jonge kinderen wordt voor het gemak veranderd in vijftien jaar op basis van onderzoek van A. Huussen: 'De meeste kleine diefstallen in Friesland van minderjarigen beneden vijftien jaar werden mild aangepakt met *pueriliter castigeren* (een milde vorm van geseling).'[14] Het feit dat Hendrik deze straf ook krijgt is dus opmerkelijk mild en laat zien dat bij deze zaak leeftijd wel een rol speelde, maar niet van doorslaggevende betekenis was. Een andere verklaring kan het decentrale karakter van de Republiek in deze tijd zijn, waarbij men in Holland misschien andere maatstaven hanteerde dan in Friesland. Het tweede interessante feit is, dat hun vader nadat het vonnis uitgesproken was, de schepenen had verzocht om de jongens naar Indië te sturen in loondienst in plaats van hen hun straf te laten uitzitten. Dit werd uiteindelijk ingewilligd, maar helaas wordt uit het vonnisboek niet duidelijk waarom dit uiteindelijk gebeurt. Wel toont het ons dat een vonnis aanvechtbaar was en dat de wil van de schepenen geen wet was.[15]

Niet alleen ouders konden hun kinderen aansporen tot misdaad, zoals blijkt in 1797 met de rechtszaak tegen Maria van der Meer van vijftien en haar jongere broertje Cornelis. Zij hadden samen meerdere diefstallen gepleegd. Uit het vonnisboek blijkt dat Maria degene was die haar broertje op sleeptouw nam: 'een Jongeling van Circa elf jaaren, welke haar in het steelen dan ook behulpzaam is geweest […] tot stelen verleid.'[16] Zij wordt dan ook harder gestraft met geseling en tien jaar tuchthuis, tegenover de geseling en vier jaar tuchthuis van haar broertje. Wel wordt hun openbare vernedering bespaard: zij worden beiden binnenskamers gegeseld, wat overeenkomt met de leeftijdsgrens voor milde geseling van Huussen. Tijdens de rechtsgang van Cornelis zien we veel verwijzingen naar zijn jeugdigheid: 'Dat gevangene Jongeling nietteegenstaan, de zijne Teedere ouderdom, echter reeds zich heeft overgegeeven aan het pleegen van verscheidene diefstallen.'[17] Vervolgens ook: 'En daar het van de hoogste noodzakelijkheid is dat zodanige daaden worden teegengegaan, op dat hij geve: (gevangene) in een meergevorderde ouderdom hier voor een afschrik zoude hebben, en zijne teedere ouderdom hem egter eenig meedelijden doet meritteeren, en hem ongeschikt maakt om een openbaare straf te doen ondergaan.'[18] Op zichzelf zou dit niet zeer verbazend zijn, het kind is slechts elf jaar. Bij zijn zus echter zien we maar één verwijzing naar haar jeugd terug, namelijk in de aanvraag voor bestraffing in gesloten ruimte. Waarom het ene kind wel als zeer jeugdig en dus beïnvloedbaar

wordt gezien, terwijl het andere kind dat voordeel van de twijfel niet krijgt is vreemd te noemen. Waarschijnlijk is dat bij deze zaak de leidersrol van Maria als doorslaggevender dan haar leeftijd werd beschouwd. De gedachtegang van de schepenen tijdens dit proces laat zich slechts raden. De schepenen zaten er overigens naast met hun positieve opvatting; uit Van den Heuvel blijkt dat Cornelis nog twee keer, in 1801 en 1806, moest voorkomen en toen harder gestraft werd voor zijn diefstallen.

Jeugdbendes

In de 18de eeuw bestonden er al verbanden van jongeren die geen familie waren, maar wel samen misdaden pleegden. De zaak in 1799 tegen Cornelis Janssen en Jacobus van Braband vormt een apart geval. De tweeëntwintigjarige dagloner uit Münster Cornelis Janssen en de Leidse twaalfjarige jongen Jacobus van Braband vormen in dat jaar een onwaarschijnlijk crimineel duo. Hun werkwijze was dat Jacobus werd geïnstrueerd dicht achter Cornelis te blijven terwijl ze zakdoeken gingen rollen op een drukke markt, waarbij Cornelis waarschijnlijk de afleiding vormde terwijl Jacobus het zakkenrollen op zich nam. De straf voor deze misdaad van geseling, zes jaar tuchthuis en levenslange verbanning uit Holland en Zeeland die Cornelis krijgt opgelegd, lijkt zwaar als we mogen aannemen dat hij geen recidivist was en pas tweeëntwintig jaar jong.[19] Dit is met grote waarschijnlijkheid te wijten aan het feit dat hij een migrant en dagloner was en dus sociaal kapitaal miste. Sociaal kapitaal hield in dat hij als iemand zonder wortels in de maatschappij geen banden had met mensen in de stad die hem eventueel hadden kunnen helpen.[20] Jacobus wordt niet zwaar gestraft vanwege zijn leeftijd: 'Dat hij hoe Jong in Jaaren echter zig al heeft toegelegd op het ontvreemen van eens anders goed'.[21] Het blijkt wel markant dat ze, ondanks het feit dat ze beiden minderjarig zijn volgens de definitie van minderjarigheid die wij aanhouden, Cornelis veel harder gestraft wordt dan Jacobus.

Er opereerden rond de eeuwwisseling ook grotere criminele bendes. In 1800 kreeg Leiden te maken met een jeugdbende van zes jongens, te weten Christiaan Weening van veertien, Jan Hendrik Tiele van veertien, Abraham Delsen van dertien, Marcus van der Heyden van dertien, Willem Tiel van negen en Willem Roozenboom van negen, die allen veroordeeld werden voor diefstal. Zij waren allemaal van lage sociale afkomst, wat terug te zien is in hun beroepen als mandenmakersknecht en spinner. Er zijn enkele opvallende feiten aan deze zaak die vragen om een nadere beschouwing.

Het Gravensteen aan de kant van het Gerecht. Gravure A. Delfos naar tekening J.J. Bylaert 1763, in Frans van Mieris, Beschrijving der stad Leyden *deel II (Leiden 1770). Coll. Regionaal Archief Leiden.*

Ten eerste liggen de strafeis en het vonnis zeer uiteen; waar de schout voor alle jongens geseling en zes jaar tuchthuis in gedachten had, waren alle jongens behalve Abraham die geseling en vijf jaar tuchthuis ontving, er met geseling en vijf tot acht dagen tuchthuis vanaf gekomen![22] Hier lijkt zich een groot verschil tussen de grootste twee opvoedingsidealen af te tekenen met verlichte schepenen die in de christenhumanistische traditie thuis horen tegenover de schout J.B. van Meurs die dit klaarblijkelijk niet is. Verder is het opmerkelijk dat op het eerste gezicht iedereen, leeftijdsverschil ten spijt, hetzelfde werd gestraft en dat deze straffen niet veel voorstelden. De uitzondering is Abraham. Deze uitzondering laat zich echter snel verklaren uit het feit dat Abraham een alias draagt en dus waarschijnlijk een veelvuldig recidivist is.[23]

Een jaar later al was de volgende bende aan de beurt. Deze veroordeelde jongeren hadden gemeen dat zij waarschijnlijk met een zeer verlichte strafeiser te maken hadden, namelijk de hoofdschout D.R. Wijckerheld Bisdom. Catharina Broekhoff van tweeëntwintig, Anthony Moncourt van zestien, Cornelis van der Meer van vijftien, Hendrik Broekhoff van veertien en Hendrik Oppert van twaalf

zijn allen veroordeeld voor diefstal; Nicolaas de Haas van negen is hier ook aan gerelateerd. Wijckerheld Bisdom was optimistisch over de rehabilitatie van deze veroordeelde jongeren. Dit zien we terug in het feit dat alle jongens een zeer milde strafeis kregen: geseling en enkele dagen hechtenis op water en brood.[24] Alleen tegen Catharina eiste hij te pronkstelling en vier jaar tuchthuis. Wijckerheld Bisdom illustreerde zijn optimisme enkele malen in zijn pleidooi. Zo schreef hij bij Anthony Moncourt bijvoorbeeld 'Dan dat echter, of schoon hij gev(angene) daarom trend niets tot zijne verschoning heeft weeten bij te brengen, dan dat hij zulks in onnozelheid gedaan heeft, in Consideratie zoude kunnen worden genomen, behalven het voorsz: kalf uit geen stad of weide is gestolen, zijns gev(angene) Jonge Jaaren, landurige detentie, en dat hij van geene andere dieverijen fonsteert, welke door hem zouden zijn gepleegd, zoo dat er hoop zoude kunnen zijn, dat hij, van Publicq Schandaal werdende bevrijd, nog een nuttig lid der Maatschappije zal kunnen worden.'[25] En bij Hendrik Broekhoff: 'Dan dat daar teegens echter eensgezints in Consideratie zoude kunnen worden genomen, zijns gevangen Jonge jaaren, landuurige detentie, en dat hij volgens zijn zeggen daar toe, zoude zijn gebracht door honger en gebrek, overmits hij niets had om te eeten, nog om te spinnen of werken, behalven dat, wat het steelen van het kalf aangaat, het zelve in geen stal of weide was gestoolen, maar door hem geve(angene) aan de Publijcque weg gevonden.'[26] De strafeis bij Nicolaas de Haas is puur en alleen geseling en aanschouwing van de besloten straf van deze groepen jongeren: 'Omme gebragt te worden voor dit Committe, op 's Gravenstein, en aldaar gedurende den tijd, dat de Justitie aan Anthony Moncourt, Cornelis van der Meer, Hendrik Broekhoff, en Hendrik Oppert wordt geadministreerd, ten toon ten staan, en dezelve Executie aantezien'.[27] Wijckerheld Bisdom leek dus een verlicht persoon. De schepenen deelden dit verlichte beeld minder en het vonnis is dan ook in dit zeldzame geval iets hoger dan de strafeis.[28] Als laatste dient opgemerkt te worden dat, hoewel de straf van te pronkstelling en twee jaar tuchthuis voor Catharina Broekhoff misschien mild lijkt, dat zij alsnog een hogere strafeis tegen zich krijgt en een hoger vonnis opgelegd krijgt. Hier blijkt ook weer dat tweeëntwintig jaar doorgaans niet meer als minderjarig werd gezien.

Algemene terugkerende feiten

Op het eerste gezicht lijken deze zaken allemaal verschillend, maar er zijn ook veel terugkerende algemene feiten die opdoken in verschillende zaken. Zo krijgen wij goed te zien dat het ideaalbeeld van kinderen dat men had, werd

geschonden als kinderen misdaden begingen en dat men dit hoog opvatte. Bijna elke zaak in dit artikel waarin minderjarigheid wordt erkend, begint met een variatie op het volgende citaat: 'Wel Verre Van naar eene behoorlijke bestaan te tragten, en Zich op het leeren en oefenen van eene geoorloofde kostwinning of Ambacht toe te leggen, en zich alzoo het nodige onderhoud te bezorgen, integendeel zich Reeds Van Zijne Jeugd af heeft overgegeeven tot 't besteelen Van Zijnen evennaasten en bijzonderlijk tot het Pleegen van Loot en Thuin dieverijen.'[29] Kinderen behoorden te leren en deugdzaam te wezen naar het heersende ideaalbeeld van de 18de eeuw. Dus vatte men het extra hoog op als de ouders tekort schoten in de opvoeding. Er wordt bij de ouders vaak opgemerkt dat zij het slechte voorbeeld gaven aan hun kinderen wanneer zij samen diefstal pleegden. Verder wordt in bijna elke bron duidelijk dat de echt jonge kinderen binnenskamers gestraft dienen te worden, omwille van het kind zelf. Uitspraken als 'binnen 's kamers op het zogenaamde bankje door een dienaar der Justitie met roeden strengelijk zal worden gestraft' komen een aantal keren terug.[30] Er is dus niet alleen erkenning van leeftijd, maar er zijn ook ideeën over hoe de bestraffing van jonge kinderen diende te verschillen van de berechting van volwassenen. Het motief bij veel van de dieven bleek armoede te zijn, in overeenstemming met hun lage sociale stand. Tenslotte komt de morele verbetering van de veroordeelde door middel van afschrikking veel naar voren. Variaties op 'en daar het Steelen behoord onder die misdaden Welke in een geregelde Maatschappij niet kunnen Worden getollereerd maar anderen ten afschrikken Strengelijk behooren te Worden gestraft en Zulks te meer indien dezelve iterative reisen Worden herhaald, en echter de tedere Jaare van den geve hem ongeschikt maaken om een Publijcque Straf te ondergaan'[31] zijn gemakkelijk te vinden. Straffen had bij jongeren vooral tot doel om ze te laten schrikken, recidivisme te voorkomen en had dus een sterk opvoedend karakter.

Samenvattend kun je zeggen dat men over het algemeen wel degelijk rekening hield met de leeftijd van de gedaagden, zoals meestal blijkt uit de overwegingen van de schout. Maar leeftijd was zeker niet de enige factor waar men rekening mee hield. Sterker nog, tenzij de kinderen nog erg jong waren was het vaak niet een doorslaggevende factor bij het toekennen van een mildere straf. Uit de rechtszaken komen ook andere factoren aan het licht die van belang waren bij de strafeis en het vonnis, zoals de sociale positie van de veroordeelde, de persoonlijke opvattingen over misdaad, straf en jeugdigheid van de schout en de schepenen, of de veroordeelde een recidivist was en wat voor rol de veroordeelde had

gespeeld binnen het misdrijf. Er is niet echt een ondergrens aan te geven voor het moment waarop jonge kinderen gestraft worden. Maar er blijkt in de praktijk wel dat mensen boven de twintig jaar inderdaad niet als minderjarig werden beschouwd. Deze bevinding toont ons dat er binnen de criminele rechtspraak waarschijnlijk andere regels golden dan bij de civiele rechtspraak, met het gevolg dat we uiteindelijk niet kunnen uitgaan van de meerderjarigheidsgrens van vijfentwintig jaar van Hugo de Groot die we in het begin van het artikel benoemden als grens. We kunnen dus concluderend stellen dat leeftijd een gewichtige factor was in een strafzaak waarbij een kind betrokken was, maar dat er veel aspecten waren die even belangrijk, zo niet belangrijker waren.

Noten

1 Florike Egmond, *Underworlds: organized crime in the Netherlands, 1650-1800* (Cambridge 1993) 29-30.

2 Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid: met de te Lund teruggevonden verbeteringen, aanvullingen en opmerkingen van den schr?ver, met verwijzingen naar z?n andere geschriften* (Leiden 1965).

3 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* III (Den Haag 1916) 170-172; S. Groenveld en Jan A.F. de Jongste, 'Bestuur en beleid' in: R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* deel 2*, 1574-1795* (Leiden 2003), 55-57.

4 A. Huussen, 'De betekenis van codificatiegedachte en praktijk voor de natievorming', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989) 4, 638-653, aldaar 648-650; Regionaal Archief Leiden (RAL), Oud Rechterlijk Archief (ORA), inleiding, 2.

5 Jeroen Dekker, *Het verlangen naar opvoeden: over de groei van de pedagogische ruimte in Nederland sinds de Gouden Eeuw tot omstreeks 1900* (Amsterdam 2006) 193-197; Donald Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw: processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982) 157-158.

6 Nelleke Bakker, 'Tot deugd en vreugd: kinderliteratuur en de opvoedingsidealen van de negentiende eeuw' in: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd: volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Verloren, Hilversum 2006) 49-52.

7 RAL, ORA, Criminele Vonnisboeken (CV), 27-07-1757, 47, folio 22-22 vso.

8 RAL, ORA, CV 27-07-1757, 47, folio 17.

9 RAL, ORA, CV 27-07-1757, 47, folio 23.

10 RAL, ORA, CV 23-07-1790, 59, folio 56.

11 RAL, ORA, CV, 23-07-1790, 59, folio 49.

12 RAL, ORA, CV, 25-03-1808, 67, folio 12 vso.

13 RAL, ORA, CV, 26-10-1773, 54, folio 11, 12.

14 A. Huussen, 'Het kind in Friesland tijdens de 18e en 19e eeuw. Gezinshistorische en strafrechtshistorische aspecten', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 94 (1981) 391-411, aldaar 407.

15 RAL, ORA, CV, 26-10-1773, 54, folio 12, 13.

16 RAL, ORA, CV, 1-5-1797, 63, folio 49.
17 RAL, ORA, CV, 1-5-1797, 63, folio 50.
18 RAL, ORA, CV, 1-5-1797, 63, folio 51.
19 RAL, ORA, CV, 20-8-1799, 63, folio 110.
20 Catharina Lis en Hugo Soly, 'Jeugd, criminaliteit en sociale netwerken, veertiende-twintigste eeuw' in: C. Lis en H. Soly (red.) *Tussen Dader en Slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel 2001) 15-16.
21 RAL, ORA, CV, 20-8-1799, inv. nr. 63, folio 110 vso.
22 RAL, ORA, CV, 20-6-1800, inv. nr. 64, folio 44, 44 vso, 45, 46 vso, 47, 47 vso, 50, 50 vso, 51, 52 vso, 53, 53 vso, 55, 55 vso, 56, 57 vso, 58, 58 vso.
23 RAL, ORA, CV, 20-6-1800, 64, folio 48.
24 RAL, ORA, CV, 30-10-1801, 65, folio 15vso, 16, 26, 32, 33, 34.
25 RAL, ORA, CV, 30-10-1801, 65, folio 26.
26 RAL, ORA, CV, 30-10-1801, 65, folio 30, 30 vso.
27 RAL, ORA, CV, 30-10-1801, 65, folio 34.
28 RAL, ORA, CV, 30-10-1801, 65, folio 16, 16 vso, 26, 26 vso, 32, 32 vso, 33, 33 vso, 34, 34 vso.
29 RAL, ORA, CV, 23-7-1790, 59, folio 52.
30 RAL, ORA, CV, 30-10-1801, 65, folio 34.
31 RAL, ORA, CV, 20-6-1800, 64, folio 49 vso, 50.

Gerbrandy en Leiden

Cees Fasseur

Welke bekende Nederlander heeft eigenlijk geen band met Leiden? Of hij werd er geboren óf hij heeft er gestudeerd óf hij vond in de Sleutelstad een werkkring. Pieter Sjoerds Gerbrandy (1885-1961), minister-president van het Koninkrijk in de jaren van de Tweede Wereldoorlog, kan deze uitspraak bevestigen. Als gereformeerde boerenzoon uit Friesland studeerde hij rechten aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Na zijn afstuderen, promotie en huwelijk met Hendrina Elisabeth Sikkel (1886-1980), een domineesdochter, vestigde hij zich met zijn vrouw begin juni 1911 in Leiden. Als zogenaamde eenzitter ging hij zelfstandig de advocatenpraktijk uitoefenen. Een groot huis met zestien kamers aan de Nieuwe Mare werd gehuurd van de directeur van een Leidse wolfabriek, D. Parmentier. De zijmuur van de fabriek begrensde een groot deel van de tuin. Stromend water in huis was er (nog) niet, wel gas en elektriciteit.[1] De huur bedroeg vijfhonderd gulden per jaar. In de voormalige directeurswoning hadden de binnenhuisarchitect W. Penaat maar ook kunstenaars en architecten als K.P.C. de Bazel en H.P. Berlage, als we op Gerbrandy's in het Nationaal Archief bewaarde herinneringen mogen afgaan, hun sporen nagelaten. Het huis, Nieuwe Mare 3, staat er een eeuw later nog, maar is van binnen grondig verbouwd waarbij bestaande details verloren zijn gegaan.

Voorlopig wachtte de jonge advocaat op zijn eerste (betalende) cliënten. Ze lieten zich niet snel zien. Er was al een gerenommeerd Leids advocatenkantoor dat in dit tijdperk van verzuiling klaar stond voor de goed betalende cliënt van protestants-christelijke huize. Dat was het kantoor van mr. P.E. Briët, met wie overigens vriendschappelijke betrekkingen werden onderhouden. Aan niet-betalende cliënten was daarentegen nooit gebrek. In strafzaken waren, vooral voor jongere leden van de balie, toevoegingen tegen een minimale vergoeding zeer gebruikelijk. Volgens Gerbrandy's schatting werd hij in zijn Leidse advocatentijd

---

Cees Fasseur is emeritus hoogleraar in de geschiedenis aan de Universiteit van Leiden en oud-raadsheer in het gerechtshof te Amsterdam. Hij werkt thans aan een biografie van Gerbrandy die onder de titel 'Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy, Nederlands minister-president in de Tweede Wereldoorlog' volgend voorjaar zal verschijnen.

Nieuwe Mare 3, woonhuis van Gerbrandy in zijn Leidse jaren. Foto R.C.J. van Maanen 2012.

zo'n tachtig keer toegevoegd. Hier leerde hij de zelfkant van de samenleving kennen.

Verdachten van inbraken en levensdelicten vonden in hem hun verdediger. In zijn gedenkschriften deed hij er uitgebreid verslag van. Aan onrechtmatig verkregen bewijs werd daarbij minder zwaar getild dan nu het geval is. Bij het onderzoek in de zaak van een van roofmoord in een Leids hofje verdacht echtpaar had de inspecteur van politie zich in een kast in de verhoorkamer verstopt in afwachting van hun ondervraging door de rechter-commissaris. Vervolgens was de rechter-commissaris 'toevallig' weggeroepen en waren de verdachten twintig minuten alleen gelaten, naar zij dachten. 'Niets zeggen, hoor', had de man vlak voordat de rechter terugkwam tegen de vrouw gezegd. Toen de inspecteur uit de kast kwam, trachtte de verdachte aan zijn woorden nog een draai te geven: 'niets zeggen hoor dan de waarheid' zou hij hebben bedoeld, maar hij had zijn zin niet kunnen afmaken. Zijn verweer en Gerbrandy's pleidooi baatten de verdachten niet. Beiden kregen drie jaar.[2]

Diepe indruk maakte ook de beroving van een veehouder in een Rotterdams bordeel. Liefst *f* 2.100 was er gestolen, de opbrengst van een aantal koeien. Het aan de haak van een (los) deurpaneel opgehangen jasje van het slachtoffer was naar buiten gedraaid, waarna het geld uit de zakken verdwenen was. De jonge advocaat, zelf zoon van een veehoudende boer, kon bij zijn (verplicht) pleidooi ten gunste van de verdachten bijna geen woord uitbrengen 'vanwege de walging over het tafereel'.[3] Als officier van justitie en dus als tegenspeler trad in menige strafzaak mr. H.C. van Kleffens op, de vader van Gerbrandy's latere ambtgenoot van Buitenlandse Zaken in Londen, E.N. van Kleffens.

Gerbrandy leerde eveneens de 'mensonterende' toestand van de Leidse arbeidersklasse kennen. 'In de stad Leiden zelf kwamen we te staan tegenover de afschuwelijkste exploitatie van arbeidskrachten.'[4] In de verpauperde, dicht bevolkte, oude fabrieksstad was het proletariaat talrijk; de honger, ellende en de kloof tussen arm en rijk duidelijker zichtbaar dan in vrijwel elke andere Hollandse stad. Voor zover de Leidse arbeider al werk had en niet van de bedeling leefde, was dat vooral in de kwijnende textielindustrie en die betaalde, zelfs naar de maatstaven van die tijd, lage lonen.[5] Vaak was het niet meer dan *f* 4,60 per week, waarvan dan een heel gezin met kinderen moest zien rond te komen.[6] Wie als ploegbaas zes tot acht gulden verdiende, mocht zichzelf gelukkig prijzen. Als 'armenadvocaat' en diaken van de gereformeerde kerk (dat zal in zijn geval wel die aan de Oude Vest zijn geweest) kon de ellende Gerbrandy niet ontgaan

of hem onberoerd laten. Bovendien woonde hij dicht bij het meest verpauperde deel van Leiden (tussen Haarlemmerstraat en Langegracht) en zag hij elke dag de arbeiders van de textielfabrieken voor zijn huis langs komen. Ook zijn vrouw had een sterke sociale inslag. Een dame van de openbare leeszaal (dat zal wel Reuvens aan de Breestraat zijn geweest) vertelde haar van de gezinstoestanden en 'de verwildering' van de Leidse arbeiderskinderen in hun puberteit.

Gerbrandy en zijn vrouw bleven in zijn woorden 'conventionele gereformeerden' voor het oog van de buitenwereld. Maar innerlijk ondergingen ze een verandering. Zij hadden de invloed ondergaan van schrijvers als Dostojevski, Ibsen en Bjørnson met hun scherpe maatschappijkritiek en ergerden zich aan 'de mateloze arrogantie' van de liberalen van hun dagen. Bij beiden vatte de overtuiging post dat 'het verwerven van eigen inzicht en het kiezen van eigen stelling in de stromingen van den tijd een bittere noodzaak was'.[7] Gerbrandy de rebel was geboren!

De jonge advocaat ging het woord voeren in openbare bijeenkomsten en nam het op voor acties om hoger loon die door bonden van textielarbeiders werden gevoerd. In het verzuilde Nederland waren dat dus drie organisaties: 'De Eendracht' (neutraal), 'Unitas' (protestants-christelijk) en 'Sint Bavo' (roomskatholiek). Vooral de Leidsche Katoenmaatschappij moest het ontgelden. In een vergadering van 31 oktober 1913 werd het voorbeeld aangehaald van 'een werkman' die mocht herdenken dat hij zestig jaar fabrieksarbeider was geweest. Hij was met vijf gulden per week in 1853 begonnen en verdiende er nu zeven. Vervolgens, zo deed het *Leidsch Dagblad* verslag, nam Gerbrandy het woord. Hij had zich een lijst laten voorleggen van de meest noodzakelijke uitgaven van een gezin van man, vrouw en vijf kinderen. De optelsom kwam uit op een bedrag van *f* 14,50 per week, dus het dubbele van wat een arbeider thuis bracht. Hun lage loon was 'een schande' en de werkgevers moesten zich maar eens het woord van Jezus herinneren: 'Zo gij wilt dat de mensen U doen, doet hun alzo'. De arbeiders riep hij op zich te organiseren, bij voorkeur door lid te worden van de protestants-christelijke bond. Hij oogstte een 'Luid Applaus'.[8]

De Meiboom

Niet iedereen kon deze revolutionaire taal waarderen. Vooral niet toen deze uitdrukking kreeg in een door Gerbrandy met Briët en enkele andere gelijkgezinden opgericht blad, *De Meiboom. Antirevolutionair Weekblad voor Leiden en Omstreken*. Het eerste nummer kwam uit op 24 mei 1913. Die verschijnings-

Gerbrandy en zijn vrouw op huwelijksreis. Foto 1911. Part. coll.

datum was niet toevallig. Een maand later zouden de verkiezingen voor de Tweede Kamer worden gehouden en (de overigens niet gereformeerde maar hervormde) confrère Briët was in het kiesdistrict Leiden door de Antirevolutionaire Kiesvereniging Patrimonium kandidaat gesteld. Zowel het protestants-christelijke als het katholieke deel van het Leidse electoraat had verklaard hem te zullen steunen. De campagne voor een Kamerzetel was in die dagen een in hoofdzaak lokale gebeurtenis. Nederland kende immers het districtenstelsel. Verkiezingen volgens het beginsel van evenredige vertegenwoordiging op basis van het algemeen kiesrecht zouden nog vijf jaar, tot 1918, op zich laten wachten. Secretaris en spil van het weekblad was Gerbrandy. Redactie en administratie van *De Meiboom* waren aan zijn huis aan de Nieuwe Mare gevestigd. Mogelijk heeft hij ook de naam van het blad bedacht.

Onder het motto 'De Meiboom in de kap' had de bejaarde, politiek niet geheel brandschoon gebleken, maar nog steeds hoog vereerde leider van de antirevolutionairen, Abraham Kuyper, precies een maand eerder, op 24 april 1913, de jaarlijkse openingstoespraak op de deputatenvergadering van zijn partij gehouden.[9] Onderwerp was de schoolstrijd, de strijd voor de financiële gelijkstelling van het bijzonder en het openbaar onderwijs. Het uur van de triomf leek nabij. Het land werd sinds 1908 geleid door een antirevolutionair premier, Theodoor Heemskerk. Hij leefde in bijna openlijk conflict met de oude leider. Kuyper had het maar moeilijk kunnen verkroppen dat hij voor de post van minister-president gepasseerd was, in wezen omdat hij de politieke tegenstelling en strijd (de antithese) preekte en niet de verzoening van partijen, zoals de 'jolig Christen' Heemskerk wel deed. Niettemin had Heemskerk, met de verkiezingen voor de deur, zijn liberale en sociaaldemocratische tegenstanders tot het uiterste getergd door een wijziging van de Grondwet voor te stellen die nog wel iets verder ging dan alleen maar een gelijkstelling van beide schooltypen. Volgens zijn wetsvoorstel zou het bijzonder onderwijs regel worden, het openbaar onderwijs, de 'staatsschool', uitzondering. De voltooiing van het bouwwerk van het bijzonder onderwijs, waarvoor Kuyper en zijn volgelingen al meer dan dertig jaar strijd hadden geleverd, leek dus in zicht. In hun beleving werd met het wetsvoorstel de nok op het nieuwe schoolgebouw gezet. Het wachten was op het plaatsen van de meiboom in de kap, van oudsher het teken dat het huis nu zeker zou worden afgebouwd.

De schoolstrijd beheerste dus de verkiezingen en daarmee in de eerste maanden ook de inhoud van *De Meiboom*. In de strijd met de liberalen zou Briët

echter het onderspit delven, al was het op het nippertje. In de eerste ronde op 17 juni waar, zoals gebruikelijk, geen enkele kandidaat de absolute meerderheid had behaald, had hij meer stemmen op zich weten te verenigen dan de liberale kandidaat, de Leidse hoogleraar en historicus J.E. Heeres. In de tweede ronde, een week later wist de liberaal echter met een neuslengte verschil (3.539 tegen 3.447 stemmen) Briët te verslaan. Over het hele land leed de rechterzijde, dus het samenwerkingsverband van de confessionele partijen, een zware nederlaag. Er kwam een nieuw kabinet onder leiding van de onafhankelijke liberaal P.W.A. Cort van der Linden. Een van zijn eerste daden was het intrekken van het omstreden voorstel tot Grondwetswijziging. Er toog een breed samengestelde staatscommissie aan het werk die een evenwichtiger voorstel uitwerkte. Daarin was de gelijkstelling van het bijzonder en openbaar onderwijs voorzien. Ook de invoering van het algemeen kiesrecht werd ter hand genomen. Beide hervormingen kregen bij de Grondwetsherziening van 1917 hun beslag. Twee grote twistappels, die het politieke leven tientallen jaren hadden beheerst, werden zo uit de weg geruimd.

Nadat het stof van de stembusstrijd was neergedaald, kreeg Gerbrandy in het blad de gelegenheid de zaak van de Leidse arbeider aan de orde te stellen. Hoewel hij zijn bijdragen niet ondertekende, lijkt zijn auteurschap van menig stuk in *De Meiboom* niet moeilijk te raden. Al in het eerste nummer was een soort geloofsbelijdenis geformuleerd, die Gerbrandy's gedachten weergaf: 'Als ge Uw medemensen niet ziet als schepselen Gods, dragend Gods beeld, dan ziet ge Uw medemensen niet. Daarvoor moeten de ogen open gemaakt worden.'

Op 12 juli 1913 verscheen een ongetwijfeld door hem geschreven hoofdartikel 'Arbeiderstoestanden en Sociale Actie', waarin een treurig beeld van lonen en huisvesting werd geschetst. 'Wie scherp toeziet, kan onmogelijk ontkomen aan den indruk, dat de Leidse arbeidersbevolking als geheel genomen en met name de fabrieksbevolking veel tekenen van een zeer gedrukt en onmenswaardig bestaan vertoont.' Het socialisme en de klassenstrijd, zo vervolgde de auteur, boden echter geen oplossing. Het was slechts een weg die menselijke hartstochten ontketende, 'die haat en onrust brengt zonder vrede. […] Ons oog behoort gericht te zijn op een bedrijfsleven, waarin de patroon en de arbeider elk hun plaats innemen, gelijk de wet van het bedrijf dat aanwijst.'

In een hoofdartikel van 19 juli 1913 werd opnieuw de staf gebroken over de lonen in de grote fabrieken; ze heetten 'onrustbarend laag'. Wie dit in aanmerking nam, moest 'het goed recht van loonactie' wel erkennen. De christelijke vak-

Portret van Gerbrandy. Foto ca. 1911. Part. coll.

organisaties werden aangespoord zich hun roeping meer bewust te worden. Dat betekende in elk geval niet een samengaan met de socialistische vakbonden. Het christelijke streven diende gericht te zijn op een samenwerkingsmodel, per bedrijf of bedrijfstak georganiseerd als 'een gemeenschap van patroon en arbeider'. Inspraak van de arbeider behoorde verzekerd te zijn, zij het, zo was de onuitgesproken gedachte, met mate. De arbeider mocht van zijn bedrijf en de bedrijfsresultaten heus wel meer weten dan het bedrag van het loon dat hij thuis bracht. Bij het uitdragen van deze boodschap was de geringe organisatiegraad van de christelijke arbeider wel een probleem, zo klaagde *De Meiboom* op 16 augustus 1913 in een redactioneel artikel onder de kop 'Ongegronde vrees'. Velen konden de aansluiting bij een bond niet voor hun geweten verantwoorden. Maar sinds wanneer was het ongeoorloofd gemeenschappelijke belangen gezamenlijk te bepleiten en te verdedigen? 'Het is meer dan een recht, het is een plicht, niet in de laatste plaats tegenover het gezin […].' Ook de patroons, de werkgevers, kregen in een volgend nummer een veeg uit de pan. Hun 'onrust en tegenzin', waarmee zij de oprichting van vakorganisaties onder hun werklieden gadesloegen, heetten misplaatst, zeker als acht werd geslagen op de zwakke positie van de

'bezitsloze loonarbeiders'. Beter deden zij eraan de vormende kracht van zulke organisaties te erkennen.[10]

Met voldoening werd melding gemaakt van de actie bij de Leidsche Katoenmaatschappij, die hiervoor al werd aangestipt. De eisen luidden één gulden loonsverhoging per week plus overwerkvergoeding naar gelang van het weekloon en één dag vakantie in het jaar. In antwoord hierop was een verhoging van het loon met vijftig cent per week aangeboden. 'Het is in elk geval iets.' De openbare vergadering van 31 oktober heette uitstekend geslaagd. 'Het rechtsgevoel, hoe ook verduisterd door de zonde, gaat spreken. Er komt verzet. De ogen gaan open, nu men in cijfers ziet de ellende der arbeidersgezinnen.'[11]

Een sterk rechtvaardigheidsgevoel en de overtuiging dat onrecht bestreden moest worden, hebben het handelen van Gerbrandy tot het einde van zijn leven bepaald. Tussen zijn pleidooien voor de Leidse textielarbeiders en 'Christelijke Sociale Actie' vóór de Eerste Wereldoorlog en zijn ijveren voor een 'vrij Ambon', waarmee hij zich na de Tweede bekendheid verwierf, lag een direct verband.

Dat niet elke lezer door zijn woorden overtuigd was, bleek op 15 november 1913 toen de redactie van *De Meiboom* zich teweer stelde tegen het haar gedane verwijt van eenzijdigheid. De critici kregen ervan langs. 'Veelszins komt het verzet dan ook op uit onchristelijke behoudzucht. Ook dat hooghartig spreken en schrijven dat de bedrijfsman zelf zijn zaken slechts beoordelen kan, komt uit dezelfde bron.'

Twee weken later werd onder de kop 'Wintercampagne' verslag gedaan van een druk bezochte vergadering van de Christelijke Bestuurdersbond op 27 november.[12] Daar had Gerbrandy als eerste spreker het woord gevoerd over het doel van de christelijke vakorganisatie. Eerst moest de socialistische beweging het in zijn toespraak ontgelden. 'In den grond der zaak is zij de georganiseerde revolutie' en 'blind voor de gemeenschapsgedachte naar het bestel van God'. Zij moest wel eindigen in 'godsdienstloosheid' en 'ongehoorde tyrannie'. Hoe anders was dan het streven van de christelijke vakbeweging. Zij wilde in de eerste plaats 'de verheffing van de toestand van de loonarbeider' en daarnaast 'omzetting van de egoïstische bedrijfsvorm in een die meer de gemeenschapsgedachte recht doet wedervaren en overleg, medezeggenschap en rechtdoen waarborgt'. Het bedrijf was immers een gemeenschap van mensen in de arbeid voor het dagelijks brood. 'Zij moeten niet elkaars vijanden zijn, maar in overleg en door regeling der onderlinge verhoudingen ook in onze maatschappij kunnen samenwerken.'[13] In feite waren alle latere uitspraken van Gerbrandy over vakorganisatie en medezeg-

genschap variaties op de hier verkondigde boodschap van het bedrijf als gemeenschap van werkgever en werknemers.

Praktische zaken werden intussen niet vergeten want de boodschapper was een praktisch mens. Besloten werd op 27 november 1913 dat de Christelijke Bestuurdersbond zich zou inzetten voor doorbetaling van het loon op beide Kerstdagen voor alle werknemers. Niet iedereen bleek hier gelukkig mee. Een gereformeerde scheepsbouwer verscheen bij Gerbrandy aan de deur met het verzoek de acties voor hoger loon en doorbetaling daarvan tijdens de Kerstdagen te staken. 'U hebt U niet te bemoeien met mijn werf en met mijn zaken. Ik ben koning van mijn werf en zal doen handelen naar wat ik goed en billijk acht. Dat krantengeschrijf van U moet ophouden.' Hij bleek bij Gerbrandy aan het verkeerde adres. Volgens zijn memoires voelde deze zich verplicht te antwoorden: 'Ik ben koning van mijn krant. Daar bepaal ik wat erin komt en daarmee basta.'[14]

Zijn actie had succes. Er werd tijdens de Kerstdagen doorbetaald, ook op de werf van de scheepsbouwer. Maar het succes had een keerzijde. Het aantal abonnees op het blad liep na de mislukte verkiezingscampagne meer en meer terug. De schoolstrijd stond kennelijk bij de lezers hoger aangeschreven dan het loon van de werkman. De vraag rees of *De Meiboom* bij het dalend lezersbestand niet beter kon worden omgedoopt in *De Treurwilg*. Het lot van het blad werd definitief bezegeld toen de onvermoeibare redacteur begin januari 1914 naar Sneek vertrok.[15] Zijn Leidse praktijk had voor 90 procent uit toevoegingen bestaan en dat viel op den duur financieel niet vol te houden. Zelfs niet met de bijverdiensten die hij zich verwierf door het repeteren, dat wil zeggen het op tijd voor hun examens klaarstomen, van Leidse rechtenstudenten.

Briët had hem in het najaar van 1913 nog een fusie van hun beide kantoren voorgesteld, maar Gerbrandy had zich op dat moment reeds gecommitteerd tegenover 'A.R.-broeders' om naar Sneek te verhuizen. Ook al was Sneek met zijn circa 13.000 inwoners een stuk kleiner, de maatschappelijke en politieke vooruitzichten leken er gunstiger dan in Leiden waar Gerbrandy vooral als advocaat van de armen en niet van de welgestelden faam had verworven. Een terugkeer naar het vertrouwde Zuid-West-Friesland, zijn geboortestreek, zal hem vermoedelijk ook hebben aangesproken. Daar woonde het grootste deel van zijn familie en lag zijn natuurlijke biotoop. Helemaal zeker over zijn precieze motieven zijn wij niet, want met het jaar 1913 en de verhuizing naar Sneek eindigen zijn 'Herinneringen'. Het verweesde blad *De Meiboom* verscheen op 27 juni 1914 voor het laatst.

Noten

1 Nationaal Archief Den Haag, collectie-Gerbrandy, inv.nr. 2.21.068, no. 3, Gerbrandy, 'Herinneringen', 124.

2 NA Den Haag, collectie-Gerbrandy, inv.nr. 2.21.068, no. 3, Gerbrandy, 'Herinneringen', 125-131.

3 NA Den Haag, collectie-Gerbrandy, inv.nr. 2.21.068, no. 3, Gerbrandy, 'Herinneringen', 131-132.

4 NA Den Haag, collectie-Gerbrandy, inv.nr. 2.21.068, no. 3, Gerbrandy, 'Herinneringen', 132.

5 Zie voor een beschrijving van Leiden als industriestad rond 1900: R.C.J. van Maanen (hoofdred.), *De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 4, *Leiden vanaf 1896* (Leiden 2004) 67. De textielindustrie was toen nog steeds de grootste werkgever in Leiden.

6 NA Den Haag, collectie-Gerbrandy, inv.nr. 2.21.068, no. 3, Gerbrandy, 'Herinneringen', 132. Zie ook *De Meiboom*, 19 juli en 8 november 1913.

7 NA Den Haag, collectie-Gerbrandy, inv.nr. 2.21.068, no. 3, Collectie Gerbrandy. B. Bjørnson (1832-1910), Noors toneelschrijver en nationalist. Kreeg in 1903 de Nobelprijs voor letterkunde.

8 *Leidsch Dagblad*, 1 november 1913, 2.

9 A. Kuyper, *De Meiboom in de kap. Openingswoord ter Deputaten-Vergadering van 24 April 1913* (Kampen 1913). Een complete uitgave van het blad *De Meiboom* berust in het Regionaal Archief Leiden.

10 *De Meiboom*, 13 september 1913 ('Patroon en Vakorganisatie').

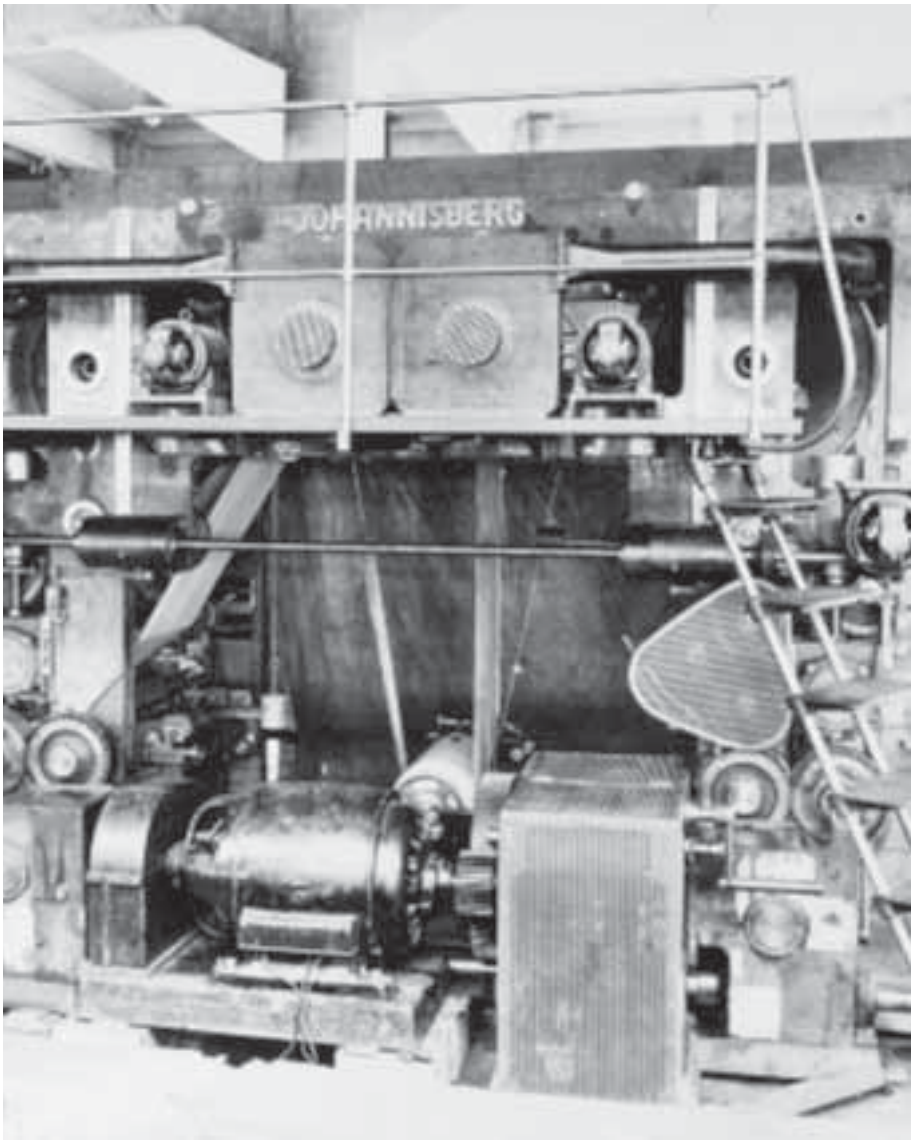
11 *De Meiboom,* 8 november 1913.

12 De Christelijke Bestuurdersbonden of Besturenbonden bundelden christelijk-sociale organisaties op lokaal niveau. Uiteindelijk bleven alleen vakorganisaties over, die in de loop der jaren werden omgezet in plaatselijke afdelingen van het in 1909 opgerichte Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Vgl. Piet Hazenbosch, '*Voor het volk om Christus' wil'. Een geschiedenis van het CNV* (Hilversum 2009) 56-58.

13 *De Meiboom*, 29 november 1913.

14 NA Den Haag, collectie-Gerbrandy, inv.nr. 2.21.068, no. 3, Gerbrandy, 'Herinneringen', 133-134.

15 *De Meiboom* van 3 januari 1914 vermeldt zijn huis aan de Nieuwe Mare voor het laatst als adres van de redactie. Volgens het bevolkingsregister van Leiden werd hij op 9 januari 1914 uitgeschreven.

De eerste rotatiepers, de RD1, uit 1916. Het is de BT9 Duplex (twee kleurendruk) geleverd door de firma Johannisberg, bijgenaamd Die Alte Tante. Zowel links (onder de papierbaan) als rechts (achter de trap) zijn de geëtste koperen drukwalsen met hun tandwielen aan de buitenzijde nog juist zichtbaar. Foto's: collectie auteur.

Rotogravure: een drukkerij met wereldnaam

Emiel van der Hoeven

Wat in 1913 begint met een simpele éénkleurenpers aan het Galgewater, groeit uit tot een drukkerij van wereldformaat. Een nieuw drukprocédé, gestart in Siegburg en in 1912 naar Leiden gehaald, verovert de wereld. Leiden: een stad van drukkers. Daarin past het nieuwe bedrijf dat zijn naam dankt aan de naam van het procédé: Rotogravur. In 1913 wordt de N.V. Nederlandse Rotogravure Maatschappij (NRM) opgericht. Het tot dan toe uit grote en kleine punten opgebouwde beeld wordt vervangen door illustraties in gladde tinten, 'continu tone' of halftoon genoemd. Via lichtgevoelige pigmenten en ijzerchloride worden beelden in koperen walsen geëtst. Hoge oplagen met lage stuksprijzen liggen in het verschiet. In de omgeving van het geboortehuis van Rembrandt bouwt de Rotogravure aan haar toekomst. Het drukwerk van de Rotogravure is veelzijdig: posters, brochures, postzegels, tijdschriften voor anderen en ansichtkaarten lopen van de rotatie- en vellenpersen. Naast drukwerk voor derden worden in eigen beheer tijdschriften uitgegeven. In de hoogtijdagen van de NRM is het bedrijf een van de grotere werkgevers in Leiden. Iedere Leidenaar wist het: 'Werk je bij de Roto? Dan zit je goed.' Aan het eind van de jaren zestig verandert dit. De NRM, maar voor iedere Leidenaar de Roto, moet in 1968 samengaan met de Verenigde Nederlandse Uitgeversbedrijven (VNU). Vier jaar later verhuist het bedrijf naar Haarlem. Het is aan schaalvergroting in de Europese drukkerswereld ten onder gegaan. Zou er anno 2013 nog plaats zijn geweest voor een Leidse NRM? Waarschijnlijk niet. De locatie aan het Galgewater is te klein en ook in de Rooseveltstraat is geen plaats voor het totale bedrijf. Misschien elders in Leiden? Deze vraag hoeft niet beantwoord te worden, want zover is het nooit gekomen. In 1972 sloot de NRM haar deuren.

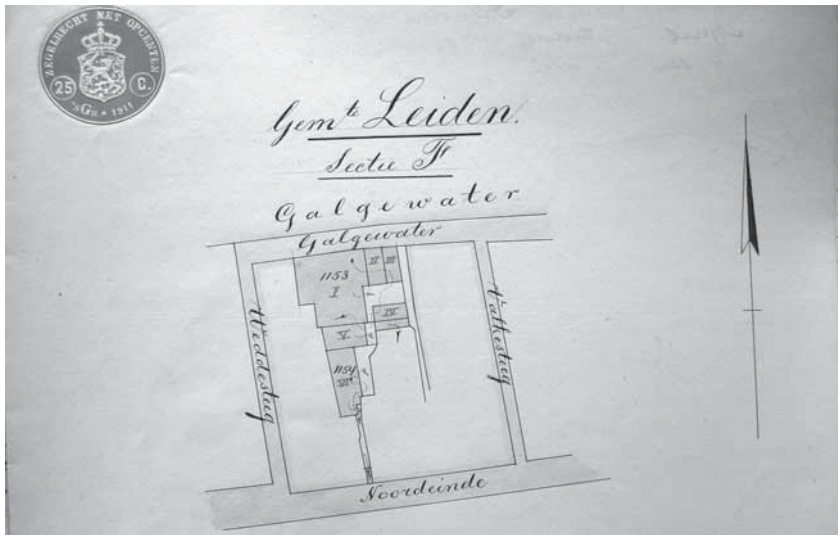
Dit jaar is het honderd jaar geleden dat zij werd opgericht. NRM en Rotogravure kregen een wereldnaam.

Emiel van der Hoeven is als amateur-historicus werkzaam op het gebied van de geschiedenis van Voorhout en van diverse Leidse instellingen.

Tiefdruck naar Leiden

In 1902 drukt Ernst Rolffs in Duitsland op katoen, maar hij ziet voordelen in het drukken op papier. Dat komt vier jaar later wanneer ene Dr. August Nefgen bij Photogravur AG in Siegburg zich hiervoor inzet. Nefgen zoekt vijf jaar naar een oplossing om tekst en beeld tegelijk te drukken. Zijn missie slaagt en Nefgens vinding wordt gepatenteerd. De Rotogravur is geboren; een nieuw drukproces staat in de kinderschoenen. In 1910 verschijnt het Paasnummer van de *Freiburger Zeitung* met vier pagina's in een gecombineerde drukvorm. Het beeld in diepdruk en de tekst in de toen gebruikelijke boekdruk.[1] Een jaar later maakt Albert Willem Frentzen, directeur van Sijthoff Uitgevers Maatschappij (Sijthoff) aan de Doezastraat, kennis met dit nieuwe drukprocédé. Op 20 februari 1912 sluit de Rotogravur, Deutsche Tiefdruck Gesellschaft mbH in Berlijn (licentiegever) een contract met de 34-jarige Frentzen. Bij het tekenen van het contract moet Frentzen 50.000 mark in contanten op tafel leggen. Van de te maken winst en de verkoop van licenties en materialen etc. gaat 50 procent naar Rotogravur.[2] Nefgen zal de nieuwe rasterdiepdrukkerij in Leiden inrichten.

De Leidse taxateur A.G. Hooijer koopt medio 1912 voor *f* 22.996 zes percelen, kadastraal bekend Sectie F-1153, 1154, 1257, 20 en 24, tussen het Noordeinde

Kadasterkaart 1912 behorend bij de verkoop aan de Rotogravure.

en het Galgewater. Hieronder zijn de vijf pakhuizen aan het Galgewater die hij koopt uit de openbare verkoop van de Waalwijkse fabrikant Matthijs Adriaan van Loon. In februari 1913 biedt Hooijer de percelen aan aan de commissarissen van de nog op te richten Rotogravure. Zij hebben *f* 35.100 over voor de zes percelen met een totale oppervlakte van 1.253 m^2. Daarnaast nemen de commissarissen voor *f* 5.940 de inventaris van chroomlederfabrikant Van Loon over. Deze inventaris bestaat uit ketels, reservoirs, waterreiniger, drukmachine, tafels, regalen, stenen enzovoort.[3,4] Na het passeren van de oprichtingsakte op 12 april 1913 opent een dag later de Rotogravure zijn deuren aan het Galgewater 22.[5] De heren Levie Levisson (directeur), W.C. Visser (drukker), J. Peets (fotograaf) en J. Kessler reizen af naar Siegburg om er het nog onbekende vak te leren.[6] Met name Levisson is vol lof over de ontvangst, de tegemoetkomingen en geboden faciliteiten, die veel 'profijt' hebben opgeleverd. De officiële opening van de NRM volgt op 1 juli. Kort na de opening presenteert het bedrijf zich op de Internationale Graphische Tentoonstelling in Amsterdam.

Kapitaalverstrekkers

Op 12 april 1913 tekenen textielfabrikant Salomon Jacob Spanjaard Levizoon, fabrikant in Den Haag, Albertus Willem Frentzen, boekdrukker en uitgever, voor zichzelf en voor Gerhard Gottlieb Anton Loeber, groothandelaar in papier te Amsterdam, bij de Leidse notaris H.M.A. Coebergh de overeenkomst tot het oprichten van een Naamloze Vennootschap, De Nederlandsche Rotogravure Maatschappij. Het doel is de exploitatie 'van rotogravure- en andere drukkerijen, de vervaardiging en verkoop van drukwerk, benevens de verkoop van materialen voor drukkerijen'. De zogenoemde Koninklijke Bewilliging van 14 mei 1913 betekent ook de officiële oprichtingsdatum van de Rotogravure. De nieuwe vennootschap start met een kapitaal van *f* 300.000 verdeeld in zestig aandelen. Hiervan zijn er vijfentwintig geplaatst.[7] Spanjaard neemt vijf aandelen van *f* 5000, Frentzen vijftien en Loeber ook vijf. Bestuurders worden de vijfendertigjarige Levie Levisson[8] en de commissarissen Frentzen, Loeber, Spanjaard, mr. J.A. Philipse, directeur van de Rotterdamsche Bankvereeniging, mr. A.G.W. Baron Bentinck, zwager van Philipse en burgemeester van Ommen, en J.M. Hudig, makelaar.[9]

De start is moeilijk. In de jaren 1913 en 1914 is er een verlies van ruim *f* 11.500.[10] De verbouwing van de Simplex, de eerste drukpers, kost *f* 2.000 en er is een tweede hypotheek nodig van *f* 25.000. Op 25 april 1914 bespreken de

commissarissen in hotel Centraal aan de Breestraat de financiële toestand van het bedrijf. De vergadering machtigt, onder voorbehoud van goedkeuring van de algemene vergadering, Levisson tot het aangaan van een hypotheek bij de Nationale Bank. De commissarissen vinden echter dat zij het kapitaal moeten uitbreiden. Baron Bentinck, Frentzen, Hudig, Loeber en Philipse zijn bereid ieder *f* 4.000 te storten, terwijl Levisson *f* 1.000 zal inleggen. Spanjaard deelt tot zijn spijt mee de toezegging in beraad te houden. Philipse merkt op dat geen der aanwezigen met veel genoegen opnieuw geld steekt in een onderneming die tot op heden geen dividend gaf. Toch is uitbreiding noodzakelijk. Op 17 augustus wijst hij erop dat hij zich moeilijk kan verenigen met de houding van Spanjaard die niet bereid is om een bijdrage te leveren. Zolang hij weigert bij te dragen zijn zowel Bentinck als Philipse niet langer bereid als commissaris aan te blijven. Ondanks pogingen van andere commissarissen houdt Spanjaard voet bij stuk. Zelfs voor een kleinere bijdrage zwicht hij niet. De commissarissen sluiten de rijen en staande de vergadering stapt Spanjaard op.[11]

Langzaam gaat het, ondanks de oorlogsomstandigheden, wat beter. Twee jaar later wordt onder het personeel, als tegemoetkoming in de dure tijd, een gratificatie van *f* 337,50 verdeeld.[12] Het contract met Levisson wordt met drie jaar verlengd. Zijn salaris wordt *f* 4.000 per jaar met een jaarlijkse verhoging van *f* 500.

De gebouwen van de Rotogravure, gezien vanaf het Galgewater. Briefhoofd ca. 1914. De zogenoemde binnentuin werd in 1915 bebouwd met een hal voor de drukkerij. Op de achtergrond de in 1926 gesloopte schoorsteen van de voormalige chroomlederfabriek van Van Loon.

In 1917 bedraagt het batig saldo van de NRM ruim *f* 25.000. Over 1917 schrijft de directie dat er ondanks de crisis 'stand is gehouden'. De resultaten hebben er niet onder geleden. Was het aantal orders in 1916 471, een jaar later is dit 650. De bruto van bijna *f* 135.000 naar bijna *f* 164.000.[13]

Expansie

De beschikbare vloeroppervlakte in 1913 is 396 m^2. De lengte van het gebouw bedraagt 32 meter. De binnentuin wordt in 1915 bebouwd met een hal voor een vellendrukkerij.[14] Het gaat de Rotogravure beter. Na drie jaar volgt de eerste nieuwbouw. Nog drie jaar later verhuist het kantoor van de bovenverdieping in het linker pand naar de begane grond in het rechterpand en de fotografie, retouche en montage krijgen wat meer armslag.

Beeldbepalend in de eerste dertien jaar van het bestaan van de Rotogravure is de schoorsteen op het binnenterrein. Hij was oorspronkelijk van Van Loon en wordt, nooit gebruikt, in 1926 gesloopt. In maart 1927 wordt de NRM eigenaar van vijf panden, waaronder het 'huis' van Rembrandt, in de Weddesteeg. In de voormalige stallen van de politie komen verschillende magazijnen. Op nummer 5, gerekend vanaf het Noordeinde, vestigt zich de elektrische drukkerij van Verzijl. Op de andere hoek worden de nummers 13 en 15, nog tot 1930 bewoond, pakhuizen.

Bij de eerste grote nieuwbouw in 1930 worden de contouren van het latere beeldbepalende pand aan het Galgewater zichtbaar. Driehonderd vierkante meter nieuwbouw wordt in gebruik genomen op de plek van het afgebroken lagere linkerpand. Beneden komen de ingang, de hal en de trap naar de kantoren. Daarnaast zetelt de expeditie en de binderij. Op de etage aan de voorzijde treft men de directie, de spreekkamers en de administratie. Op de tweede verdieping zijn de afdelingen fotografie, retouche, tekenkamer en een daglichtstudio.

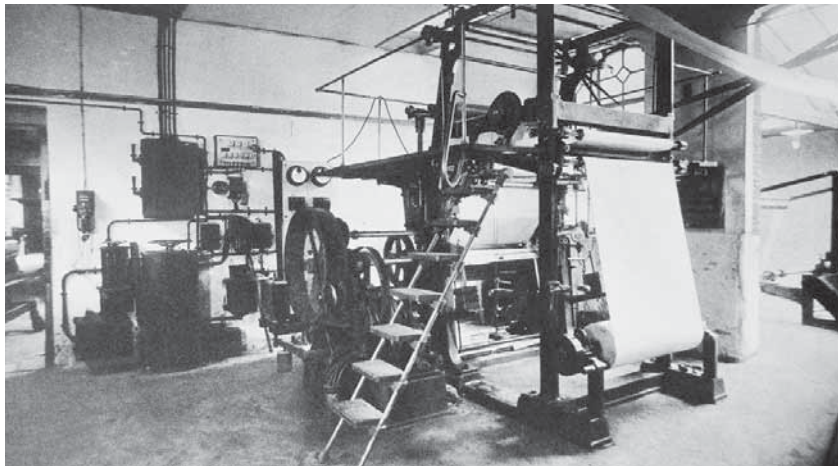
Er volgen meer verbouwingen. De twee huizen op de hoek van het Galgewater en de Weddesteeg worden afgebroken en maken plaats voor de etserij, kopieerafdeling en vergroting van fotografie en retouche. Onder het gebouw komt een kelder met airco en lift. In 1938 vindt de grote verbouwing aan het Noordeinde plaats en dat heeft vervelende gevolgen. Er zijn verschillende palen geslagen en langs de fundering van de melksalon/lunchroom van A. van der Geest (Noordeinde 8) is een geul van 80 centimeter diep gegraven. Tot het middaguur van 23 april is er niets aan de hand op het bouwterrein. Plotseling scheurt de rechter buitenmuur van de lunchroom, wijkt naar buiten en stort met donderend

geweld in. Persoonlijke ongelukken doen zich niet voor. Veronachtzaming lijkt de oorzaak van de instorting. Het Noordeinde wordt afgesloten voor het verkeer en het pand gestut. De kapperswinkel van P.H. Koevoets (Noordeinde 6) is enigszins verzakt. Dreigt er gevaar voor totale instorting van Noordeinde 8? Twee dagen later verkoopt eigenaar Overduin het pand aan de Rotogravure. Ook al is het zaterdagavond, de firma N. van den Akker uit Zoeterwoude krijgt de opdracht het pand onmiddellijk te slopen. De recherche stelt een onderzoek in naar de schuldvraag en concludeert dat de opzichter en de aannemer schuldig zijn. De eis van de Haagse Rechtbank tegen de aannemer luidt: *f* 800 boete of 50 dagen hechtenis. De Rechtbank veroordeelt hem tot een boete van *f* 250 of 50 dagen hechtenis. Opzichter J.v.d.B. wordt tot een boete *f* 75 of 25 dagen hechtenis veroordeeld.[15]

De sloop van het pand van drukkerij Verzijl in de Weddesteeg levert in 1939 180 m^2 vrije ruimte op. Na de oorlog krijgt het pand aan het Galgewater er een verdieping bij. Opnieuw worden de fotografie en de retoucheafdeling verplaatst. De fotografie krijgt een speciale kleurencamera. Het is een lange houten camera met talloze handeltjes en wieltjes en een zeer grote lens en balg. De belichting gaat door middel van tellen en deze methode wordt tot in de jaren zestig toegepast.

NRM slaat vleugels uit

Aan het Galgewater staat vanaf de oprichting een éénkleurige diepdrukmachine, de Simplex. Er werken dan dertien man. Twee maanden na de opening stijgt het aantal personeelsleden naar tweeëntwintig en drukt de Rotogravure het eerste nummer van de *Panorama*, uitgegeven door Sijthoff. Het bedrijf ontvangt twee cent per exemplaar tot een oplage van 25.000 exemplaren en voor elke 1.000 exemplaren meer *f* 12,50.[16] Hiermee is de eerste drukorder voor de nog primitieve drukkerij een feit. Commissaris Frentzen is vol lof over directeur Levisson 'welke met groote voortvarendheid en nauwgezetheid de fabriek in korten tijd tot draaien heeft gebracht'.[17] Als gevolg van de plannen van Sijthoff voor de uitgave van een weekblad als bijblad van een krant én de uitgave van een wekelijks blad in het Maleis voor Nederlands-Indië is er 1913 sprake van een tweede pers, die tevens als reservepers kan dienen. De kosten bedragen *f* 15.000 voor de pers en *f* 15.000 aan licenties. Pas in 1916 komt de zogenoemde BT9 pers, de RD1[18] in actie. Deze pers, een duplexmachine of tweekleurenpers van de firma Johannisberg, doet tot ver in de jaren vijftig dienst. Zij staat bij de drukkers

De eerste pers, de Simplex (drukt één kleur) uit 1913. Het typenummer is onbekend. Hoogstwaarschijnlijk is deze pers geleverd door de firma Johannisberg.

bekend als 'Die alte Tante'. In 1926 breekt er in de drukkerij paniek uit. 's Avonds ontstaat brand in het dak boven de BT9. De oorzaak wordt gezocht in het warm lopen of vonken van een kleine ventilatormotor die zorgt voor de afzuiging van lucht en xyloldampen. De schade valt mee. Slechts één editie van *Panorama, Wereldrevue, Cinema en Theater* wordt nu op de vellenpers gedrukt in plaats van de rotatiepers. In Londen richt de Rotogravure haar verkoopfiliaal Press Art Studio op, later genaamd The Dutch Intaglio (diepdruk) Printers.

Een aparte onderneming voor behangselpapier, in 1920 voorgesteld door Levisson, lijkt veelbelovend, maar blijkt niet realiseerbaar. Aan het eind van de jaren twintig stopt men dan ook met Rowalto. Voor deze onderneming waren de pakhuizen van Hoogenstraten en de panden van machinefabriek Den Holder op de hoek van de Valkensteeg aangekocht.

In diezelfde tijd deponeert de directie bij het Merkenbureau de namen NRM en Rotocolor.[19] De wens om in rotocolor (cyaan, magenta en geel) te drukken bestond al veel langer.

Personeel en Jubilea

Bij het tienjarig bestaan telt de Rotogravure vijfenzeventig personeelsleden. Ter gelegenheid van dit jubileum gaat het personeel met de trein naar Antwerpen. Zij bezoeken de kathedraal, het Koninklijk Museum en aan het eind van de dag is er

een tocht over de Schelde. De relatie tussen personeel en bedrijf is zo goed dat ook op deze dag het NRM-lied uit volle borst gezongen wordt. Het refrein luidt:

N.R.M., N.R.M.
Aan het Galgewater bij de blauwe tram.
N.R.M., N.R.M.
Zingt de eerste drukkersstem.

Op de boekhouding komt op 1 januari 1919 ene Jan Casper Stafleu binnen. Gelijk Levisson draagt ook Stafleu een vrijgezellenstrik. Hij krijgt al snel de bijnaam: De Strik. Zijn ster zal rijzen. Kort voor het zilveren jubileum overlijden de commissarissen Frentzen en Bentinck.[20] Commissaris Hudig treedt terug. Loeber wordt president-commissaris en als nieuwe commissarissen worden benoemd: jhr. mr. Cornelis Jacob Arnold den Tex, burgemeester van Bloemendaal, Henri Louis van Eeghen en dr. Jan Schoemaker.

Tijdens de receptie voor het 25-jarig bestaan in 1938 wordt Stafleu benoemd

De retoucheur aan het corrigeren van de films, v.l.n.r. de films voor geel, magenta en cyaan. Rechts hangt de 6x6 dia voor de kleurcontrole. Foto ca. 1961.

tot adjunct-directeur, terwijl hij twee jaar later tezamen met Dirk Johan Lambinon directeur wordt. Bij dit jubileum voeren personeelsleden in de Stadsgehoorzaal de revue '25 jaar NRM' op. Het stuk is geschreven door E. Winter, Piet van der Lelie, hoofdredacteur *Vizier* en *Eva*, Gé van Oosten en Bob Levisson.[21]

Het personeel gaat met ATO-bussen naar Brussel.[22] In Den Haag bemerkt men dat de krans voor het graf van de Onbekende Soldaat is vergeten. Twee man keren terug om hem alsnog te halen. Na het mislopen van een aantal bussen keren de feestgangers om vier uur 's nachts terug op het Noordeinde.

Uitgeven voor drukken

Naast drukken wordt ook uitgeven een taak van de Rotogravure. Rond 1918 exploiteert zij Jansen's Uitgevers Maatschappij (JUM). JUM is een verkoopbureau voor platen en drukwerk in Utrecht. Medio 1919 treedt Jansen uit de vennootschap. De Rotogravure mag dan de naam Uitgevers Maatschappij gebruiken. Na zeven jaar worden de voorraden van JUM zonder al te grote verliezen op advies van Levisson afgeschreven en het bureau stopt. Om drukwerk van katholieke signatuur binnen te halen gaat de directie in 1921 in zee met uitgeverij Ars Catholica. Dat jaar verschijnen de eerste eigen uitgaven van de NRM.

Tijdens de aandeelhoudersvergadering in 1924 vraagt de gevolmachtigde van mevrouw Waldemar-Sijthoff, tevens gevolmachtigde van uitgeverij Sijthoff, waarom de Rotogravure eigen tijdschriften uitgeeft. Levisson zegt hierover: 'Een drukkerij zonder voldoende periodieke opdrachten, is een zaak zonder ruggegraat.' Naast *Panorama* heeft Sijthoff tot medio 1919 het voorkeursrecht tot uitgave van *Panorama* en *Filmwereld*, het latere *Cinema en Theater*. Op verzoek van Sijthoff neemt de Rotogravure dit laatste tijdschrift en *Wereldrevue* over. 'Gaat de Rotogravure verder op deze weg?' vragen de aandeelhouders. Daarop is volgens Levisson moeilijk een bindend antwoord te geven, maar: 'Mijn persoonlijke voorkeur is ja.' Zijn conclusie luidt: periodieken uitgeven, eventueel met verlies, om de winst bij het drukken te halen. Met ingang van 1929 wordt de *Panorama* overgenomen door uitgeverij en drukkerij De Spaarnestad in Haarlem.

Oorlogstijd

Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog drukt de Rotogravure alsof er niets gebeurd is. Er wordt in 1942 zelfs een nieuwe pers geïnstalleerd. Toch ontkomt het bedrijf niet aan de macht van de bezetters. De afdeling Vreugde en Arbeid

van de nationaal-socialistische vakbond Nederlands Arbeidsfront (NAF) toont (te) veel belangstelling voor personeelsverenigingen, waarop personeelsvereniging Ontwikkeling en Ontspanning (O&O) doet alsof zij niet bestaat. Koos Grommé vertegenwoordigt als 'sociale voorman' het NAF als schakel tussen directie en personeel.[23]

Lambinon, belast met de buitendienst, heeft contacten met Duitse instanties die zich bezig houden met pers en propaganda. Vanuit die hoek wordt sterk aangedrongen op het vertrek van de Joodse directeur Levisson. In het belang van het bedrijf vinden de commissarissen dat Levisson op 1 juni 1941 moet vertrekken. De Duitsers vinden dit te laat en stellen 1 april als uiterste datum. Hij wordt zonder één cent op straat gezet en zelfs de pensioenregeling wordt niet uitbetaald, aldus zijn zoon Bob Levisson, die tegelijk met zijn vader vertrekt. Het voorstel een pensioen toe te kennen is kennelijk door de aandeelhoudersvergadering afgekeurd.[24] In de zomer van 1941 wordt het huis van Levisson gevorderd. De familie duikt onder bij de chef van het papiermagazijn D.J. Verpoorte in Oegstgeest. De laatste maanden van de oorlog verblijft het gezin bij de familie Den Holder, van de gelijknamige machinewerkplaats, onder de rook van de Rotogravure. Levisson Jr. zegt in 1989 over de mededirecteuren van zijn vader: 'Stafleu en Lambinon waren geen sterke figuren.[25] Zij hebben nooit begrepen dat in de oorlog voor degenen die echt goed waren, gold: waar geen weg is, is een omweg.' Nog banger vindt hij Philipse. Tot het gedwongen vertrek van Levisson bezoekt hij met Bob wekelijks de president-commissaris. 'Hij [Philipse] was zo bang dat hij bij die gesprekken de theemuts over de telefoon zette om niet afgeluisterd te kunnen worden.'

Enige jaren voor de Tweede Wereldoorlog installeerde de Rotogravure apparatuur in het bedrijf van Carl Eduard Schünemann in Bremen. Mocht Levisson ooit in de problemen komen, dan was Schünemann te allen tijde bereid hem te helpen. Dat dat nodig was, bleek later en het was zeker geen loze kreet. Op 8 mei 1941 worden na het overlijden van Schoemaker en het vertrek van president-commissaris Loeber tot commissaris benoemd jhr. mr. dr. Jelle Roelof Clifford Kocq van Breugel uit Driebergen-Rijsenburg en Georg Carl Jan Schoemaker uit Bilthoven. Philipse volgt Loeber op als president-directeur. Een maand later wordt tot beheerder van de Rotogravure benoemd de Fries Mr. Otto Herman Sap uit Rotterdam.[26] Als Sap de opdracht krijgt om het bedrijf in Leiden samen te voegen met dat van C. Schünemann en de machines naar Duitsland[27] te verplaatsen,

neemt Levisson, die nog van het een en ander op de hoogte wordt gehouden, contact op met Schünemann. Met tien aandelen wordt Schünemann benoemd tot commissaris. Al op 28 oktober eindigt het beheer van Sap 'daar de zaak is geariseerd'.[28] Sap wist niets van drukken, wat op zich misschien wel goed is geweest. De periode van 'Verwaltung' kost het bedrijf ongeveer *f* 6.600 exclusief de onrechtmatige toe-eigeningen.

Na de oorlog ontkent Sap dat hij de opdracht had het bedrijf te liquideren met de woorden: 'Een vaste opdracht is mij nimmer verstrekt.' Zijn salaris zou *f* 900 in de maand zijn geweest, wat erg ongeloofwaardig klinkt. Eerder (1941) toonde de Berlijnse uitgever Joh. Kasper grote belangstelling voor de NRM-titels *Cinema en Theater*, *Het Rijk der Vrouw* en *Unicum*. In datzelfde jaar richt Kasper de Nederlandsche Uitgeverij Opbouw op.[29] Tevens aast hij op de drukkerij, maar de benoeming van de nieuwe commissaris Schünemann voorkomt dat hij deze in handen krijgt. Schünemann moest niets hebben van dit 'Abschaum' (schorem).[30] De gehele redactie en administratie moet, om niet als 'saboteurs' te worden behandeld, wel over naar de Opbouw in Amsterdam. In hoeverre Schünemann tegen de nazi's is, is niet bekend. Volgens directeur Coebergh in 1988 was hij fel antinazi. Schünemann laat briefkaarten drukken, die hij steeds maar afkeurt. Door deze afkeuringen stagneert de productie en blijft het personeel aan het werk.[31]

Omzetten

De omzetten van de NRM in de jaren 1939-1942 worden vooral veroorzaakt door het drukken voor de Opbouw. Deze NV zou, volgens het RIOD, zonder de Rotogravure niet denkbaar zijn geweest. In onderstaand overzicht wordt de verhouding Nederlands en Duits drukwerk goed zichtbaar.[32]

	Omzet	*NSB deel*	*Duits deel*	*Totaals Duits*	*Totaal NL*	*NSB %*	*Duits*	*Totaal*	*NL restant*
1938	1.495.567,55								
1939	1.402.609,62								
1940	911.846,73								
1941	927.359,96	121.517,63	194.954,77	316.472,40	610.887,56	13	21	34	66
1942	991.387,52	149.812,53	176.368,37	326.180,90	665.206,62	15	18	33	67
1943	1.062.128,53	92.357,09	422.896,25	515.253,34	546.875,19	9	40	49	51
1944	844.386,41	78.417,55	422.432,38	500.849,93	343.536,48	9	50	59	41

Na de naasting van de eerder genoemde titels levert de Rotogravure in 1943 aan de in 1934 opgerichte Nederlandsche Nationaal Socialistische Uitgeverij (Nenasu)[33] Jeugdstormkalenders. Tot het eind van de oorlog blijven er contacten met Nenasu over leveringen van drukwerk. De Raad van Commissarissen noteert in zijn vergadering van 14 december [1943] dat er volgens de adjudant van de Höhere SS-Polizeiführer Den Haag, SS-Overgruppenführer Reuter, geen arbeiders bij de NRM mogen worden weggehaald om de vervaardiging van de drukorders voor de SS niet in gevaar te brengen.[34]

Natuurlijk wordt de productie gesaboteerd. Zo werkt de platenontwikkelaar niet en zijn fotografische platen steeds maar zwart of ze breken. In de drukkerij is papierbaanbreuk aan de orde van de dag.[35] Veel nieuwe orders verdwijnen in de prullenbak, brieven worden niet of laat beantwoord.[36] De laatste oorlogsjaren is er weinig werk, dikwijls voor niet meer dan zeventien uur per week. Het personeel wekt echter wel de indruk dat het bedrijf in volle gang is.

In vrijheid

Volgens directeur Coebergh stelde Levisson na de oorlog veel eisen. De commissarissen zijn het met die eisen niet eens en er volgt een fikse ruzie. Er is voor Levisson na ruim 32 jaar geen plaats meer bij de NRM. Tot directeur wordt de 72-jarige oud-directeur van de Grofsmederij N.C.F. van Ginkel benoemd.[37]

Na de oorlog roept het drukken en leveren van Duits propagandamateriaal en het optreden van de directie in bezettingstijd vragen op. De Zuiveringsraad voor de Papier- en Grafische Industrie stelt een onderzoek in. Wanneer president-commissaris Philipse verneemt dat er een onderzoek loopt, vlucht hij naar zijn chalet in Zwitserland, aldus Bob Levisson. Op 18 september 1946 maakt de Zuiveringsraad in het Paleis van Justitie in Amsterdam in de zaak-Philipse procesverbaal op. Omdat Philipse niet aanwezig is, doet de raad schriftelijk uitspraak. Philipse beroept zich in zijn verweer op het feit dat hij niet gedelegeerd-commissaris was, maar slechts als oudste commissaris belast was met de leiding van vergaderingen van commissarissen. Voor de raad is echter ondubbelzinnig vast komen te staan dat Philipse wel degelijk als president-commissaris verantwoordelijk was. Hij had directe invloed op de gang van zaken binnen de NRM en hij was mede verantwoordelijk voor het drukken van Duits propagandamateriaal en het propagandablad *Signaal*. Hij was op de hoogte van alle orders en ondernam niets om onder het drukken van Duitse orders uit te komen. Daarom is hij als

leidinggevende ernstig tekort geschoten en heeft hij het Nederlands belang ernstig geschaad. Vanaf 9 december 1946 is Philipse voor drie jaar het recht een leidende functie binnen de NRM uit te oefenen ontzegd. We zien hem niet meer terug.

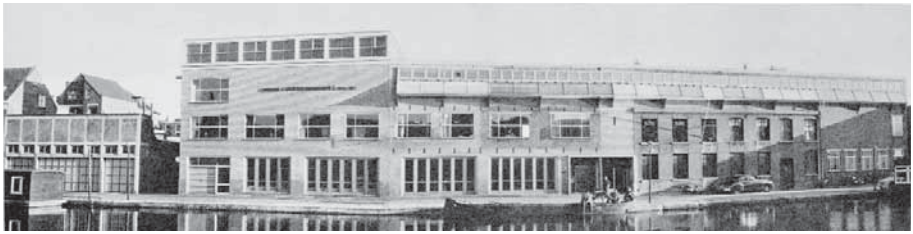
Ook Stafleu en Lambinon worden door de Zuiveringsraad verdacht. Op 15 juni 1945 omstreeks negen uur 's avonds arresteert rechercheur C. Verkerk hen beiden en zij worden in de Doelenkazerne geïnterneerd. Vanaf eind oktober hebben zij huisarrest. Advocaten betwisten op juridische gronden de in bewaringstelling. De Zuiveringsraad ondervraagt vijftien getuigen, veelal medewerkers van het bedrijf. De uitspraak op 17 juli 1946 luidt dat zowel Stafleu als Lambinon voor de tijd van twee jaar het recht ontzegd wordt een leidende functie binnen de Rotogravure uit te oefenen. Volgens de Zuiveringsraad drukten zij onder meer het Duitse Propagandablad *Signaal* en propaganda-affiches voor de Wehrmacht. Zij deden dat vrijwillig, zonder dringende noodzaak, noch bukkend voor overmacht. Daarnaast waren de beschuldigden geenszins afkerig van financiële en zakelijke voordelen die uit de Duitse opdrachten voortvloeiden. Net als Lambinon en Stafleu zijn zij in ernstige mate tekort geschoten als leidinggevenden en hebben het Nederlands belang ernstig geschaad.

De door Stafleu en Lambinon ingebrachte bezwaren tegen de over hen genomen beslissing helpen hen niet. De straf wordt integendeel verhoogd naar drie jaar.[38] Medio 1947 blijken echter beiden weer bij de Rotogravure aan de slag te zijn. Onderzoek wijst uit dat zij respectievelijk als kantoorbediende en reiziger werkzaam zijn en de uitspraak van de Zuiveringsraad niet ontduiken.[39] In een artikel ter gelegenheid van het 40-jarig jubileum in 1953 interviewt A.C. Goddijn directeur Stafleu. Hij schrijft niets over zijn houding ten aanzien van het hem opgelegde verbod. 'De zware tijd '40-'45 heeft veel van de heer Stafleu geëist. Het werk werd hem onmogelijk gemaakt.' Doelde Goddijn hiermee op het eerder genoemde verbod? Gelet op het voorgaande lijkt dit bezijden de waarheid.

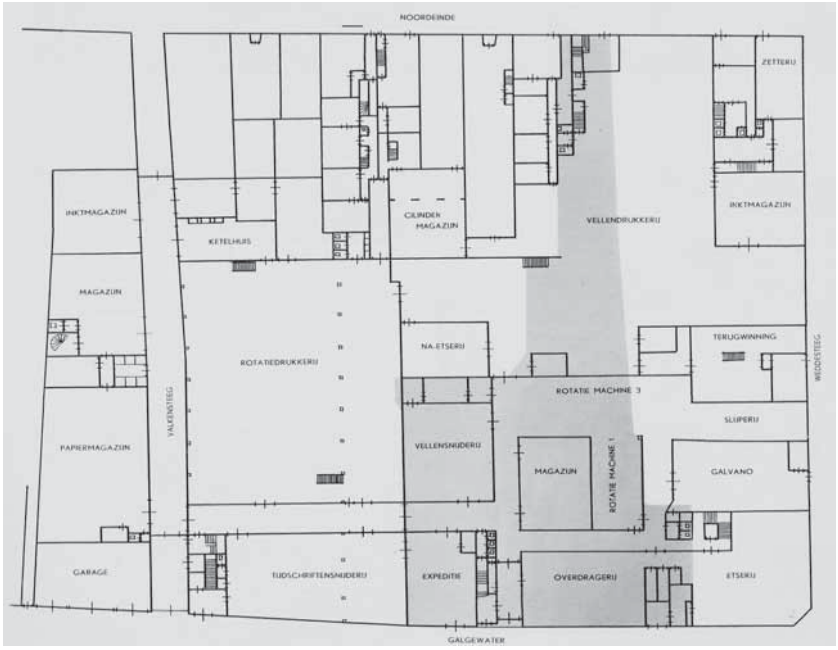
Nieuwe start

Met het drukken van een *dagblaadje* start de NRM op 27 juni 1945 haar persen. Personeel, goede apparatuur, voorraden papier en andere grondstoffen en zelfs nieuwe opdrachten zijn beschikbaar.[40]

Naast Stafleu wordt in 1949 de 36-jarige mr. S.C.H. Coebergh benoemd tot directeur. De vijftiger jaren getuigen van een ongekende expansiedrift. De

Panoramafoto van de gevel aan het Galgewater, 1963. Het gedeelte rechts naast de ingang herinnert aan de oude gevel uit 1913.

Plattegrond van het bedrijfscomplex in 1963, met daar over in grijs de oude situatie van 1913.

panden van Machinefabriek Den Holder in de Valkensteeg komen vrij, worden gekocht en in 1954 gesloopt. Zij maken plaats voor de garage, het dagpapiermagazijn en andere magazijnen. De directie ziet echter dat de mogelijkheden aan het Galgewater beperkt zijn en koopt van de gemeente Leiden tussen de Trekvliet en de Rooseveltstraat ruim 5.000 m^2 grond. De NRM wil *f* 7 per m^2 betalen,

mits het terrein tot 30 cm boven ANP wordt opgeleverd. Er gaan 112 betonnen palen de grond in voor de bouw van een nieuwe rotatiehal van 13 x 60 meter. Deze hal dient tevens voor de centrale opslag van papier. Papier dat verspreid ligt in de pakhuizen van Hoogenstraten, op de zolders van Van Dam aan de Oude Singel, diverse ruimtes van de Kweekschool voor de Zeevaart, de Zoutkeet en zelfs in Voorschoten. Drie jaar later volgt uitbreiding van het papiermagazijn.

In 1957 breidt de NRM opnieuw uit aan het Galgewater hoek Valkensteeg. Er wordt 688 m^2 vrijgemaakt voor een nieuwe twee verdiepingen tellende studio en een er achterliggende rotatiehal. De gevel aan het Galgewater krijgt een totaal ander aanzien.

De fotografen nemen een uiterst moderne autovertikaalcamera met wandcassettes in gebruik. Dat is een grote staande camera met losse cassettes in een wand die van binnenuit in de donkere kamer met platen of films te vullen zijn. Ook verschijnt er de eerste in een wand gebouwde, miljoenen kostende, donkere-kamerscanner, de Scanatron van Crosfield. Deze scanner blijkt geen succes en staat betrekkelijk snel buiten gebruik. En op het hoogtepunt van de drukkerij wordt de tiende 1.030 cm-brede rotatiepers geplaatst. Hieronder is het overzicht van de rotatiepersen.

Nr.	*Naam*	*Drukwerken*[41]	*Periode*	*Bijzonderheden*
RD1	Duplex BT9	2 > 4	1916->1953	Oorspronkelijk vellenpers. Tweezijdig.
RD2	Eigen constructie		1926-1961	Samengesteld uit onderdelen oude Simplex.
RD3			1934-1970	In 1965 gereviseerd naar de Rooseveltstraat.
RD4	Frankenthal	8 > 4	1942-1969	Gereviseerd.
RD5	Wifag	5 > 8	1951	Met vellenuitleg.
RD6	Wifag	10 > 8	1958	Twee vouwapparaten. Van Galgewater naar Rooseveltstraat, naar Haarlem 1972 (8 drukwerken)
RD7	Wifag Rotomaster	8 > 4	1960-1969	Rooseveltstraat. In 1969 proefpers met 4 drukwerken.
RD8	Kleinste pers			Geen info.
RD9	Cerutti (Italië)	10	1963	Rooseveltstraat.
RD10	Albert-Frankenthal	10	1969-1972	Vervangt RD4. Verhuist 1972 naar Haarlem.

Sociaal

De Roto staat bekend als een sociaal bedrijf. Niet alleen in 1916, maar ook in

1926 ontvangt het personeel een kerstuitkering. Deze uitkering haalt onder de kop 'Een voorbeeld' zelfs de krant.[42] We zagen al eerder het bestaan van O&O (10 april 1930 opgericht in Oud-Hortuszicht). Het bestuur bestond toen uit: Koos Grommé, J.W. Smit, juffrouw M.C. Segaar en de heren W.F. Smit en G. van Oosten. Het voetbal is een van de oudste activiteiten binnen de florerende personeelsvereniging. Daarnaast organiseert O&O toneelvoorstellingen, vis-, kaart-, rook- en tafeltenniswedstrijden en cursussen. Op 30 oktober 1948 spelen de leden in een overvolle Stadsgehoorzaal de bedrijfsrevue *Roto Rythme*, geschreven door retoucheur en tekenaar Wim Streefland. 'Een kaleidoscoop van zang een dans, met een tikje ernst en heel veel luim en waarin vooral sprookjesachtige decors van de hand van de heer A. Kop [fotograaf] zeer te loven viel.'

In 1942 is er een begin gemaakt met de opbouw van een pensioenfonds. Later komen er een Spaarfonds en een Steunfonds, het latere Fonds Bijzondere Noden (1950). Het personeel schenkt gul aan de Stichting 1940-1945, de Speelgoedacties van de VARA en de Stichting Blindenpenning. In 1951 doet een sociaalwerkster haar intrede. Pas na tien jaar ziet het pensioenfonds, de NRM-stichting, het licht.

Het personeel is honkvast. Het grafische vak gaat over van vader op zoon en huwelijken tussen medewerkers behoren tot de normaalste zaak. Kinderen van werknemers volgen hun vader op. In de loop der decennia zijn er tientallen jubilea. Velen vieren hun 40-jarig of hogere jubileum en M. Altink is in 1960 de honderdste jubilaris.

De vele jubileumreizen naar verre oorden, de kinder- en bejaardenreisjes, het NRM-koor en het *NRM-blad* getuigen van de sociale cultuur. Bij het 40-jarig jubileum gaat het voltallige personeel in tien bussen naar Brussel. Bij de receptie komt een groot glas-in-lood gedenkraam, geschonken door het personeel.[43] In de Stadsgehoorzaal is het groot feest. Er worden dat jaar maar liefst eenentwintig

*Kop van het vernieuwde NRM-blad met het bedrijfslogo 'Naar **R**uimer **M**ogelijkheden', 1951.*

jubilarissen gehuldigd. Bij het 40-jarig jubileum van directeur Stafleu in 1959 rijden er zeventien bussen onder politie-escorte naar een voorstelling van circus Strassburger in Carré en gaan er 120 kinderen naar de Efteling.

Ook directeur Coebergh is nauw betrokken bij zijn personeel. Tijdens een viswedstrijd aan de Ringvaart rijdt hij langs en om de vijf vissersplaatsen dropt hij met zichtbaar genoegen vanuit zijn cabriolet een fles Coebergh bessenjenever.

Aan het begin van de jaren zestig stijgt het aantal personeelsleden explosief. In 1962 vormen vier energieke leerlingen en een vrouwelijke schoonheid met drie gitaren en een tweedehands drumstel de band *The Resounds*. Retoucheur Axel Smits speelt sologitaar, Bert Lancaster (tekenkamer) slaggitaar, kopiist Fred Roozendaal basgitaar, fotograaf Koos Bayer drums en fotografe Hetta Boers zingt. Rob van der Walle van de montageafdeling zorgt voor het geluid. Later treedt retoucheur Willem Sierat als leider en leadzanger toe. De band oogst landelijk succes.

De Roto blijft groeien en telt bij zijn gouden jubileum 630 medewerkers. Het oppervlak van het bedrijf groeit van 1.253 m^2 in 1913 tot 11.000 m^2 in 1963. Het personeel werkt aan het jubileumprogramma *Van Wals tot Wals*.[44] In het oude spuitgastenhuis aan het Levendaal bouwt het onder leiding van Rien van Bergen aan grote decors. Aan het begin van het jubileumjaar beleeft de Evamodeshow in de Stadsgehoorzaal haar première. De feestavond is een groot succes en duurt tot diep in de kleine uurtjes. Verrassend is het optreden van het NRM-koor. Het is tegen zes uur in de ochtend wanneer de laatste feestgangers thuiskomen.

Op 14 mei onthult in de Weddesteeg de echtgenote van burgemeester Van Kinschot samen met de directie en de in 17de-eeuwse kleding gestoken NRM-timmerman Piet Hoek de gevel van het Rembrandthuisje op de plaats waar Rembrandt geboren zou zijn. Via een slecht werkend gesloten televisiecircuit volgt het personeel dit spektakel. Na het openen van de deur van het huisje zien de gasten slijper Piet Robbers in zijn onderbroek; zijn dienst zit er op en hij kleedt zich juist om. Het is de bedoeling achter de gevel een compleet ingericht huis te maken. De tekeningen liggen klaar, maar zover komt het niet.[45] Het personeelsgeschenk bestaande uit een vroege 18de-eeuwse toogkast, een tafel, een stoel en een kist uit de 17de eeuw, gaan tijdelijk naar de Lakenhal. Deze 'Rembrandtmeubelen' worden opgesteld in de Pleytekamer. Sinds 1994 zijn ze verdwenen. Een oproep in de krant en contacten met de Lakenhal leveren geen opheldering of verblijfplaats op.

De gevel van de Rotogravure aan het Noordeinde.Foto ca. 1940. Archief NRM in Regionaal Archief Leiden.

Tijdschriften

Rond 1950 lopen via de eigen uitgeverij de bladen *Eva*, voorheen *Het Rijk der Vrouw* (sinds 1972 *Viva)* en de *Vizier*, de latere *Televizier*, van de persen. Het nieuwe kinderblad *Fix en Foxi* van de Duitser Rolf Kauka wordt in 1959 feestelijk gedoopt. De *Kampioen*, het blad van de ANWB gaat naar de concurrent.

De oplage van *Eva* groeit naar 300.000 exemplaren. De administratie van de uitgeverijpijlers *Eva, Televizier* en *Fix en Foxi* verhuist naar Hogewoerd 183, naar het voormalige pand van diepvriesfirma Vita, en de redacties verhuizen van het Noordeinde naar de Stationsweg. Medio 1965 is *Televizier* met 512.000 abonnees het grote (rtv-)programmablad van Nederland. Omroepverenigingen noemen het blad clandestien en voeren actie. *Televizier* gaat in de tegenaanval en ontketent de actie Radio Televisie Nederland (RTN) en wordt een omroepstichting. De RTN werft in korte tijd 338.000 leden en gaat uiteindelijk samen met de AVRO. De oplage van *Televizier* blijft stijgen en in de Tour de France wordt de Televizierploeg van Kees Pellenaars een begrip. Een groot succes zijn de uitgave en het drukken van de *Fabeltjeskrant* en de KLM-uitgave *Holland Herald*.

Er verschijnen bijkantoren in Rotterdam, Eindhoven, Leeuwarden, Tilburg, Utrecht, Arnhem, Middelburg, Den Haag, Alkmaar, Maastricht en Groningen.

Al vanaf de oprichting drukt de NRM voor het koningshuis. De afdrukken hingen overal op de wereld. Over belangstelling van koninklijk bezoek heeft de directie niet te klagen. In het kader van zijn studieactiviteiten bezoekt prins Bernhard in 1954 de Roto en in de jaren zestig bezoeken vijf damesstudenten, onder wie prinses Beatrix, het bedrijf.

Naderend einde?

In 1968 ziet Coebergh zich gedwongen zijn bedrijf aan de VNU te verkopen. Door deze overname krijgt de VNU ongeveer 90 procent van de publiekstijdschriften in handen. Het is voor de VNU van groot belang dat de Rotogravure niet in buitenlandse handen of de *Telegraaf* komt.[46] De VNU bezit diepdrukkerijen in Haarlem, Etten en Deventer.[47] De kop in het NRM-blad luidt: *Samengaan is nog geen overgaan.* Een uitspraak die wat te luchthartig is gedaan.[48] De Semi Officiële Ondernemingsraad spreekt daarover zijn ongerustheid uit. Hij twijfelt (terecht) aan de toegezegde zelfstandigheid. Door de overname trekken Coebergh en Stafleu zich terug. Coebergh wordt lid van de Raad van Commissarissen en de Raad van Beheer van de VNU. De nieuwe NRM-directie

bestaat uit mr. L. van Vollenhoven (uitgeverij) en C.N. Jansen van Rosendaal (financiën en de administratie).

In het kader van een eerste reorganisatie verhuist de fotostudio naar Harry Pot in Bentveld en in 1969 verhuist *Eva* naar de persen in Deventer. Andere ontwikkelingen gaan gewoon door. Geen grootschalige verbouwingen, maar kleine cosmetische aanpassingen. Op de fotografie komen de eerste ontwikkelmachines waardoor de ontwikkeltijden van zo'n tien minuten per kleurselectie en vier kleursetjes per dag tot het verleden behoren. En in Engeland wordt een nieuwe uitgeverij opgericht: The Leyden Publishing Company Ltd (LPC). Voortbestaan in Leiden lijkt nog steeds mogelijk.

Laatste pers

De vraag lijkt gerechtvaardigd of de Rotogravure de laatste jaren achter gebleven is met haar investeringen in persen. Daar lijkt het in eerste instantie niet op. In 1969 volgt immers nog de installatie van een tiende pers, een Albert-Frankenthal. Kan de NRM in Leiden nog uitbreiden? Vindt de VNU zes diepdrukkerijen te veel?[49] Is er sprake van overcapaciteit? Vragen die het personeel dagelijks bezig houden.

In 1970 worden de consequenties van de toetreding tot de VNU pas echt duidelijk. De directie besluit alle Leidse drukkerijactiviteiten, als gevolg van een te grote capaciteit en een sterk verouderd machinepark, over te brengen naar de Waarderpolder in Haarlem, waar de HDI een nieuwe drukkerij bouwt. Een voor Leidenaars absoluut onverteerbaar besluit.

In een vertrouwelijke nota spreekt de Leidse staf (inclusief adjunct-directie) van een schending van het vertrouwen richting personeel. Onder verwijzing naar de Letter of Intent van 24 maart 1968 is mede namens de VNU aan de stafleden onvoorwaardelijk verzekerd dat de Rotogravure Leiden zou blijven bestaan. 'Het gewekte vertrouwen – nog ondersteund door het waarnemen van latere aanzienlijke investeringen in Leiden en verdere toezeggingen van dien aard ("VNU is accoord met nieuwbouw in fasen") tegenover de staf [....]' kan men niet rijmen met gehele of gedeeltelijke liquidatie.

Dit beleid heeft natuurlijk consequenties voor het personeel. De stafleden wijzen op 5 april 1970 – mijns inziens terecht – op het mentaliteitsverschil tussen Leidenaars en Haarlemmers. Tot slot schrijft de staf 'dat gehele of gedeeltelijke liquidatie van het drukkerijbedrijf in Leiden, zacht uitgedrukt, een hoogst bedenkelijke zaak zou zijn'.[50]

Op 30 september 1971 hoort directeur Coebergh in Holiday Inn de aangekondigde sluiting en ontslagen van 120 tot 150 man aan.

Uur U

Na het vertrek van de fotostudio naar Bentveld neemt de NRM in 1971 afscheid van haar uitgeverij. Pers 6 wordt gedemonteerd en verhuist met acht van de tien drukwerken naar de Waarderpolder. De rest is oud-ijzer. Vijf Leidenaars bijten op 13 januari 1971 in de Haarlemse brocheerafdeling de spits af. Zij werken in twee ploegen met Leidse werktijden. Het *NRM-blad* meldt dat 'Het "uur U" heeft geslagen. De integratie tussen Haarlem en Leiden is begonnen.' Vijf maanden later kopt het blad: 'Leidse pioniers voelen zich al helemaal "Haarlemmers".' Dat is absoluut bezijden de waarheid! Daarvoor is het mentaliteitsverschil veel te groot. In tegenstelling tot Haarlemmers hebben Leidenaars het hart op de tong. Haarlemmers zijn naar mijn mening zeer afstandelijk en zijn door Leidse ogen gezien achterbaks.

Dan volgt op 30 september 1971 voor het overgebleven personeel de zwartste dag. In Holiday Inn maakt de directie tijdens een emotionele personeelsvergadering, waarbij nagenoeg het voltallige personeel aanwezig is en de pers wordt buitengesloten, bekend dat als gevolg van de reorganisatie en samenvoeging 120 tot 150 mensen zullen worden ontslagen. Ook de reproafdelingen, in tegenstelling tot eerdere toezeggingen, verhuizen. Het personeel heeft altijd getwijfeld of het zelfstandig in Leiden zou blijven. En wat betreft de pers kan ik [Emiel van der Hoeven] bekennen, dat ik de NRM'er was die na afloop van deze vergadering de *Leidse Courant* inlichtte. We voelden ons gepakt en verraden.

Ook voor O&O is geen plaats in Haarlem. De laatste feestavond in de kantine van de Wittepoortkazerne zullen de leden nooit vergeten. Iedereen krijgt een stapel consumptiebonnen en zijn deze op, dan heeft de penningmeester nog stapels.

Op 1 augustus 1972 verhuizen de reproafdelingen. Om de Leidse persen draaiende te houden, blijven enkele mensen achter voor de hoogst noodzakelijke werkzaamheden. In februari 1973 vertrekt Jaap van Dam als laatste NRM'er. Vier jaar later begint de onttakeling van het complex aan het Galgewater en de sloop van het Rembrandtgeveltje.

Omdat de naam Nederlandse Rotogravure Maatschappij een wereldnaam is en beter klinkt dan Haarlemse Diepdruk Industrie blijft deze gehandhaafd. Dat voelt voor de Leidenaren als een overwinning. De naam blijft nog 23 jaar bestaan. In 1995 sluit ook de NRM in Haarlem, vanwege overcapaciteit op de Europese markt, haar poorten.

Ogen dicht

Een baan voor het leven zou het zijn. Gelukkig voor mij niet als retoucheur, zoals eerst de bedoeling was, maar als reproductiefotograaf.[51] Ik ben de toenmalige bedrijfsleider Bierens nog dankbaar dat er aan het begin van de jaren zestig leerling-fotografen nodig waren. Chef fotografie was indertijd 'mijnheer' (Jan Willem) Smit, man van het eerste uur, en souschef Willem Wendt. Nooit vergeet ik mijn binnenkomst bij de Rotogravure. Wendt haalde mij op en zijn stevige handdruk voel ik nu nog. Wanneer ik mijn ogen sluit, fiets ik over het Noordeinde en rijdt mijn karretje de stalling van Crama binnen. We mogen niet binnendoor, dus via de Weddesteeg kom ik op het Galgewater. De woonboot van fotograaf Bart ligt op de hoek. Ik sta voor de gouden poort met links de directie- en rechts de personeelsingang. Ik ga rechts naar binnen en gebruik een van de twee prikklokken aan de rechterzijde. Aan de linkerzijde knikt portier Boom, Van Os of Martijn mij vriendelijk toe.

Na de zwarte rubberen klapdeuren met een patrijspoort kan ik drie kanten op. Rechtdoor is de vellendrukkerij waar het papier aan de waslijn hangt en links draaien de persen en is de brocheerafdeling. Ik loop naar rechts en passeer links een pers waar van rol tot rol de wikkels voor de Philipslampen worden gedrukt. De schuifdeur rechts leidt naar de overdragerij[52] en de etserij. Ik laat de trap naar de kelder voor wat die is en loop om de goederenlift, waar natuurlijk een van ons wel eens heeft ingezeten, naar de eerste verdieping. Daar zijn de deuren naar de

kopie en de montage waar hulpvakarbeider Barend Knol zijn pakken melk voor de verkoop klaarzet. Ik ga verder omhoog en kom op de fotografie, mijn domein. Rechtdoor is de klapdeur naar de pijpenla van de retouche waar Jan Wolring, bijgenaamd het Paard, de scepter zwaait. Op het bureau van Jan Willem Smit nemen de fotografen het nieuws van de dag door. Na een half uurtje komt Smit handen wrijvend aanlopen. 'Heren, gaan we beginnen?' Ik open mijn ogen en denk aan zaken waarover nog niets is geschreven. Wat aan de Roto rest zijn herinneringen en foto's.

Sinds 1913 is er heel veel veranderd. Levisson zou zijn bedrijf niet meer terugkennen. En ik? Ik was een van de laatsten, zoniet de laatste Leidse NRM'er, die na 47 jaar in 2007 zijn taak binnen de opvolgers van de NRM, thans Roto Smeets, beëindigde.

De auteur controleert een van de doorvoerrekken van de Crosfield Autoflow 20, een van de eerste filmontwikkelmachines. Foto 1968.

Noten

De auteur is zeer betrokken bij de geschiedenis van de Rotogravure. Hij kwam als leerling reproductiefotograaf in 1961 in dienst. Na zijn opleiding werd hij voorman op de kleurfotografie. Na de fusie met de Haarlemse Diepdruk Industrie verviel deze functie. Hiervoor in de plaats werd hij voorman retouche. In 1982 zwierf hij voor de VNU-diepdrukkerijen door Europa om de kwaliteit van reproductieproeven te controleren. Vervolgens werd hij in Haarlem chef cilinderstraat, chef elektronische repro en orderbegeleider. De Haarlemse NRM sloot in 1995. Tot zijn VUT in 2007 werkte hij bij het zusterbedrijf Roto Smeets Utrecht, voorheen Van Boekhoven Bosch (offset). Ook deze drukkerij is inmiddels gesloten.

Voor dit artikel is met name gebruikt gemaakt van de volgende bronnen en literatuur*:*

NRM-Nieuws 1938-1939 en 1949-1951.

NRM-blad 1951-1972.

R.H.M. (Ruud) van Breukelen, VNU-Onderzoek Oorlogperiode NRM. Onuitgegeven aantekeningen uit de jaren negentig van de vorige eeuw. Noord Hollands Archief (NHA), Collectie van de NV Drukkerij De Spaarnestad te Haarlem, inventaris 1369.

Berry Dongelmans, 'De grote drie' in: *Stad van Boeken*, *Handschriften en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008).

Indrukken 1906-1995 (Haarlem 1995).

Draaien maar..! Herinneringen aan Bosch, Van Boekhoven en RSU (Utrecht 2009).

Rembrandt. Kanttekeningen bij het leven van een beroemd Leidenaar (Leiden 1963).

W. Hümmelchen, *De ontwikkeling van de rasterdiepdruk* (Leiden 1963).

Gerrit-Jan Johannes en Michiel Cohen de Lara, *Van Haarlem naar Manhattan, Veertig jaar VNU. 1965-2005* (Amsterdam 2005).

Ph.J. Ruyter de Wildt, *Industrie Leiden Holland* (Leiden 1951).

http://www.siegwerk.com/de/unternehmen/historie/

1 Bij diepdruk liggen de te drukken delen in variërende diepten (napjes). De inkt wordt door het papier uit de napjes gezogen. Hierdoor ziet men foto's in gladde tinten en niet als grote of kleinere zwarte puntjes.

2 Een kopie van het contract bevindt zich in het archief van Siegwerk Druckfarben AG & Co. KgaA Alfred-Keller-Str. 55 53721, Siegburg, Duitsland.

3 Regalen hebben in deze context de betekenis van drukletters.

4 Regionaal Archief Leiden (RAL), Notarieel Archief 1906-1915 (Leiden), 507B. Inv.nrs. 26-27 en 31. De koopakten en bijlagen passeren op 10 april 1913 bij notaris H.M.A. Coebergh. Koper is Albertus Willem Frentzen, uitgever.

5 Volgens de adresboeken zijn het de nummers 21 en 22.

6 Zij komen uit de boekdruk en chemiegrafie. In het jubileumnummer van het NRM-blad uit 1963 wordt echter G.J. Oxenaar genoemd en niet Kessler.

7 Bijvoegsel *Nederlandsche Staatscourant* 12 juni 1913 en akte van notaris H.M.A. Coebergh 12 april 1913.

8 Levie Levisson was het achtste kind van elf van zeepzieder Abraham Salomon Levisson en Hester Levisson. Hij is geboren op 8 maart 1878 in Den Haag. Hij woonde onder meer in de Zuylichemstraat 6 en tot zijn overlijden op 10 december 1948 in de Wilhelminastraat 160. Op 10 maart 1909 trouwde Levisson met de schrijfster Amelia (Mil) Simons. Levisson volgde de opleiding voor boekhandel en drukkerij. Hij was als 24-jarige oprichter-eigenaar van Drukkerij Levisson aan de Hofwijckstraat. Hij vervulde verschillende functies in het bedrijfs-

leven en was vanaf 1919 lid van de Nederlandsche Bond van Boekdrukkerijen.

9 Noord Hollands Archief (NHA) inv. 1369, Collectie van de NV Drukkerij De Spaarnestad 1906-1964, plaatsingslijsten nr. 100640, doos 49. De commissarissen zijn vastgesteld in de Algemene vergadering van Aandeelhouders op 12 juni 1913. Albertus Willem Frentzen, Leiden (Leiden 5 augustus 1878 - 4 april 1937); mr. Johan Antoni Philipse, Wassenaar (Arnhem 14 januari 1876 - 23 juli 1947); mr. Anne Gerard Wolter Baron Bentinck, Raalte (Den Haag 18 maart 1874 - Baden Baden 24 juni 1937); Gerhard Gottlieb Anton Loeber, Amsterdam (Amsterdam 6 juli 1861-?); Jacob Maurits Hudig, Rotterdam (Rotterdam 29 augustus 1876 –25 oktober 1930) en Salomon Jacob Spanjaard Lz, (Borne 1858 - Den Haag 1925).

10 NHA Inv. 1369. Vergadering van de Raad van Commissarissen (RvC) 15 maart 1915.

11 NHA Inv. 1369. Notulen aandeelhouders en commissarissen Rotogravure Leiden 1913-1916.

12 NHA Inv. 1369. Vergadering RvC 14 April 1916.

13 Verslag van de directeur tijdens de aandeelhoudersvergadering van 27 mei 1918.

14 In een vellendrukkerij wordt gedrukt op voorgesneden vellen papier. Dit in tegenstelling tot rotatiedruk waarbij vanaf een papierrol wordt gedrukt. Deze wordt na het drukken gesneden.

15 *Leidsche Courant* 6 oktober en *Leidsch Dagblad* 24 april en 7 oktober 1938 en verder.

16 Notulen van de RvC op 22 augustus 1913.

17 Idem.

18 Vanaf dit moment krijgen de rotatiepersen een nummer. De BT9 is de eerste; de RD1.

19 Roto is Latijn voor Ik draai. Rotocolor betekent dus: ik draai kleur.

20 Zie noot 9.

21 Bob (Robert Abraham) Levisson, directiesecretaris, is de zoon van Levie Levisson.

22 De Algemeene Transport Onderneming (ATO) is de vrachtautodienst van de Nederlandse Spoorwegen.

23 Het Nederlands Arbeidsfront werd bij decreet van 30 april 1942 van rijkscommissaris Seyss-Inquart opgericht. In het front gingen de ten dele geliquideerde vakcentrales N.V.V., R.K.W.V. en C.N.V. met alle daarbij aangesloten vakbonden en besturenbonden op. In de bedrijven werd het front vertegenwoordigd door de 'sociale voorman'.

24 '[....] aan den heer Levisson voorgesteld om in de jaarlijkschen algemeene vergadering van aandeelhouders aanhangig te maken een door haar te nemen besluit om hem een pensioen te verlenen van *f* 5000,- per jaar [....]'.

25 NHA Inv. 1369, doos 54. Niet gepubliceerd interview van Ruud van Breukelen 16 maart 1989 met mr. R.A. Levisson.

26 Paragraaf 7 der verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied van 12 Maart 1941 (VO.48/1941) en Nationaal Archief, Den Haag, Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland te Leiden: Handelsregister (Vervallen Dossiers), 1921-1980, inv.nr. 2278. Mr. Otto Herman Sap woonde Statenweg 131 Rotterdam en is in Wirdum (Fr.) geboren op 23 oktober 1897. Hij is de oudste zoon van predikant Tjakke Sap en Netta Hendrika Diemer.

27 NHA Inv. 1369, doos 47. Kopie brief RIOD van een Protokol 7 oktober 1941, p. 95.

28 NHA Inv. 1369, doos 54. Kopie Notulen van de RvC 26-11-1941, p. 1381. Ingekomen brief van de Wirtschaftsprüfstelle. Ariseren: het ontdoen van Joden

en Joodse invloeden.

29 NHA Inv. 1369, doos 47. Kopie RIOD pz194. Deurwaardersexploot 11 mei 1945.

30 NHA Inv. 1369, doos 47. Kopie RIOD pz194. Rapport van de bespreking met de directie 19 mei 1945.

31 NHA Inv. 1369, doos 54. Niet gepubliceerd interview van Harry Schouten en Ruud van Breukelen 26 april 1988 met R.C.H. Coebergh.

32 NHA Inv. 1369, doos 47. Berekeningen eind 1945 door het Accountantsbureau der Adviescommissie voor Rechtsherstel en Beheer.

33 http://nl.wikipedia.org/wiki/Nenasu.

34 NHA Inv. 1369, doos 47. Omslag oorlog. Aantekeningen ministerie van Justitie 14 december 19 ? [sic].

35 Mondelinge overlevering van oud-collega's.

36 NHA Inv. 1369, doos 47. Samenvatting Oorlog stuk 19. Verklaringen van mej. Westerbrink en dhr. Verhoef. Pag. 8.

37 Van Ginkel was in 1924 voorzitter van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid. Hij was al enige jaren commissaris bij de NRM.

38 Brief uitspraak Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven 17 juli 1946, codenummer 10, DN 75/76, Ref. R/JS. *Leidsch Dagblad* en *Nieuwe Leidsche Courant* van 15 januari 1947.

39 NHA Inv. 1369, doos 47. Brief van het parket van de Officier van Justitie in Den Haag aan de Zuiveringsraad voor het Bedrijfsleven 5 september 1947.

40 Ons *NRM-blad Jubileumnummer* mei/juni 1953, p. 2.

41 Met één drukwerk één kleur gedrukt. Bij een vijfkleurenpers betekent dit 4 kleuren (cyaan, magenta, geel en zwart aan de ene zijde van het papier en de laatste (meestal zwart) aan de andere zijde.

42 *Nieuwe Leidsche Courant* 27 december 1926. Een gehuwde werknemer ontving *f* 15 en een ongehuwde ontving afhankelijk van zijn leeftijd, tussen de *f* 2,50 en *f* 7,50.

43 Nadat dit raam jarenlang in Haarlem heeft gehangen, hangt het nu in de Lakenhal.

44 Een koperen cilinder wordt ook wals genoemd.

45 RAL, Archief architectenbureau Mulder/ Buurman/Schutte, inv.nr. 292; CXCI Rotogravure/ Rembrandthuisje (blauwdrukken).

46 Gerrit-Jan Johannes en Michiel Cohen de Lara, *Van Haarlem naar Manhattan, Veertig jaar VNU. 1965-2005* (Amsterdam 2005) 33.

47 HDI v/h Spaarnestad in Haarlem, NDI Deventer en drukkerij Etten-Leur.

48 Uitspraak van de RvC 20 maart 1968.

49 De twee andere diepdrukkerijen zijn Biegelaar en Jansen in Maarssen en De Boer in Hilversum.

50 NHA Inv. 1369, doos 54. Vertrouwelijke nota betreffende continuïteit van NRM-drukkerij in Leiden. 5 april 1970. De brief behelst een nader beraad m.b.t. eventuele gehele of gedeeltelijke liquidatie van het drukkerijbedrijf te Leiden in het kader van reorganisatie van VNU-drukkerijen. De genoemde stafleden inclusief adjunct-directeuren zijn: W. Bierens, J.P. van Es, E.L.J. Hazevoet, J.H. ter Horst, H. Peters, L.J. Teeuwen en A.A. Verhoef.

51 Retouche: de hele dag tegen een glazen verlichte ruit aan zitten turen om daar met penselen films te bewerken. Het is thans vergelijkbaar met het fotoshoppen op de computer.

52 Deze afdeling in een onderdeel van het technische proces. Het belichte pigmentpapier wordt met behulp van water op de koperen walsen/cilinders 'geplakt'.

Waar is kasteel Alkemade gebleven?

Mathieu Fannee & André van Noort

Toen slot 'Oud Alkemade'[1] in 1824 werd afgebroken, kwam definitief een einde aan eeuwen adellijke bewoning van de landerijen van de oude heren van Alkemade. Dit 17de-eeuwse huis was niet het eerste kasteel in deze omgeving: al voor 1300 stond hier ergens de burcht van de heren van Alkemade. Deze was rond 1400 alweer verdwenen.[2] Maar waar stond deze burcht precies? Wanneer werd die gebouwd? En hoe zag die eruit?

In het onderstaande zullen we proberen te achterhalen wat het oorspronkelijke grondbezit was van de heren van Alkemade. Vervolgens zullen we trachten te vinden waar op deze grond hun kasteel gelegen heeft. Ook zullen we proberen duidelijkheid te verkrijgen over het uiterlijk van de verdwenen burcht.

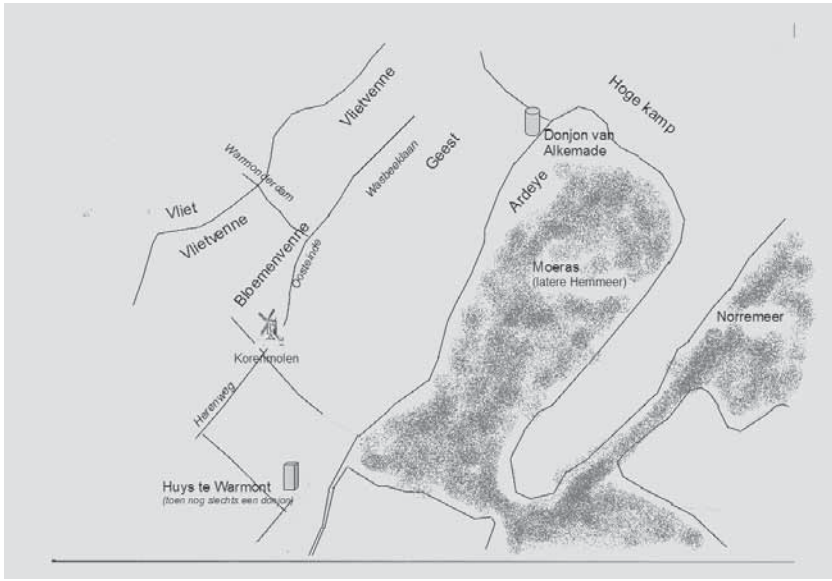
Het grondbezit: op zoek naar het kasteelterrein

Al rond 1215 vermeldde de *Liber sancti Adalberti* ene Dirk van Alkemade.[3] Deze was ongetwijfeld een bemiddeld man, want rond dat jaar kocht de abt van Egmond een deel van de tiende[4] van de parochie Noordwijk van hem terug. Daarmee is echter alles gezegd, want meer weten we niet van hem. Hoewel het niet is aangetoond, is het wel zeer waarschijnlijk dat hij en de andere 13de-eeuwse Van Alkemades tot eenzelfde familie behoorden, met name omdat er in die eeuw nog geen plaats bestond met de naam Alkemade, zodat er voor de gewone man geen aanleiding was om zich daarnaar te vernoemen: het voormalige ambacht (later gemeente) Alkemade kreeg pas in de eerste helft van de 14de eeuw zijn uiteindelijke naam.[5]

Waar hebben Dirk van Alkemade en zijn 13de-eeuwse naamgenoten zich dan wel naar vernoemd? De familie moet zijn naam hebben ontleend aan het enige wat rond 1300 al wél Alkemade heette: de verdwenen *'woning te Alkemade'* aan de noordzijde van Warmond, als zodanig vermeld in 1304-1305, een kasteel dat

Mathieu Fannee is softwareontwikkelaar bij het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden, en bestuurslid van het Historisch Genootschap Warmelda te Warmond.

André van Noort is archivist bij Erfgoed Leiden en Omstreken en voorzitter van het Historisch Genootschap Warmelda te Warmond.

De omgeving van de Wasbeeklaan rond 1300. Tekening M. Fannee.

al in de 13de eeuw in handen van de familie Van Alkemade moet zijn geweest.[6]

De eerste vermelding van de burcht van de Van Alkemades is te vinden in de Rekeningen van de domeinen van Putten 1379-1429.[7] Onder de kop 'Dit zijn mijns heren leenmanne van Putte in 't land van Putte' lezen we met betrekking tot het jaar 1304: 'Item Heynric van Alcmade 16 merghen lands in Hoeghe camp ende 9 merghen gheestlands voir Heynrix dore ende achter Heynrix huuys 5 merghen broecslands, heet die Ardeye ende over die gheest an den vlietvene 7 merghen.'

Dit mag een nauwkeurige beschrijving van de ligging van het toenmalige kasteel zijn geweest, wij 21ste-eeuwers kunnen daar weinig mee. Waar lagen de 'Hoeghe camp', de 'Vlietvene' en 'Ardeye'? Om dit op te lossen moet allereerst een andere akte betreffende kasteel Alkemade, opgesteld in 1305, worden bekeken.

Wij Niclaes heer van Putten ende van Strijene maken cond allen luijden heer heinric van Alcmaede, ridder, ons lieve neve, voir ons quam ende ons opgaf bij sijn vrien wille van sijne vrien eijghen sine woninghe tot Alcmaede ende twintich morghen

lants, die daer naest gheleghen sijn en een sate lants, dat ghelegen is hochcamp ende die namelijke woninge ende erve voorgenoemt, hebben wij hem neder ghegheven van ons te lene te houden in diene maniere dat dit voirseide goet comen sal na here heinrics doot voirghenoemt op sijne oudste soone, ende heeft hij oec gheene sone soe sale comen op sijnen oudsten dochter en heeft hij noch sone noch dochter so sall comen op den naeste en oudste van der swaertzide en niet versterven also lange als deese heer heinric heeft een after susterskijnd of sijne nacomelingen […][8]

Hierbij gaf de heer van Alkemade zijn kasteel en land aan heer Nicolaas III van Putten[9] om dit van hem weer in leen terug te krijgen. Dat Hendrik zijn kasteel opdroeg aan deze heer kan verschillende redenen hebben gehad.[10] Zoals blijkt uit de akte zelf had de actie te maken met erfrechten,[11] daar deze bepaalt aan wie *'dit voirseide goet comen sal'*. De tweede reden kon politiek van aard zijn. Nicolaas van Putten, in zijn tijd een machtige dynast,[12] was een van de vertrouwelingen van graaf Willem III van Holland. De laatste was zijn vader Jan II in 1304 opgevolgd. In de tijd van de overleden graaf Jan II was Hendrik van Alkemade beschuldigd geweest van vijandschap jegens hem. Dat Hendrik uitgerekend in 1305 zijn burcht in Warmond aan een vertrouweling van de landsheer opdroeg, is opvallend en kan betekenen dat Hendrik zich na de moeilijke tijd onder de vorige graaf wilde verzekeren van Nicolaas' bescherming en steun. Dat Hendrik voor Nicolaas van Putten koos, is ook begrijpelijk als men weet dat hij via zijn moeder Aleid verwant was met de heren van Lek en via hen met de heren van Putten;[13] niet voor niets noemde Nicolaas van Putten Hendrik in de leenhulde[14] hierboven zijn 'neve'.

De oorkonde uit 1305 deelt de percelen die in de akte uit 1304 werden genoemd, in twee groepen in. Aan de ene kant de 'hochcamp' (de 'Hoeghe camp') en aan de andere kant twintig morgen niet bij naam genoemde percelen. Die laten zich echter al snel identificeren. Als we de oppervlaktes van het 'gheestland', de 'Vlietvene' en 'Ardeye' uit de akte uit 1304 bij elkaar optellen, komen we uit op eenentwintig morgen land (circa 17,85 hectaren). Ongetwijfeld zijn dit dezelfde als de 'twintich morghen lants, die daer naest gheleghen sijn', dit wil zeggen de twintig morgen grond waarbij/waarop het kasteel gelegen was. We zullen in het vervolg zien dat latere aktes niet meer spreken van eenentwintig maar altijd van twintig morgen grond. De tweeledige scheiding in de akte uit 1305 suggereert in ieder geval dat de twintig morgen land een aaneengesloten geheel vormde, dat zich geografisch kennelijk onderscheidde van de 'hochcamp'. Een

Pre-kadastrale kaart van de omgeving van de Wasbeeklaan door J.Dou, 1669. Archief Gemeente Warmond, Regionaal Archief Leiden.

juridische scheiding was het niet, daar genoemde akte dezelfde (erf)rechten laat gelden voor alle genoemde grondpercelen.

Het gegeven dat het 'gheestland', de 'Vlietvene' en 'Ardeye' bij elkaar lagen, kan ons in het vervolg helpen. Maar waar lagen deze percelen en de 'Hoeghe camp' precies? Laten we beginnen met de 'Hoeghe camp'. Een 'camp' was in middeleeuws Nederlands een veld of een akker, al dan niet omheind.[15] We zoeken dus naar een hooggelegen stuk grond.

In het archief van het klooster Marienpoel te Warmond is een stuk uit 1443[16] te vinden waarin sprake is van 'de Gaelhoirn, bij de Hoichcamp'.[17] Op Sint

Marcusdag Evangelist (25 april) van dat jaar verklaarde Heynric Ysbrantsz. van Alkemade, schout in het ambacht Sassenheim, dat Jonge Dirc Franc aan heer Bartelmees Ysbrantsz., priester, een stuk land geheten 'die Gaelhoirn' had verkocht, welke in het noordwesten door de 'Hoichcamp' was belend.

De ligging van de 'Gaelhoirn' is bekend. In zijn bewerking van de 17de-eeuwse kaart van de heerlijkheid van Warmond door Johannes Dou tekent A.G. van der Steur op, dat het gebied rond de kop van het Hemmeer nog vaak de 'Geelhoorn' werd genoemd.[18] Ook op een kaart van Rijnland door J.J. Dou en St. van Brouckhuijsen uit 1647[19] vinden we een 'Geel hoorn' in het gebied gelegen in de noordoostelijke hoek van de huidige A44 en de Menneweg. Bovengenoemde verklaring uit 1443 vermeldt dat de 'Hoichcamp' ten opzichte daarvan aan 'die noortwestzide' lag. In het repertorium op de lenen van de hofstad (oud-)Alkemade te Warmond[20] vinden we een andere vermelding: 'Een kamp land van 15 morgen, genaamd Hooge Campe, gelegen in het Ambacht van Warmond op Noermeer', dus bij het Norremeer.

Kennelijk was de 'Hoeghe camp' een uitgestrekt stuk grond. Samengevat suggereren de belendingen dat het zich uitstrekte van de rand van het Norremeer in het oosten tot aan de zuidoostzijde van de Sassemse dorpskern. Dat het in de middeleeuwen inderdaad een hooggelegen akker was, blijkt wel uit het feit dat het Hemmeer op de oudste kaarten precies voor de 'Hoeghe camp' ophield. De vermelding uit genoemd repertorium maakt duidelijk dat het stuk 'Hoeghe camp' dat toebehoorde aan de heren van Alkemade, gelegen was bij de kop van het Hemmeer.

De volgende topografische aanduiding in de akte van 1304 is de '9 merghen gheestlands voir Heynrix dore ende achter Heynrix huuys 5 merghen broecslands, heet die Ardeye'.

In het 'gheestland' voor de deur ('dore') van kasteelheer Hendrik moeten we zonder twijfel de noord-zuid georiënteerde zandrug zien waar Warmond op gelegen is, en die verder loopt in noordelijke richting naar Sassenheim. De akte uit 1304 maakt duidelijk dat het kasteel op de grens van de geest en het broekland lag. Dit is een zeer belangrijk, en voor deze regio vooral ook heel herkenbaar gegeven. De meeste kastelen die in de duinen bij de Nederlandse kust verrezen, werden namelijk precies op een dergelijke plek gebouwd: bij de overgang tussen een strandwal (geest) en de lager gelegen en met veen en/of klei gevulde strandvlakte (broekland).[21] Bekende voorbeelden zijn kasteel Brederode in Santpoort en

kasteel Polanen in Monster, maar ook dichter bij huis zijn er genoeg te vinden: Huys te Warmont, kasteel Lockhorst en het voormalige kasteeltje Endepoel werden allemaal aan een rand van de geest opgetrokken.[22] Middeleeuwers wisten goed wat ze deden: aan de voet van de geest, badend in de nattigheid van het broekland was een kasteel optimaal beschermd. Door de lage ligging aan de natte rand van de geest bleef de kasteelgracht zich namelijk vullen met water, een voor Holland zeer belangrijk en veel gebruikt verdedigingselement (laten we het niet vergeten: Holland is bij uitstek het land van de waterburchten). Tegelijkertijd bood de voet van de strandwal een zeer solide basis voor het funderen van zware bakstenen muren.[23]

Het broekland achter het kasteel heette 'Ardeye'. Waar lag dat? Een gebiedje 'Ardeye' is ons helaas niet meer bekend, maar er bestond in het 13de-eeuws Nederlands een woord dat daar sterk op leek en waarvan de betekenis in deze context beslist passend is: 'ardoye'.[24] Dit woord komt vooral voor in Oost-Vlaanderen aan het einde van de 13de eeuw en betekende iets als: harde of slechte alluviale grond langs een waterloop. Het Oost-Vlaamse 'ardoye' kan etymologisch verwant zijn met het Warmondse 'ardeye'. Het verschil tussen de twee varianten is dat de 'o' in de tweede lettergreep van 'ardoye' in de Warmondse variant als 'e' werd uitgesproken,[25] een verschijnsel dat in onze kuststreek wel vaker voorkomt.[26] Als 'ardeye' dezelfde etymologische oorsprong heeft als 'ardoye', moet deze naam dus slaan op een stuk grond dat wel eens onderliep (want alluviaal), dus aan het water gelegen. Of de strandvlakten ten westen van Warmond in de 13de eeuw wel eens onderliepen is ons niet bekend. Dat het broekland aan de oostzijde van de geest, direct gelegen aan het Hemmeer, het Norremeer of de Dieperpoel, van tijd tot tijd onderliep kan haast geen onderwerp van discussie zijn.[27] De 'ardeye' moeten we dan ook zoeken in de kleidekken die oostelijk van de strandwal liggen.

Het laatste wat de akte uit 1304 noemt is de 'Vlietvene'. Dit is: Vliet + vene. 'Ven(n)e' betekende in 13de-eeuws Nederlands 'veengrond' of anders 'moerasgrond'.[28] In het repertorium op de lenen van de hofstede Warmond vinden we een vermelding van de 'Vlietvene' uit 1374: '3 morgen 2 hont land in Warmond, genaamd Vlietvenne, oost: Alfer van der Horst, west: Pieter van Zanen, zuid: de leenman met geest, noord: Foyken Boudijnsz.'.[29]

Om een idee te krijgen waar de 'Vlietvene' kan hebben gelegen, moeten we kijken of we kunnen achterhalen wie de genoemde mensen zijn en of zij voor ons herkenbare bezittingen hadden. In Pieter van Zanen herkennen we een telg uit

het geslacht Van Zanen, dat we wel meer aantreffen in 14de-eeuws Warmond. In een akte van 3 februari 1359[30] is sprake van een 'placke lands' in bezit van ene Dirk van Bloemenvenne, aan de ene zijde begrensd door grond van de priester van Aalsmeer, en aan de andere zijde door grond van Jan van Zanen, mogelijk de vader van bovengenoemde Pieter.[31] Andere aktes uit dezelfde periode melden dat de grond van de priester van Aalsmeer ten noordoosten van het Huys te Warmont was gelegen,[32] en dat zijn westelijke buurman eerdergenoemde Dirk van Bloemenvenne was. Ook vertellen de aktes dat de grond van Dirk van Bloemenvenne op de westelijke flank van de geest lag.[33] We zagen eerder al dat de 'placke lands' van Dirk van Bloemenvenne gelegen was tussen de grond van de priester van Aalsmeer (oost) en die van Jan van Zanen. Dit betekent dat Jan van Zanen westelijk van Dirk van Bloemenvenne zat. Eerder zagen we ook dat de drie morgen Vlietvenne ten oosten van de grond van de familie Van Zanen lag.[34] De Vlietvenne lag dus tussen de grond van Dirk van Bloemenvenne op de westelijke flank van de geest en de grond van Jan van Zanen. De Vlietvenne lag dus duidelijk bij de westelijke flank van de geest. We begrijpen nu de tekst van de leenbeschrijving uit 1304 beter, als die over 'Vlietvene' meldt dat die 'over die gheest' lag. Ten opzichte van de 'Ardeye' op de oostflank van de geest lag de 'Vlietvene' inderdaad 'over die gheest', dat wil zeggen, aan de andere kant van de geest.[35]

Samenvattend: we hebben een perceel van circa twintig morgen aaneengesloten grond. De westzijde daarvan bestaat uit zeven morgen in de *'Vlietvene'*, oostelijk daarvan *'9 merghen gheestlands'* en daar weer oostelijk van *'5 merghen broecslands, heet die Ardeye'* aan het water. Wetend dat de *'Vlietvene'* lag aan de westzijde van de Simonspolder, moeten we de geest en het broekland zoeken op en aan de oostelijke zijde van de Simonspolder.

Exacte lokalisatie van het grondbezit

Het lijkt erop dat het leen met zijn twintig morgen land uit 1304-1305 altijd is gehandhaafd en niet versnipperd is geraakt. Meer dan vier eeuwen later worden de twintig morgen leengrond namelijk nog steeds genoemd. Op 21 november 1740 transporteerde Floris van Alkemade, heer van Oud-Alkemade, aan zijn schoonzoon François Bernard Cousebant, heer van Waspik en Grijsoort, en aan zijn dochter en vrouw van genoemde Cousebant, Maria Christina van Alkemade: 'Het riddermatige huijs van Alckemade, genaamt Oud-Alckemade, staande in het Oosteijnde van Warmond'.[36] Belangrijk is om op te merken dat het huis

Huis Dever in Lisse. Foto M. Fannee 2007.

Alkemade uit 1740 niet de middeleeuwse burcht was, maar het 17de-eeuwse huis 'Oud Alkemade' aan de Wasbeeklaan 25. De transportakte beschrijft het bijbehorende grondbezit[37] dat toen bestond uit de noordzijde van de Simonspolder rondom de huidige Wasbeeklaan 31 en uit een stuk grond aan de kop van het voormalige Hemmeer, waar toen nog een vogelkooi was gelegen.[38] Verder in de transportakte vinden we het middeleeuwse leen van twintig morgen terug: 'zijnde onder de voorsz. landen begrepen die woninge tot Alckemade, met twintigh margen lands, te leen behorende aan de Ed: Groot Mog: Heere Staten van Holland, ende Westvriesland, als hebbende de Heerlijkheijd van Putten'.

Het grondbezit bestond in 1740 dus uit circa 41 morgen, waarvan twintig die tot het oorspronkelijke, middeleeuwse leen behoorden. Om erachter te komen welke percelen dat precies waren, moeten we nagaan welke nadien zijn aangekocht. Dat kunnen we opmaken op basis van koop- en transportaktes afkomstig uit het archief van de gemeente Warmond. De volgende percelen (aangeduid met

de nummers uit de prekadastrale kaart van J. Dou) blijken na 1615 te zijn aangekocht: H.60 in 1617,[39] H.8 in 1644,[40] I.3, I.5, I.6 in 1646,[41] H.63 in 1669,[42] H.7 in 1669,[43] I.2 in 1704,[44] en H.9 in 1718.[45] Als we deze percelen uit het in 1740 beschreven grondbezit afstrepen, blijven de volgende over: H.54 (oppervlakte 890 roeden), H.55 (1.754 roeden), H.56 (1.376 roeden), H.57 (1.286 roeden), H.58 (1.628 roeden), H.59 (1.126 roeden), H.61 (650 roeden), H.62 (2.722 roeden). Bij elkaar opgeteld zijn dit 11.432 roeden, ofwel 19,05 morgen oorspronkelijk leen.

Waar het ontbrekende morgen in zit, is onduidelijk. Maar we hebben een belangrijke stap gezet: de grond waarop of waaraan de middeleeuwse burcht lag, is met grote zekerheid geïdentificeerd. De vraag is nog of we in de beschreven percelen de 'gheestland', de 'Vlietvene' en 'Ardeye' terugvinden. De 'Vlietvene' verwachten we aan de westzijde. We zien aan de westkant dat de percelen H.54 en H.55 op de kaart van Dou doorsneden zijn door de huidige Wasbeeklaan.[46] We zien hetzelfde verschijnsel bij de percelen H.58 en H.59: ze zijn gescheiden door een sloot in het verlengde van de Wasbeeklaan. Als we tussen de Wasbeeklaan en genoemde sloot een lijn trekken, dan hebben we boven deze lijn exact 4.281 roeden, oftewel 7,135 morgen. Het ligt voor de hand om in deze westelijke percelen de zeven morgen 'Vlietvene' te zoeken: de Wasbeeklaan zag de middeleeuwer kennelijk als de uiterste oostgrens daarvan.

Het 'gheestland' is vanzelfsprekend een breed stuk land aan de oostzijde van de Wasbeeklaan. Dat is te begrijpen als men bedenkt dat de Wasbeeklaan niet op de top van de geest loopt, maar op de westflank daarvan, zodat deze laan beslist niet het midden van de geest vormde. De Wasbeeklaan vormde duidelijk de westelijke rand van wat de middeleeuwers ter plekke het 'gheestland' noemden.

Met de 'Vlietvene' en het 'Gheestland' hebben we al zestien morgen van de beschikbare twintig afgesnoept. Voor de '5 merghen broecslands, heet die Ardeye' resten slechts de vier overgebleven morgen aan de oostzijde van de geest. Maar we mogen aannemen dat een deel van die twintig morgen van het middeleeuwse leen in het water van het Hemmeer moet worden gezocht. Het staat vast dat het Hemmeer in 1333 al bestond,[47] maar een eerdere aanduiding is er niet. Op zijn kaart van Alkemade in het begin van de 13de eeuw tekent R.G. den Uijl het Hemmeer opvallend genoeg niet.[48] Is het mogelijk dat het Hemmeer ten tijde van de bouw van kasteel Alkemade nog slechts een moeras was of anders een bescheiden meertje?

De Leidse regio werd aan het einde van de 14de eeuw meermalen door ongekend zware overstromingen geteisterd. Met name was die van februari 1374 zo ernstig, dat het water na drie maanden nog niet helemaal gezakt was.[49] Helaas zeggen de bronnen uit die tijd niets over Warmond, maar het lijdt geen twijfel dat de waterrijke omgeving van het dorp, die door de diverse waterlopen in open verbinding stond met de rest van de Leidse regio, ook ontzettend zwaar moet hebben geleden. Zou het Hemmeer pas toen zijn volle omvang hebben gekregen? Het ligt haast voor de hand: hoe verklaren we anders dat de geografische naam 'Ardeye' nadien nooit meer voorkomt in de aktes? De 'Ardeye' liep in de 14de eeuw onder, zodat dit gebiedje goeddeels ophield te bestaan. Anno 1305 is het echter nog geoorloofd het ene ontbrekende morgen 'Ardeye' te zoeken rond de oostzijde van perceel H.62, in een strook kleiafzettingen grenzend aan een moerassig (Hem)meertje dat zijn definitieve omvang nog moest krijgen.

Waar stond het kasteel en hoe zag het eruit?

Nu we erin geslaagd zijn het middeleeuwse grondbezit van de eerste heren van Alkemade te achterhalen, is de vraag: waar lag het kasteel precies op of bij de oostelijke rand van de geest? En hoe zag het eruit?

De 18de-eeuwse schrijver Le Francq van Berkhey geeft informatie over de vondst van middeleeuwse fundamenten op het terrein van het huis Alkemade:

In het jaar 1751 zyn op de landen van oud Alkemade, een groot quartier uurs van Warmond, onder het graaven ontdekt, de grondslagen van een cirkelrond gebouw, zynde zes en dertig voeten middellyns; de rondgaande muur was agt voeten dik; het liep steil neder, en was gebouwd van roode steenen, die twaalf duimen lang, zes breed, drie dik, en met zuivere tras gemetseld waren. Aan den Noordoostkant wierd, na dat men eenige laagen van steenen had afgehakt, een vierkant gat, een en een half voet in het vierkant, rondsom toegemetseld, gevonden; zynde uit het midden der dikte van de muur. Omtrent drie voeten onder den grond, aan de Zuidoostzyde, vertoonde zig eene soort van straat, ter breedte van twee of derdehalf voeten; dezelve bestond uit platgeleide steenen, en verwyderde zig Zuidoostlyk van het gebouw.[50]

Dit is werkelijk spannend: hier krijgen we toch een glimp te zien van de lang verdwenen burcht van de heren van Alkemade. Maar mogen we deze beschrijving zomaar geloven? Laten we het een en ander toetsen.

Ten eerste de genoemde afstand tot het dorp. Halverwege de 18de eeuw lag de

Een van de zeer zware bakstenen die – niet gebroken – op het kasteelterrein zijn gevonden. Gefotografeerd op locatie, 2012. Coll. Warmelda.

noordgrens van de dorpskern van Warmond bij het begin van de huidige Burgemeester Ketelaarstraat.[51] Dat ligt circa 1.800 meter van Wasbeeklaan 31 af. We kunnen Le Francq van Berkhey gelijk geven: het einde van de Wasbeeklaan ligt voor de doorstappers onder ons inderdaad best 'een groot quartier uurs' van de toenmalige dorpskern af.

Ten tweede het baksteenformaat. Le Francq van Berkhey noemt als afmeting 'twaalf duimen lang, zes breed, drie dik', dat is circa 31 cm x 16 cm x 8 cm.[52] Dit baksteenformaat komt zeer geloofwaardig over. In de 13de eeuw bakte men in de Leidse regio al bakstenen van het formaat 28/34 cm x 14/17 cm x 7/12 cm.[53] De circa 31 cm x 16 cm x 8 cm van kasteel Alkemade past daar prima in. Ter vergelijking: de bakstenen die gevonden werden bij de opgraving van het Warmondse Steenhuis hadden als afmeting 32 cm x 15 cm x 8 cm. Deze afmetingen, zeer vergelijkbaar met die van de bakstenen van Alkemade, wezen volgens de castelloloog Renaud op een bouwtijd in de 13de eeuw.[54] Hierin vinden we aansluiting bij Kort, die, zoals we zagen, dit op andere gronden aannam.

Dan de afmetingen van het bouwwerk zelf. Le Francq van Berkhey's beschrijving van een slechts elf meter brede ronde burcht doet aanvankelijk wel even fronsen. De andere ronde burchten die in de buurt werden gebouwd, waren allemaal een stuk imposanter. Het nog bestaande kasteel Teylingen bij Voorhout heeft een doorsnede van 37 meter,[55] de verdwenen Oudenhof in Oegstgeest was

40 meter breed[56] en het eveneens verdwenen Steenhuis van Dirk van Teylingen in Warmond was zelfs 46 meter breed.[57] Toch hoeven wij het relaas van Le Francq van Berkhey niet zomaar naar het rijk der fabelen te verwijzen. Met zijn elf meter breedte kan het beschreven fundament niet de grondvest zijn geweest van de ringmuur van een waterburcht van hetzelfde type als het Warmondse Steenhuis, maar wel van een donjon binnen zo'n ringmuur of zelfs van een geheel zelfstandige woontoren.

Een andere mogelijkheid is dat de beschreven muurresten de funderingen waren van een ronde (hoek)toren die deel uitmaakte van een kasteelommuring, al is elf meter doorsnee voor een hoektoren voor Nederlandse begrippen wel aan de forse kant. Laten we de verschillende mogelijkheden verkennen door bekende kasteelvoorbeelden te noemen die zich laten vergelijken met de waargenomen fundamenten.

De eerste mogelijkheid die we noemden, was die van een donjon binnen een ringmuur, een gebruikelijk type kasteel voor de 13de eeuw. Een voorbeeld van zo'n kasteel is ridderhofstad Loenersloot in de provincie Utrecht. De toren heeft een doorsnee van circa negen meter, een muurdikte van 2,4 meter, en werd oorspronkelijk beschermd door een veelhoekige ringmuur.[58] Dit kasteel dateert waarschijnlijk uit het midden van de 13de eeuw.[59]

De tweede mogelijkheid die we noemden, was die van een zelfstandige woontoren. Dit kasteeltype werd al vanaf circa1225 toegepast en kende vanaf 1275 een bloeiperiode.[60] Men zou kunnen tegenwerpen dat nagenoeg alle woontorens in Nederland vierkant of rechthoekig waren, maar er is er minstens één geweest die rond was: de Blauwe Toren bij Herwijnen (op de grens tussen Zuid-Holland en Gelderland), vermoedelijk gebouwd aan het einde van de 14de eeuw, waarvan de afmetingen helaas niet bekend zijn.[61]

De laatste mogelijkheid die we noemden, was dat de veronderstelde toren van kasteel Alkemade een (hoek)toren kan zijn geweest die deel uitmaakte van een kasteelommuring. Het oudste kasteel van Vianen in de provincie Utrecht bestond uit een achthoekige ringmuur met een doorsnede van circa 30 meter waarin een uitspringende ronde toren was opgenomen. Deze 13de-eeuwse[62] toren had een doorsnee van circa twaalf meter en een muurdikte van circa 2,8 meter.[63] Het oudste kasteel van Vianen kende een evenbeeld in het oudste kasteel van Culemborg, al had de oude ronde toren van dit kasteel wel forsere afmetingen (doorsnee vijftien meter, muurdikte 4,40 meter!).[64] Dit kasteel dateerde net als Vianen uit ongeveer 1270.[65]

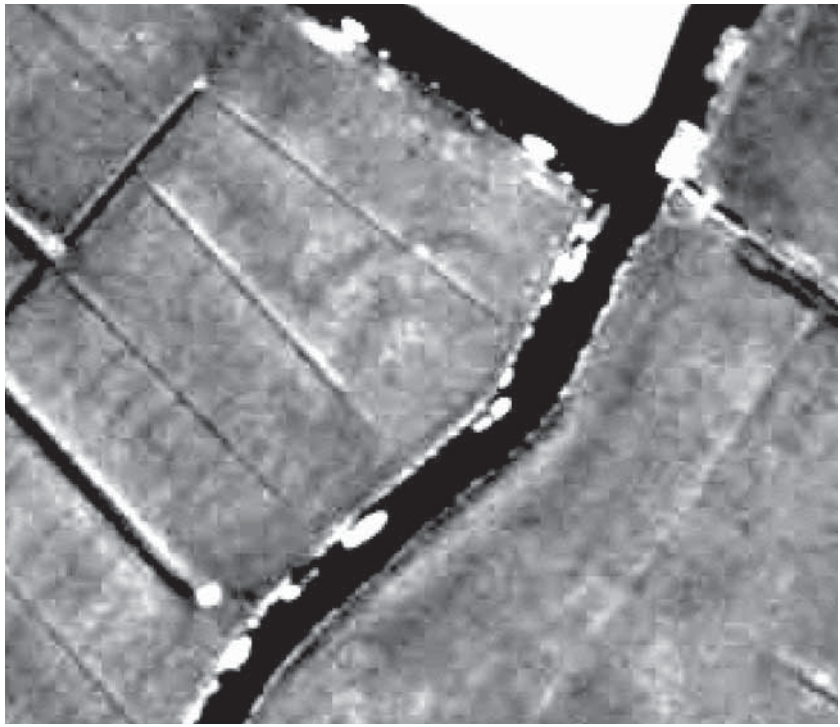
We kunnen op dit punt nog onmogelijk zeggen hoe kasteel Alkemade er in zijn geheel uit zag, maar het is in ieder geval duidelijk dat de door Le Francq van Berkhey beschreven fundamenten beslist passen bij de gangbare kasteeltypes uit de middeleeuwen in Nederland.

Zijn relaas komt dus geloofwaardig over. Blijft nog de vraag waar het kasteel precies lag.

Le Francq van Berkhey zegt daar in zijn *Natuurlyke historie van Holland* wel iets over: 'ook is het overblyfzel hiervan [van het kasteelfundament], als een poel, door een ieder nog heden te zien; waar van wij in ons Eerste Deel kortlyk gewag gemaakt hebben'.[66] Het bedoelde eerste deel vermeldt: 'Agter Warmond, by het Hein-Meer,[67] is een kleen Poeltje, in den binnensten omtrek van een aloud fundament; waar in men 's jaarlyks, in den Zomer, eene menigte roode diertjes vind, die het als 't ware bloedig doen schynen. Ik heb ze, in dit jaar 1768, aldaar in menigte gezien'.[68] Een poeltje bevolkt door watervlooien dus. Gezien de beschrijving van Le Francq van Berkhey zal het poeltje wel bescheiden zijn geweest: 'een kleen Poeltje, in den binnensten omtrek van een aloud fundament', waarvan we weten dat dat ruim elf meter breed was, met tweeëneenhalve meter dikke muren, dus kan het poeltje niet breder dan zes meter zijn geweest. Helaas voor ons geven de prekadastrale of kadastrale kaarten van Warmond niet prijs waar dit poeltje op of bij de twintig morgen land (op de oostelijke rand van de geest) lag.

Het is bekend dat de aanwezigheid van oude structuren in de bodem vaak vanuit de lucht wordt verraden door zichtbare verkleuringen aan de grondoppervlakte.[69] Zulke verkleuringen zijn te verklaren doordat menselijk ingrijpen (bijvoorbeeld het ingraven van een fundament) lokale verschillen veroorzaakt in de grondeigenschappen. Zijn er op het beschikbare fotomateriaal van de noordzijde van de Wasbeeklaan interessante sporen aan te wijzen? Op een luchtfoto uit de jaren 1970[70] is dat inderdaad het geval. Op een stuk grond dat overeenkomt met perceel H.63 uit J. Dou (huidige kadastraal perceel E. 375) toont de foto heldere grondverkleuringen op de oostelijke grens van de geest.[71] Perceel H.63 uit J. Dou maakte door aankoop in 1669[72] deel uit van de 'landen van oud Alkemade' waarop men, even ter herinnering, in 1751 de ronde torenfundamenten aantrof. De zinsnede 'woninghe tot Alcmaede ende twintich morghen lants, die daer naest gheleghen sijn' uit de akte uit 1305 lijken we dan ook letterlijk te moeten opvatten: het kasteel stond niet óp de twintig morgen leengrond, maar daarnáást.

De grondverkleuringen op de foto hebben de vorm van twee concentrische

Twee concentrische kringen ten oosten van Wasbeeklaan 31 op een luchtopname uit de jaren 1970. Fotocollectie Gemeente Warmond, Regionaal Archief Leiden.

cirkels, die direct aan de rand van het voormalige Hemmeer liggen. Beide cirkels vertonen een vrij dikke rand, zodat het voor de hand ligt om daarin brede slotgrachten te herkennen. Aanwijzingen dat de toren van Alkemade een slotgracht had zijn er zeker. Le Francq van Berkhey noemt in zijn boek namelijk 'een vierkant gat, een en een half voet in het vierkant, rondsom toegemetseld, gevonden; zynde uit het midden der dikte van de muur', wat zich laat herkennen als een in de muur uitgespaarde stortkoker van een privaat. De praktijk wilde dat via zo'n koker de uitwerpselen van een middeleeuwse toiletganger naar de slotgracht werden geleid, om veilig in het water te verdwijnen.[73]

Dat de grondverkleuringen op verdwenen slotgrachten duiden lijkt een bevestiging te vinden in het feit dat de ringsloot op de luchtfoto precies ter hoogte van de vermoede slotgrachten een knik naar buiten toe maakt, zodat het er erg

op lijkt dat men bij het graven van de ringsloot gebruik heeft willen maken van de toen nog deels aanwezige buitenste slotgracht.

We hebben de doorsnede van de twee cirkels/grachten in Google Earth proberen te meten door als referentie de nu nog bestaande sloten te gebruiken. De binnenste gracht lijkt een doorsnee te hebben gehad van rond de 20-25 meter en de buitenste gracht een doorsnee van rond de 60 meter. De breedte van de binnenste gracht is zodanig dat daarbinnen een versterkte woontoren kan hebben gestaan, maar geen grotere kasteelvorm. Daar Le Francq van Berkhey 'een cirkelrond gebouw' beschreef, maar geen aansluitend muurwerk (van bijvoorbeeld een weermuur), kan Alkemade inderdaad 'slechts' een woontoren zijn geweest.

Het aantreffen van sporen van zo'n dubbele gracht rond een torenfundament is interessant, want een dubbele grachtengordel was in de middeleeuwen een gangbaar verschijnsel in de kasteelverdediging. Versterkte woontorens stonden vaak op een geïsoleerd eilandje[74] dat meestal niet veel groter was dan de toren[75] en dat omgeven was door een slotgracht. In het westen van Nederland stonden torens gewoonlijk zelfs *in* de gracht.[76] Daaromheen wilde men wel eens een aarden wal opwerpen, die zelf weer verdedigd werd door een buitengracht.[77] Dit alles moest het door een vijand benaderen van de toren zoveel mogelijk bemoeilijken. De twee aangetroffen concentrische cirkels suggereren in hoge mate dat er bij Alkemade van zo'n configuratie sprake kan zijn geweest.

Bovendien zijn er andere materiële aanwijzingen dat de aangewezen grondverkleuringen de sporen moeten zijn van voormalige slotgrachten. In oktober 2006 verrichtte archeologisch bureau Becker & Van de Graaf in opdracht van Maatschap W.J.P. van der Geest een inventariserend veldonderzoek ter plekke in verband met de mogelijke aanleg van een jachthaven bij de Wasbeeklaan 31.[78] Bij nagenoeg alle boringen bleek de bovenste zandlaag[79] 50 centimeter dik te zijn. Rond het aangewezen kasteeleiland echter bleek de bovenste zandlaag op plekken waar de slotgrachten moeten hebben gelegen (boring 9, 10, 12) opvallend dikker te zijn (80 centimeter), zodat het er erg op lijkt dat ten tijde van het ontstaan van de bovenste zandlaag de slotgrachten nog oppervlakkig aanwezig waren, dat wil zeggen nog zichtbaar waren in de vorm van circa 30 cm diepe geulen in het landschap.[80] Op het kasteeleiland zelf stuitte men bij het veldonderzoek onder het boren tot twee keer toe op een ondoordringbare laag steen en puin (boring 5), een opvallende waarneming op de plek waar wij de kasteelfundamenten verwachten.

Zoals gezegd wijzen de afmetingen van grondsporen samen met het 18de-eeuwse relaas van Le Francq van Berkhey erop dat Alkemade een ronde woontoren was. Dit maakt dit kasteel zeer bijzonder, omdat zelfstandige woontorens in Nederland doorgaans rechthoekig waren en woontorens met een ronde vorm vrij zeldzaam.[81] Dit hoeft ons echter niet in twijfel te brengen, want we kennen in de buurt nog zeldzamere kasteelvormen: het nabijgelegen kasteel Huis Dever in Lisse vertoont zelf een absoluut unieke plattegrond (in D-vorm) die bij geen enkel ander kasteel in Nederland is aangetroffen.[82] Alkemade mag zich duidelijk scharen onder het zeer selecte gezelschap van zelfstandige ronde woontorens als de Blauwe Toren te Herwijnen.

Ten slotte, de ligging van Alkemade aan de rand van het Hemmeer duidt erop dat de bouwers van Alkemade ten aanzien van de verdediging dezelfde keuzes maakten als de bouwers van het latere Huis Dever: in beide gevallen werd het kasteel in de rug beschermd door een onbegaanbaar moeras.[83] Stevig zetelend op de rand van de geest kon een kasteel geen betere verdediging hebben.

Conclusie

Over de stichtingsdatum van de burcht van de heren van Alkemade bestaat geen zekerheid. De door Le Francq van Berkhey beschreven baksteenafmetingen wijzen op een stichting in de 13de eeuw. Zuiver op naamkundige en genealogische gronden maakt Kort aannemelijk dat er misschien al in 1200 een huis Alkemade kan hebben bestaan. Hoe dit zij, aan het begin van de 14de eeuw hadden de heren van Alkemade grond rondom de huidige Wasbeeklaan 31. Dit grondbezit laat zich aan de hand van de vroeg-14de-eeuwse oorkonden en 17de- en 18de-eeuwse akten vrij nauwkeurig reconstrueren en bestond uit circa zeventien hectaren grond gelegen tussen de westzijde van de Wasbeeklaan en de oevers van het Hemmeer, alsmede circa dertieneneenhalve hectaren aan de noordzijde van het Hemmeer (de 'Hoeghe camp').

Zoals de leenhulde uit 1305 van Hendrik van Alkemade aan Nicolaas van Putten stelde, blijkt kasteel Alkemade direct 'naest' de zeventien hectaren aan de Wasbeeklaan 31 te hebben gelegen, in feite middenin het gehele grondbezit, ingeklemd tussen de zeventien hectaren land aan de Wasbeeklaan 31 en de dertieneneenhalve hectaren 'Hoeghe camp'. Luchtopnames maken duidelijk dat de ronde donjon met zijn dubbele grachtengordel in de hoek tussen de Ringsloot en de Zandvaart stond, in het huidige kadastraal perceel E. 375.

Het noordelijke gedeelte van het kasteelcomplex, gefotografeerd vanuit het zuidoosten, waar hele puinbanen te zien zijn. Coll. Warmelda.

Epiloog

Het hierboven uiteengezette onderzoek naar de locatie van kasteel Alkemade kwam gereed in mei 2012. In oktober en november 2012 ging de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed waarnemingen doen op locatie, waar men bezig was met de aanleg van een jachthaven. Kort daarop liet de Rijksdienst het bevoegd gezag weten op de aangewezen locatie een kasteelcomplex te hebben vastgesteld.[84] Dit bestond uit een ronde versterking omgeven door minimaal twee walletjes en grachten. Het binnenterrein had een diameter van circa 30 meter, en aan de zuidzijde daarvan werden de resten van een uit baksteen opgebouwde vlijlaag gevonden, wat de onderkant van een ronde keermuur of van een excentrisch geplaatst gebouw kan zijn geweest. Het overige muurwerk bleek uitgebroken en lag op het binnenterrein vermengd met klei en vondstmateriaal. Genoemde muurresten bestonden uit baksteenpuin en mortelresten (formaten 7x15/17x7/9 cm) uit de 13de eeuw, wat overeenkomt met de datering van het oudste geborgen vondstmateriaal. Het jongste vondstmateriaal dateert uit de 14de-vroeg-15de eeuw.

Hier volgen de historische gegevens naadloos de archeologische. Het kasteel deed vanaf de vroege 15de eeuw namelijk zeker geen dienst meer als administratief centrum van de heerlijkheid Alkemade, want die kwam in 1416 in handen

van de heer van Warmond.[85] Als woning was kasteel Alkemade kennelijk ook weinig aantrekkelijk meer, want nadat Floris van Alkemade IJsbrandsz. (circa 1355-1422) in 1410 eigenaar van het gebouw was geworden, toonde hij daar toch geen interesse voor en woonde hij uitsluitend op kasteel Cronesteyn bij Leiden.[86] Uiteindelijk verdween de oude burcht geheel uit het landschap. In 1620 schijnen er van kasteel Alkemade nog wat 'oude vervallen mueren' te hebben gestaan.[87] Tegen het einde van de tachtigjarige oorlog was kasteel Alkemade niet meer dan een herinnering.[88]

Archeoloog van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed bij graafwerkzaamheden op het kasteel terrein in november 2012. Coll. Warmelda.

Noten

1 Dit lag bij de Wasbeeklaan 25 in Warmond.

2 Een archivaris-jager, 'Een Jachtruzie van voor 200 Jaar', *Leidsch Jaarboekje* 13 (1916), 127; H.Th. van Steeden en W.J.J.C. Bijleveld, 'Lijst der kasteelen en ridderhofsteden van Leiden en Rijnland', *Leidsch Jaarboekje* 12 (1915), 54; [W.J.J.C.] Bijleveld 'Oud-Poelgeest', *Leidsch Jaarboekje* 4 (1907) 76.

3 O. Oppermann, *Fontes Egmundenses* (Utrecht 1933), 92; zie verder: J.C. Kort, 'De familie Van Alkemade en de tiende van Noordwijkerhout', *De Nederlandse Leeuw* 114 (1997) 1-3, 59; Kort, 'Van Alkemade 1200-1782', *De Nederlandse Leeuw* 114 (1997) 6-8, 254. Nadat abt Franco van Egmond (1182-1206) de tiende terug had gekocht van Dirk van Alkemade, bleef de tiende in de administratie van de abdij 'de tiende van Alkemade' heten.

4 In de middeleeuwen een belasting bestaande uit een tiende van de oogst, het bezit van vee en dergelijke.

5 Dirk van Alkemade (1277-1293) wordt in 1281 nog ambachtsheer van het broek van Rijnsaterwoude genoemd (onderdeel van het latere ambacht). Pas in 1330 wordt dit leen aangeduid als 'ambacht Alkemade', zie: Kort, 'Van Alkemade 1200-1782', 252, 254; Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland, 1222-1650', *Ons Voorgeslacht* 42-45 (1987-1990).

6 Kort, 'Van Alkemade 1200-1782', 252.

7 J.L. van der Gouw, *Rekeningen van de domeinen van Putten 1379-1429, met bijbehorende stukken,* Deel 2: *Rekeningen 1420-1429 Teksten en regesten 1229-1430* ('s-Gravenhage 1980) 265.

8 Regionaal Archief Leiden (RAL), Collectie Machen, inv.nr. 98.

9 Putten was een zelfstandige heerlijkheid op en rondom het eiland Putten in het zuiden van de huidige provincie Zuid-Holland.

10 A. Janse, *Ridderschap in Holland, portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*, (= Adelsgeschiedenis 1) (Hilversum 2001) 415.

11 Als een kasteelheer meerdere kinderen had, moesten zijn eigendommen na zijn overlijden verdeeld worden over al zijn kinderen (de zogenaamde 'volledige gelijkgerechtigheid'); hierdoor kon het familiebezit versnipperd raken en werd zijn nageslacht op den duur steeds armer. Maar als de heer zijn kasteel aan een vorst opdroeg en het van hem weer in leen terugkreeg, was het anders: na het overlijden van de kasteelheer kon zijn leengoed slechts op zijn oudste zoon vererven (men spreekt dan van 'strikte primogenituur'); hierdoor raakte het familiebezit niet versnipperd en werd zijn nageslacht niet armer. Zie hierover o.a.: Ed van der Vlist, *Cronesteyn, Van broekland tot polderpark* (= Leidse Historische Reeks 17) (Leiden 2004) 15-16; Janse, *Ridderschap in Holland,* 200.

12 Janse, *Ridderschap in Holland,* 400; S.J. Fockema Andreae, J.G.N. Renaud en E. Pelinck. *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Arnhem 1952) 33.

13 Kort, 'Van Alkemade 1200-1782', 255, 258.

14 Eed van getrouwheid aan de leenheer.

15 Artikel Camp II in: *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden.

16 RAL, Archieven van de Kloosters, inv.nr. 1356.

17 'dat derden deel va[n] twie morghe[n] lants ghehiete[n] die Gaelhoirn en[de] heeft belege[n] aan die zuutwestzide Gherit Aarntsz. weedwy mit hore[n] kindere[n] an die noertoestzide Flor[is] M[ar]cuusz. ooc

die noortwestzide die Hoichcamp en[de] an dat zuutoestoetsteinde Dirc Vranc Vonc. So lovede Dirc Vranc dit voirs. lant te ware[n] alsmen sculdich is te waren vry lant inden ambocht van Zassenem […]'. RAL, Archieven van de Kloosters, inv.nr. 1356 en afschrift in inv.nr. 1469, fol. 63.

18 A.G. van der Steur, '"Chaerte vande Vrye Heerlickheydt Warmondt", een prekadastrale kaart uit 1667 vervaardigd door Johan Dou(w), uitgegeven en voorzien van een inleiding door A.G. van der Steur' (Alphen a/d Rijn 1985) 29.

19 Hoogheemraadschap van Rijnland, Collectienummer A-4273. *'tHoogheymraedschap van Rhijnland / afgeteekent door Jan Janszoon (Johannes) Douw en Steven Pieterszoon van Brouckhuijsen, gesworen lantmeters.*

20 C. Hoek & A.M. Verbeek, 'Repertorium op de lenen van de hofstad (oud-) Alkemade te Warmond (1307-1796)', *Ons Voorgeslacht, Maandblad van de Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie* 32 (1977) 264, 302.

21 J. Stöver et al., *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000) 34.

22 Zie Cultuurhistorische atlas van Zuid-Holland: http://geo.zuid-holland.nl/geoloket/html/atlas.html?atlas=chs. Locaties van genoemde kastelen zijn: Huys te Warmont: 52°12'10.65"N 4°30'46.26"O, Lockhorst: 52°11'34.28"N 4°29'58.17"O, Endepoel: 52°11'46.68"N 4°29'46.41"O.

23 Stöver, *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland*, 34.

24 *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, Instituut voor Nederlandse Lexicologie.

25 Men spreekt van 'ontronding': de met ronde lippen geproduceerde 'o' werd met gestrekte lippen uitgesproken met als resultaat een 'e'.

26 Een bekend voorbeeld zijn de ontronde vormen 'pit' of 'pet' in plaats van 'put'. Mededeling van Marijke Mooijaart en Karling Rottschaefer (Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden), d.d. 15 april 2012.

27 Zie o.a.: M.K. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland.* Deel II, *De periode 1400-1600* (Assen 1975) 352, 353, 379.

28 *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, Instituut voor Nederlandse Lexicologie.

29 Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Warmond 1316-1799', *Ons Voorgeslacht, Maandblad van de Zuidhollandse Vereniging voor Genealogie* 301 (1980) 35, 727.

30 W.A. Gevers Deynoot, 'Genealogie Van den Woude, de Heren van Warmond', *De Nederlandse Leeuw, maandblad van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde* 81 (1964) 3, 95-96.

31 Pieter behoorde in ieder geval tot een jongere generatie. Jan van Zaenden wordt namelijk vermeld aan het begin van de 14de eeuw, terwijl Pieter nog aan het einde van de regeringsperiode van Albrecht van Beieren (1358-1404) genoemd wordt. Zie over Jan van Zaenden: *Registers van de Hollandse grafelijkheid 1299-1345*, oorkonde van Jacob bisschop van Zuden en graaf Willem III (12 augustus 1322, afschrift in het *Groot register Kennemerland*, f. 8r, nr. 48) en 'Lijst van personen die lenen houden van de graaf, die zij eerder hielden van Jan van Bergen (circa 1327-1328)', *Klein register Kennemerland*, f. 20v, nr. 113; en zie over Pieter van Zaenden: Van der Eyk, *Vaderlandsche Chronyk: of Jaarbock van Holland, Zeeland, en Friesland: van de vroegste tyden of tot op den dood van Hertog Albrecht van Beijeren, den XXVI Graaf van Holland* [...] *voorgevallen* [...] *1404*, (1784),

607.

32 In de oudste vermelding van het Huys te Warmont uit 1362 is te lezen: 'Wij Mechtelt Vrouwe van Valkenburch, van Voirne ende burchgravinne van Zeeland doen cont allen luden, dat voir ons ende onse manne ghecomen is Heer Jacob van den Woude onse lieve neve ende ons updroech tot enen vrijen eyghen onsen vrijen wille mede te doene sijn Huus te Warmonde, sijn Heemwerft met alle der husinghe dier up staet ende met den boemgaerde, streckende van der Leede an dat gangpat ende beleghen heeft up die Noirtoistzide des papen woninghe van Aelsmaer ende up die zuitwestzide Joncfron Mabelie Heren Jacobsdochter ons neven voirsz.'. Gevers Deynoot, 'Genealogie Van den Woude, de Heren van Warmond', 96.

33 De oudste vermelding van de korenmolen aan de Herenweg (midden op de geest) bij het kasteelpark van het Huys te Warmond vertelt: '[…] *molenwerf ende een wintmolen daer up staende, gheleghen in den ambocht te Warmonde ende heeft beleghen an die oestside Jan van den Woude ende an die westside Dirx kinder van Bloemenvenne*'. Gevers Deynoot, 'Genealogie Van den Woude, de Heren van Warmond', 97; A. van Noort, 'De vergeten korenmolen van Warmond met een raadselachtig einde', *De Hekkensluiter*, *Verenigingsblad van Historisch Genootschap Warmelda* 3 (2006) 1, 14-23.

34 Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Warmond 1316-1799', 727.

35 Artikelen Over II, betekenis I.8. Over III, betekenis I.7 in: *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden.

36 RAL, Archief Gemeente Warmond, inv.nr. 1208, folio 198.

37 De akte vermeldt de 'landerijen in het geheel groot een en veertigh mergen vijff hondert vijfendertigh roeden; op de caarte van het ambaght getekent namentlijk de landen in de Warmonderdamse Polder no. 7, 8 en 9, in de Geelhoornse Polder no. 2, 3, 5, en 6; sijnde no. 5 de vogelcooij; ende rontsomme de riddermatige hofstede, no. 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, en 63; ende in de Bedijkte Henmeer no. 13'. De perceelnummers die hier worden gehanteerd zijn die uit de secties H ('Warmonderdamse Polder […] ende rontsomme de riddermatige hofstede'), I ('Geelhoornse Polder') en K ('Bedijkte Henmeer') uit de prekadastrale kaart van de heerlijkheid Warmond door J. Dou.

38 Zie betreffende percelen in: Steur, *'Chaerte vande Vrye Heerlickheydt Warmondt'*, 27-29.

39 RAL, Archief Gemeente Warmond, inv.nr. 1192, protocol K, folio CLVIIv.

40 RAL, Archief Gemeente Warmond, inv.nr. 1196, protocol T, folio 114v.

41 RAL, Archief Gemeente Warmond, inv.nr. 1197, folio 55.

42 RAL, Archief Gemeente Warmond, inv.nr. 1200, folio 160.

43 RAL, Archief Gemeente Warmond, inv.nr. 1200, folio 152v.

44 RAL, Archief Gemeente Warmond, inv.nr. 1205, folio 86v.

45 RAL, Archief Gemeente Warmond, inv.nr. 1206, folio 233v.

46 De Wasbeeklaan is een zeer oude weg. Op de kaart van het Hoogheemraadschap Rijnland (1610-1615) is te zien dat de Wasbeeklaan, toen nog 'Buier Wech' geheten, de enige toegangsweg tot de landerijen van Alkemade was, terwijl de verbindingsweg naar Sassenheim nog niet bestond. Denkbaar was kasteel Alkemade in de 14de eeuw ook via de Wasbeeklaan te bereiken: de Warmonderdam, die daar op genoemde kaart middels een T-splitsing op aansloot,

wordt zelf al genoemd in 1332 (zie: H. Salman, 'De Warmerdam te Sassenheim', *Leids Jaarboekje* 73 (1981) 205 e.v.).

47 In een oorkonde van graaf Willem III van 16 oktober 1333 is namelijk sprake van 'tuee morghen lands [...], legghende op Hemmer in Warmonderd broec ende hiet die Roscamp'. Zie: P.L. Muller, *Regesta Hannonensia: Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland uit het tijdvak der regeering van het Henegouwsche huis, 1299-1345, die in het Charterboek van Van Mieris ontbreken* ('s-Gravenhage 1881) 219.

48 A.G. van Steur (red.), *Tussen Kaag en Braassem, Bijdragen tot de geschiedenis van de gemeente Alkemade* (Alphen aan den Rijn 1985) 42.

49 M.K. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland.* Deel I*, De periode vóór 1400* (Assen 1971) 412.

50 Johannes Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland*, Deel 2, *Yntema en Tiebol* (1771) 164.

51 A.G. Steur & J.H.M. van der Zon, *Kadastrale Atlas Zuid-Holland 1832,* Deel 2*, Warmond* (Schoonhoven/Utrecht 1996).

52 Een duim was een twaalfde van een voet; de Rijnlandse voet bedroeg circa 0,314 meter.

53 E.D. Orsel, 'Rijswijkers in Leiden', *Bodemonderzoek in Leiden* 20 (Leiden 2007) 10.

54 J.G.N. Renaud, 'Warmond of Voorhout', *Castellogica* I (1984) 53.

55 E. den Hartog et al., *De archeologie van Teylingen en Brederode*, Jaarboek 2004, Kastelenstichting Holland en Zeeland (2004) 8.

56 F. Lugt, *Het goed van Oestgeest, de middeleeuwen in Oegstgeest, Poelgeest, Kerkwerve, Rijnsburg en Nieuw-Rhijngeest* (Leiden 2010) 79 e.v.

57 Dirks Steenhuis was eerder onregelmatig dan cirkelvormig (ovaal met als afmetingen 41x46 meter). Zie Renaud, 'Warmond of Voorhout', 53.

58 D. Kransberg & H. Mils, *Kastelengids van Nederland; Middeleeuwen* (Haarlem 1979) 87-89.

59 H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga & B. Olde Meiering (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996) 52.

60 Janssen, *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen*, 82-89.

61 A. Bijl, 'De vier kastelen van Herwijnen' in: *Terugblik – 'De Betuwe op slot', Over kastelen en adellijke huizen* (Opheusden 2003), 243; Artikel 'Drakenburg / De Blauwe Toren' in het KastelenLexicon (met dank aan Martien Verdenius van de Nederlandse Kastelenstichting).

62 Janssen, *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen*, 51.

63 J. Wennips, 'Kasteel op de Bol': http://www.kasteleninnederland.nl/kasteel/kasteel232.php. (2002-2013).

64 J. Hoevenberg, 'Kasteel Culemborg in zicht', *Castellogica* II, 3 (1090) XLVI-XLIX.

65 Janssen, *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen*, 54.

66 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland*, Deel 2, 165.

67 Hier wordt het Hemmeer bedoeld. Preciezere geografische aanwijzingen geeft Le Francq van Berkhey helaas niet.

68 Le Francq van Berkhey, *Natuurlyke historie van Holland*, Deel 1, 473.

69 M. Boone, *Historici en hun métier: een inleiding tot de historische kritiek* (Gent 2007) 87.

70 RAL, fotocollectie Gemeente Warmond [geen nummer].

71 Positie 52°12'49.54"N 4°31'22.68"O.

72 RAL, Archief Gemeente Warmond, inv.nr.

1200, folio 160.

73 Zie over het verband tussen slotgracht en locatie van latrineafvoer het voorbeeld van de oudste toren van de Hellenburg in: Paul E. van Reijen, *Middeleeuwse kastelen in Nederland* (Bussum 1976, 3de herziene druk) 125.

74 Janssen, *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen*, 84.

75 Janssen, *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen*, 88.

76 Van Reijen, *Middeleeuwse kastelen in Nederland*, 117.

77 Janssen, *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen*, 82, 89.

78 S. Moerman, J.J. Huisman, T. Nales, *Inventariserend veldonderzoek verkennende fase Wasbeeklaan, Warmond*, Becker & Van de Graaf (2007). Bij gemeente Teylingen, afdeling Bouwtoezicht ingekomen op 18 maart 2008.

79 Deze zandlaag werd vermoedelijk ter grondverbetering aangebracht i.v.m. de bollenteelt, zie: Moerman, *Inventariserend veldonderzoek verkennende fase Wasbeeklaan, Warmond*, 8.

80 Zie '*Bijlage 5: Boorbeschrijvingen*' in: Moerman, *Inventariserend veldonderzoek verkennende fase Wasbeeklaan, Warmond*.

81 Meestal waren woontorens vierkant of rechthoekig. Zie verder Janssen, *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen*, 88.

82 Zo'n type toren is wel toegepast in stads- of kasteelommuringen maar (op Dever na) nooit zelfstandig. Zie Van Reijen, *Middeleeuwse kastelen in Nederland*, 130 en Fockema Andreae, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, 40.

83 J.J.J.M. Beenakker, H. van der Boon, W.A. Ligtendag & R.T. Slotboom, 'Het landschap rond Dever', in: J.J.J.M. Beenakker, B.H.H. Bergman, A.M. Hulkenberg en G.A. Kamerbeek, *Rondom Dever. Opstellen ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting Dever* (Sassenheim 1988) 28-31.

84 Brief aan het College van Burgemeester en Wethouders van de gemeente Teylingen, d.d. 5 december 2012 [Gemeente Teylingen, Reg.nr. 67399].

85 Gevers Deynoot, 'Genealogie Van den Woude, de Heren van Warmond', 83.

86 Ed van der Vlist, *Cronesteyn, Van broekland tot polderpark*, 26, 32.

87 W. van Gouthoeven, N. de Clerck, E. de Veer, *D'oude chronijcke ende historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht*, Ghedruckt by Peeter Verhaghen (1620) 81.

88 De Leidse hoogleraar retorica en geschiedenis Marcus Zuerius Boxhorn beschrijft het slot in 1632 als 'olim' (= behorend tot het verleden). Zie Fockema Andreae, Renaud en Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, 68.

In het kader van Coming Out Day wordt de Meelfabriek ingepakt in regenboogkleuren. Foto Hielco Kuipers.

Kroniek van Leiden over 2012

Samengesteld door: W. Smitsloo-de Graaff, A. van Leeuwen
en R.D. Paauw

Januari

1 De jaarwisseling verloopt rustiger dan in 2011. Volgens burgemeester Lenferink is er sinds 2003-2004 sprake van afnemende schade en ongeregeldheden.

1 Als proef tot 1 april 2013 voert de gemeente in zes stadsdelen blauwe parkeerzones in.

1 Wegens verminderd kerkbezoek voegt het bisdom Rotterdam de rooms-katholieke kerken in Leiden, Leiderdorp, Stompwijk en Zoeterwoude samen. De nieuwe geloofsgemeenschap (per 1 oktober) heet de HH Petrus en Paulus.

2 De fotografe Else van Laere heeft alle 1.662 straten van Leiden gefotografeerd en gerangschikt op acht grote posters.

3 Volkszanger Leidse Kees krijgt ruim twee jaar na zijn overlijden alsnog zijn grafsteen op begraafplaats Zijlpoort. Op initiatief van Fred Martijn van café 'De Pomerans' waar hij vaak optrad, is geld ingezameld.

6 Het online-krantenarchief van het Regionaal Archief Leiden is weer open. De site stond de afgelopen maanden 'op zwart' vanwege een conflict met auteursrechtenorganisaties.

7 Bij galerie 'De Pieter' in de Breestraat is een schilderij gestolen van de Leidse fijnschilder Jan Nederlof. Zijn stilleven 'Stenen pot en drie broden' heeft een waarde van zeker 12.000 euro.

7 Tafeltennisvereniging Scylla, die dit jaar het 60-jarig bestaan viert, neemt de nieuwe hal aan de Voorschoterweg in gebruik.

7 Het voormalige politiebureau aan de Zonneveldstraat is door de gemeente voor 680.000 euro verkocht aan Holland Property Group uit Warmond. Er komt onder meer een kinderdagverblijf in.

8 De kunstijsbaan op de Nieuwe Rijn trekt in vier weken tijd 16.480 bezoekers.

10 Biologe Rinny Kooi heeft in de Professoren- en Burgemeesterswijk de zilverspar *abies numidica glauca* ontdekt. De spar komt in de natuur alleen voor in het Atlasgebergte in Algerije.

10 Drie gewapende mannen overvallen juwelier Has Gold aan de Haarlemmerstraat. Bij hun vlucht schieten ze op toesnellende agenten. De politie arresteert later drie verdachten, onder wie een 26-jarige Leidenaar.

13 Het hoogheemraadschap van Rijnland gaat als eerste waterschap water met water keren. Kades worden verstevigd met gekoppelde kunststofwaterbakken.

14 Het vrouwenwaterpoloteam van ZVL wint in Amsterdam de bekerfinale tegen UZSC met 9-7.

14 Oud-VVD-raadslid Laila Driessen-Jansen (58) wordt geïnstalleerd als burgemeester van Leiderdorp.

15 De Leidsche Vereeniging van Postzegelverzamelaars herdenkt met een door Frans Hemelop ontworpen postzegel het instorten van de toren van de Pieterskerk 500 jaar geleden (4 maart 1512).

17 PvdA-raadslid Robert-Jan van Ette wordt gekozen tot Raadslid van het Jaar 2011.

17 Leiden staat vierde op de lijst van vijftig steden met het grootste culturele aanbod na Amsterdam, Groningen en Utrecht.

20/29 De Leidse Jazzweek houdt veertig concerten op negen podia. De Leidse Jazz Award gaat naar de Hongaarse altsaxofonist Sandor 'Soso' Lakatos.

20 Professor Nicolette Mout onthult aan de Breestraat 113 een steen ter nagedachtenis aan Josephus Justus Scaliger. Hij woonde er van 1594 tot 1607 en trok uit heel Europa studenten en geleerden aan.

26 De gemeenteraad stemt in met het plan voor het Singelpark, een zes kilometer lang groen lint langs de singels. Denktank Stadslab helpt met het opstellen van een uitvoeringsplan.

26 Een raadsmeerderheid maakt vrije koopzondagen in de hele stad mogelijk.

26 De raad stemt in met de bouw van 150 appartementen voor verpleeghuis 'Zuydtwijck' en een moskee op de plek van het huidige ROC op de hoek van de Boshuizerlaan en Ter Haarkade.

27 Een jury kiest de Ajax-voetballer Ricardo van Rhijn tot Leids sportman van 2011. Bij de vrouwen gaat de titel naar waterpoloster Iefke van Belkum. De sportploeg van 2011 is ZZ Leiden. Toon van Helfteren wordt geëerd als beste coach. De ereprijs gaat naar oud-PvdA-raadslid Jan Duivesteijn.

28/29 Museum Volkenkunde opent de vernieuwde Boeddhazaal voor het publiek. Op 21 februari volgt de officiële opening in aanwezigheid van de Japanse ambassadeur.

Februari

2 De Leidse Amateur Fotografen Vereniging (LAFV) fotografeert in het kader van haar 90-jarig bestaan 90-jarige Leidenaren. Voor dit project hebben zich 227 personen gemeld.

2 Na 25 jaar praten is de gemeenteraad unaniem vol lof over het nu voorliggende Aalmarktplan. Op 16 februari wordt het als 'hamerstuk' aanvaard.

2 Het Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC) en het Diaconessenhuis gaan gezamenlijk een Acuut Verloskundig Centrum (AVC) inrichten.

6 Minister Verhagen (Economische Zaken) overhandigt het Leidse bedrijf Aeon Astron Europe een starterslening van 3,1 miljoen euro. Het bedrijf ontwikkelt materiaal voor het herstel van hoornvlies uit visschubben.

6 Schrijver, dichter en essayist Willem Jan Otten (1951) is de nieuwe gastschrijver aan de Universiteit Leiden.

7 Wethouder Van Woensel overhandigt de sleutels aan de eerste bewoners van de waterwoningen in Groenoord.

8 De dochter van Jan Hendrik Oort (1900-1992) schenkt de Friese doorlopers van haar vader aan het Academisch Historisch Museum. De wereldberoemde astronoom schaatste tot op hoge leeftijd.

11 Omar Ahaddaf wint zowel de jury- als de publieksprijs van het Leids Cabaret Festival.

14 Het bestuur van Fonds 1818 stelt een kwart miljoen euro beschikbaar voor de bouw van een centrum in de 'Tuin van Noord' met een theehuis en een museum over buurthistorie.

14 Bovenop de lopende bezuinigingsoperatie van 26 miljoen euro, de grootste ooit in Leiden, komt een nieuwe tegenvaller van 10 miljoen per jaar. Na 2015 loopt dat op tot 13 miljoen per jaar. Het leeuwendeel zit in het wegwerken van achterstallig onderhoud aan wegen, gebouwen, sportaccommodaties en bruggen.

16 De Haagse rechtbank bepaalt in de slepende zaak tussen bloemenverkoper Willem Sinteur (69) en de gemeente dat zijn standplaats op de hoek Donkersteeg/Haarlemmerstraat moet verdwijnen.

16 Het Leidse bedrijf NEM verwerft een opdracht voor de levering van veertig stoomgeneratoren voor een energiecentrale in Saoedi-Arabië. Daarmee zijn enkele honderden miljoenen dollars gemoeid.

16 Hoewel slechts 20 procent van de woningen is verkocht, begint woning-

Het schilderij De Brillenverkoper *van Rembrandt komt in handen van de Lakenhal. Foto Hielco Kuipers.*

corporatie Portaal met de bouwprojecten Skyline I en II aan de rand van Nieuw Leyden bij de Willem de Zwijgerlaan.

16 De gemeenteraad keurt de aankoop goed van het oudst bekende schilderij van Rembrandt, 'De Brillenverkoper' (geschilderd circa 1623-1624 in Leiden).

20 De Universitaire Bibliotheken Leiden (UBL) en de Leidse uitgeverij Brill hebben bijna 110.000 pagina's van de wereldberoemde collectie Midden-Oosterse handschriften gedigitaliseerd.

21 Half maart opent horecaondernemer Ruud Witteman in het gebouw Stationsweg 7 het nieuwe grand-café 'Van Buuren'. Het pand heeft sinds 1895 een horecabestemming.

27 VSM Sloopwerken uit Hazerswoude-Dorp begint met de definitieve sloop van de Groenoordhallen die negen weken in beslag neemt. In januari namen honderden Leidenaren met een laatste bezoek afscheid van de hallen.

28 De Stichting Vrijplaats Koppenhinksteeg koopt een deel van de voormalige conservenfabriek Tieleman en Dros aan de Middelstegracht van de gemeente, waarmee zij na twee jaar weer een eigen onderkomen krijgt.

Maart

1 Na drie generaties Seisveld nemen Paul Herman en Marco Zaat van 'The Duke of Oz' het café 'De Vergulde Kruik' aan de Haarlemmerstraat over.

5 Onder protest van schrijver Maarten 't Hart, de Bomenbond, buurtbewoners en enkele politieke partijen wordt een groot aantal bomen gekapt op het Morspoortterrein, voor de bouw van de tijdelijke parkeergarage.

6 De toekomst van De Zijl Bedrijven (DZB) is ongewis, vanwege een rijkskorting van 20 procent op de subsidie voor de sociale werkvoorziening.

7 Het doek valt definitief voor het LAK-theater. De Universiteit Leiden wil van deze kostenpost af.

10 De Universiteit Leiden is begonnen met de omstreden sloop van de Van der Klaauwtoren aan de Kaiserstraat.

10 NEM Energy zal na 83 jaar uit Leiden verhuizen naar Zoeterwoude. Het pand aan de Kanaalweg is te klein geworden.

12 De universiteiten van Leiden, Delft en Rotterdam zetten gezamenlijk graduate schools, onderzoekscentra en opleidingen op. Men hoopt zo meer Europese subsidies en buitenlandse studenten binnen te halen.

14 Het eerste openbare groengasvulstation aan de Haagweg wordt geopend.

23 Museum Naturalis toont 41 17de- en 18de-eeuwse botanische aquarellen, ooit eigendom van Johannes le Francq van Berkhey (1729-1812). Hij verkocht zijn verzameling in 1785 uit geldgebrek aan de Spaanse overheid. De hortus botanicus in Madrid leent de tekeningen uit.

28 De sloop van 364 huurhuizen in de Zeeheldenbuurt is van de baan. Na massaal protest van de wijkbewoners heeft woningbouwvereniging Portaal besloten de huizen te renoveren.

April

1 Michaël Roumen (1981; bekend als zakelijk directeur van het Leids Film Festival) volgt Erica Haffmans op als cultuurmakelaar van Leiden.

3 Stijn Schoonderwoerd wordt de nieuwe directeur van Museum Volkenkunde. Hij is de opvolger van Steven Engelsman, die naar Wenen vertrekt.

5 Voor het eerst in anderhalve eeuw zijn de tuinen van de Sterrewacht en de Leidse Hortus Botanicus vandaag weer met elkaar verbonden.

10 Elektronicabedrijf JVC aan de Heyderweg vertrekt na twintig jaar uit Leiden en gaat naar Uithoorn.

12 Leiden beëindigt de stedenbanden met het Nicaraguaanse Juigalpa en het Duitse Krefeld. De banden met Buffalo City, Toruń, Oxford en Nagasaki worden aangepast.

18 Op station Leiden Centraal botst de trein uit Gouda op een stilstaande trein. Er vallen twee lichtgewonden. Dit is de derde botsing binnen anderhalf jaar. Uit onderzoek blijkt dat 'gladheid van de rails' de oorzaak is.

20 Ereburger Joop Riethoven lost het startschot van de 37ste Singelloop.

24 'De Lakenhal' krijgt na een discussie van een halve eeuw een grondige restauratie en uitbreiding: er komt een nieuwe gevel aan de Lammermarkt, meer tentoonstellingsruimte en de illegale overkapping bij de entree wordt afgebroken. De verbouwing begint eind 2014.

24 Leiden trekt negen miljoen euro uit voor de sanering van het terrein van de voormalige gasfabriek aan de Langegracht. Het terrein moet onderdeel worden van het Singelpark.

25 De gemeente zal parkeergarages gaan bouwen aan de Garenmarkt en de Lammermarkt. Hiermee komen er duizend parkeerplaatsen bij.

27 Het blad van de reuzenwaterlelie in de Leidse Hortus, de *Victoria Amazonica*, wordt kleiner. Vorig jaar waren de bladeren nog maar anderhalve meter. Volgens de verzorger van de plant komt dat door het te hoge ijzergehalte in de vijver, omdat iedereen munten in het water gooit.

Mei

1 De firma W.P. Hartwijk & Zn, 'van schroef tot gereedschap', al sinds 1918 gevestigd aan de Nieuwe Beestenmarkt, verhuist naar de Lammermarkt.

1 Burgemeester Lenferink stelt voor het Plantsoen een samenscholingsverbod in tussen 22.00 en 7.00 uur. Het verbod geldt tot 21 oktober. Omwonenden

hebben geklaagd over lawaai tot diep in de nacht door een groep 'zuipende, nietsontziende onverlaten'.

4 Oud-staatssecretaris Jet Bussemaker staat in haar toespraak bij de dodenherdenking in de Marekerk stil bij het thema voor dit jaar: Vrijheid geef je door. 'De nieuwe generatie moet blijven herinneren'.

9 De politie in Leiden begint met een digitaal register voor opkopers, om heling te bestrijden. Het project richt zich op winkels in tweedehands goederen.

9 Topambtenaar Wim van der Hoeven krijgt bij zijn afscheid de Jan van Houtpenning.

11 De 3 October-Vereeniging maakt het thema bekend voor de optocht van 2012: 'Ik hou van Holland/Hollandsch Glorie'. De pacht van de kermis leverde in 2011 754.000 euro op.

12 Opening van het eerste Repair Café in Leiden. Het Café opent eens per maand zijn deuren telkens op een andere locatie. Doel is dat mensen hun kapotte spullen samen met een expert repareren.

16 Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland besluiten definitief af te zien van de aanleg van de sneltram Rijn-Gouwe-Lijn (van Gouda door het centrum van Leiden naar de kust). Wat de Rijnlandroute betreft (de verbinding tussen de rijkswegen A4 en A44) kiezen GS voor het tracé langs Zoeterwoude, Voorschoten, Stevenshof. Het alternatieve tunnelplan onder de Churchilllaan, wordt afgewezen omdat het 229 miljoen duurder zou zijn en omdat er twijfel bestaat of aan alle veiligheidseisen kan worden voldaan. Op 27 juni gaan Provinciale Staten met 32 tegen 22 stemmen akkoord met het plan van GS.

16 Dr. Dick Oepkes, verbonden aan het LUMC, is benoemd tot hoogleraar foetale therapie, de eerste die als zodanig in Nederland werkzaam is.

16 Woningbouwcorporatie SLSWonen schrapt om financiële redenen de bouw van vier studentenwoontorens aan de Zoeterwoudseweg (op de z.g. Sanderslocatie) en aan de Smaragdlaan.

18 De gemeenteraad besluit te stoppen met het budget van 75.000 euro voor de lokale omroep.

20 Aan de Leiden Marathon doen 8.500 lopers deel. Een schaduw erop is het overlijden van een van de deelnemers.

22 Het gemeentebestuur trekt 100.000 euro uit voor het maken van een plan ter verbetering van het havengebied.

23 Het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) presteert volgens de Raad van Cultuur op diverse terreinen niet goed en krijgt daarom 700.000 euro minder subsidie. Naturalis doet het volgens de Raad prima en krijgt geen korting. Boerhaave en Volkenkunde scoren een voldoende, maar krijgen wel minder.

25 Ter verbetering van de dienstverlening trekken B en W 750.00 euro uit voor het digitaliseren van bouwtekeningen en bouwvergunningen. Jaarlijks krijgt de gemeente 20.000 aanvragen hiervoor.

25 De Leidse studentenvereniging Minerva heeft alle betrokkenen bij een ontgroening van een damesdispuut tot en met de zomer geschorst. Een groep studentes was in de Vrouwensteeg door andere vrouwelijke leden ondergekliederd met vla, hagelslag en ketchup.

28 Voor het eerst in vijftien jaar wordt er weer een avondvierdaagse in Leiden gehouden. Er doen ruim vijfhonderd wandelaars aan mee.

31 Milieuwethouder De Wit draagt in de Oostvlietpolder 82 nieuwe volkstuinen over aan de Leidse Bond van Amateurtuinders. Daarmee compenseert de gemeente de volkstuinen die door uitbreiding van begraafplaats 'Rhijnhof' verloren gingen.

Juni

1 Het nieuwe ROC-gebouw achter station Leiden Centraal gaat 'Level' heten. Het omvangrijke pand zal straks het Regionaal Opleidingen Centrum herbergen en ook een hotel, een restaurant, een zorghotel, winkels en een zwembad.

4 Het tekort aan studentenkamers is met 3.650 lager dan drie jaar geleden: 4.150. Leiden heeft ongeveer 24.000 studenten, van wie bijna 65 procent vrouw is.

5 Het LUMC krijgt van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk onderzoek (NWO) een subsidie van zes miljoen euro voor onderzoeken naar de spierziekte Duchenne en de afweerziekte SCID.

12 De typische Leidse R wordt op lange termijn met uitsterven bedreigd, aldus onderzoek door drie studenten aan de Leidse universiteit. Vooral jongeren en vrouwen laten de Leidse R steeds meer vallen.

14 Aquariumzaak 'Selecta' aan de Oude Herengracht kondigt aan half juli zijn deuren voorgoed te sluiten. Daarmee verdwijnt de laatste aquariumspeciaalzaak in Leiden.

14 Het 'gat' op de Garenmarkt wordt na meer dan 35 jaar braak liggen bebouwd. Tussen de nummers 34 en 46 komen vier herenhuizen.

21 De nieuwe moskee 'Ittihad' aan de Nieuwe Marnixstraat wordt officieel geopend. Er is drie jaar aan gewerkt.

23 Na veertig jaar en vier afscheidsvoorstellingen houdt het LAK-theater op te bestaan. Een deel van de programmering gaat naar het nieuwe 'Ins Blau' dat wordt gebouwd bij het Leidse Kunstcentrum Haagweg 4 (de voormalige ambachtsschool) en in september wordt geopend.

29 De Lakenfeesten, georganiseerd door de stichting Pedrafes, gaan van start met de Peurbakkentocht.

Juli

1 De provincie stelt 1,3 miljoen euro beschikbaar voor het opknappen van industrieterrein De Waard.

1 Martijn Bulthuis volgt als de nieuwe directeur van Leiden Marketing John Kroes op die na drie jaar naar de Universiteit Leiden terugkeert.

2 Basisschool De Dolfijn, die zou verhuizen naar de brede school 'Het Gebouw' aan de Surinamestraat, houdt op te bestaan door een leerlingentekort.

2 Ambulances vertrekken vanuit de nieuwe vestiging van de Regionale Ambulance Voorziening 'RAV' aan de Vondellaan. Voorloper RAD aan de Pesthuislaan wordt gesloten.

3 B en W besluiten de komende twee jaar 173 ondergrondse afvalcontainers op 126 locaties in de binnenstad te plaatsen.

3 De laatste twee van de zes rijbanen in de vernieuwde Willem de Zwijgerlaan gaan open voor het autoverkeer, evenals het kruispunt met de Marnixstraat.

4 In 2011 was er 423 keer brand in Leiden en rukte de brandweer, sinds 2011 onderdeel van de organisatie Hollands Midden, 73 maal uit voor een ongeval.

5 De 58-jarige Carel Stolker wordt in 2013 de nieuwe rector magnificus en voorzitter van het college van bestuur van de universiteit.

5 Het ROC ID College koopt voor 2,75 miljoen euro het oude postkantoor en het voormalige kantoorgebouw van het hoogheemraadschap van Rijnland tussen Breestraat en Boommarkt.

6 'Ik heb eindelijk excuses van het ziekenhuis dus voor mij is de kous af', zegt de 80-jarige Agnes Zeldenthuis-Van Vegten, die als baby in de Annakliniek (onderdeel van het AZL, nu LUMC), na de geboorte op 7 december 1931 werd verwisseld met Lenie van Duyn.

6 In het LUMC zijn voor de eerste keer in Nederland hersenstamimplantaten bij peuters geplaatst. Dat gebeurde bij een doof meisje van 16 maanden dat werd geboren zonder slakkenhuizen.

6 Vishandel 'Atlantic' aan het Levendaal wint de 31ste Nationale haringtest van het *Algemeen Dagblad*. 'Atlantic' krijgt als enige van de jury een 10.

8 'Toonder in Leiden' wordt ten doop gehouden. Het boek gaat over de vier jaar die Marten Toonder, schepper van de stripfiguren Tom Poes en Heer Bommel, in Leiden woonde en werkte voor drukkerij Rotogravure.

10 B en W besluiten het voormalige schoolgebouw met onderwijzerswoning aan de Hoge Morsweg 115-117, een ontwerp van architect W.C. Mulder uit 1879, aan te wijzen als beschermd gemeentelijk monument.

12 Museum Naturalis heet voortaan 'Naturalis Biodiversity Center'. Een gevolg van de fusie met het Zoölogisch Museum Amsterdam en het Nationaal Herbarium Nederland. Eerder dit jaar is begonnen met de voorbereiding voor de nieuwbouw van het NBC. Naturalis wordt eens zo groot.

12 Na een grondige restauratie van acht maanden is molen 'De Valk' weer waterdicht.

14 Leiden heeft de snelste ambulances van Nederland, meldt RTL Nieuws. Bijna 99 procent van de ziekenauto's arriveert binnen een kwartier bij levensbedreigende situaties.

20 De voetbalclubs aan de Boshuizerkade verhuizen naar het nieuwe, naast gelegen sportpark.

30 ROC Leiden heeft de nieuwbouw aan de Lammenschansweg die 75 miljoen euro kostte direct verkocht aan investeerder Green Real Estate met de verplichting het over twintig jaar voor 73 miljoen terug te kopen. Inmiddels wordt huur betaald.

Augustus

1 De vervallen schoorsteen van het voormalige tuindersbedrijf De Koning aan de Vliststraat wordt gerestaureerd. De pijp uit de vorige eeuw staat symbool voor het agrarische verleden van de stad.

1 Het Fonds Podiumkunsten maakt bekend dat de Leidse theatergroep 'De Veenfabriek' tussen 2013 en 2016 jaarlijks zeven ton subsidie krijgt.

1 Fusie van De Stichting Katholiek Onderwijs Leiden en de Stichting Christelijk Voortgezet Onderwijs Leiden en Omstreken, onder de naam Stichting Confessioneel Onderwijs Leiden.

8 SLS Wonen en Duwo, de grootste verhuurders voor studenten in Leiden, sluiten een intentieovereenkomst om op 1 januari 2013 te fuseren.

10 De eerste gasten nemen hun intrek in het nieuwe Hilton Garden Inn Leiden naast het museum Corpus langs de A44. Het hotel heeft 173 kamers.

17 Leiden heeft nu twee volksliederen. Naast het door Rens Heruer en Eric Filemon geschreven 'Leiden, Stad van mijn hart' is er nu ook 'Leiden wat ben je mooi' van de Leidse band 'Second Floor'.

21 De Historische Vereniging Oud Leiden (m.n. werkgroep Oude Kooi) en het Waterambacht Leiden presenteren B en W een plan om de wateroverlast in De Kooi op te lossen. Voorgesteld wordt van de Oude Kooi een aparte polder te maken met een lager peil.

22 De leeuw op de toegangspoort van de Burcht ondergaat voor de tweede keer in korte tijd een ingrijpende restauratie. Braken onverlaten begin deze zomer een klauw af, nu ontbreekt er een halve voorpoot.

25 De rookwaren- en bladenwinkel van Teun en Truus Fielemon aan het Bevrijdingsplein sluit na bijna een halve eeuw.

27 Op begraafplaats 'Rhijnhof' wordt Ed Gravekamp (64) in het zonnetje gezet, omdat hij vijftig jaar werkzaam is op de begraafplaats.

29 De Leidse spaarpot voor noodgevallen bevat geen 10 maar 4 miljoen euro. In de boekhouding is voor 2,95 miljoen een plus met een min verwisseld.

30 De directie van Hogeschool Leiden zet de rem op de onstuimige uitbreiding. Met ruim 750 medewerkers en ruim 8.000 studenten heeft de school een optimale grootte.

31 Piet Roosendaal (69) knipt na vijftig jaar zijn laatste klant in de kapsalon op de hoek van de Lage Rijndijk en Driftstraat.

September

3 ROC Leiden is vanwege problemen met de twee nieuwe complexen (Lammenschans en het nog in aanbouw zijnde gebouw bij station Leiden Centraal) door de Onderwijsinspectie onder de strengste vorm van financieel toezicht geplaatst. De inspectie beoordeelt het risico bij het ROC als 'zeer hoog'.

9 De Open Monumentendagen (25ste editie) trekken traditiegetrouw vele duizenden bezoekers. Vooral de rondleidingen in de Meelfabriek en de Sterrewacht zijn populair. Vanwege het lustrum is de Burcht twee dagen versierd als roze taart.

14 Hospice Issoria verhuist van de Plantage naar het voormalige gebouw van de Protestants-christelijke Schoolvereniging aan de Burggravenlaan.

18 Het priestergenootschap Pius X heeft een gewijde kapel aan de Sumatrastraat in gebruik genomen. Het kerkgebouw was voorheen in bezit van het Apostolisch Genootschap.

21 Bijna een jaar na zijn overlijden wordt de urn met de as van oud-burgemeester Goekoop begraven op 'Rhijnhof'. Het was de laatste wens van Goekoop om in zijn geliefde Leiden zijn laatste rustplaats te krijgen.

21 Burgemeester Lenferink besluit om het pand van studentenvereniging Minerva aan de Breestraat voor twee weken te sluiten, n.a.v. een brand in de nacht van 15 september. Deze periode dient Minerva te gebruiken om een plan voor de brandveiligheid op te stellen.

28 Woningcorporatie 'De Sleutels' neemt de komende jaren haar 439 huizen in de Leidse Tuinstadwijk onder handen. Het merendeel wordt grondig gerenoveerd. Een deel wordt gesloopt voor nieuwbouw.

28 Na een bouw van vijf maanden wordt de nieuwe parkeergarage (400 plaatsen) bij de Morspoort geopend.

Oktober

1 Het LUMC krijgt de erepenning van Leiden omdat het 100-jarige ziekenhuis 'een waar handelsmerk van de stad' is geworden.

5 De bouw van het onlangs geopende vlakkevloertheater 'Ins Blau' aan de Haagweg 6 heeft twee keer zoveel gekost als gedacht. Om de extra kosten op te vangen blijft het theater geen 15, maar 25 jaar staan en is de huur verhoogd.

10 De Meelfabriek wordt ingepakt in regenboogkleuren in het kader van Coming Out Day. Elk jaar wordt een ander Leids gebouw versierd. Coming Out Day van COC Leiden is bedoeld als steuntje in de rug voor mensen die nog niet voor hun homoseksuele identiteit zijn uitgekomen.

14 De Japanse Kikkoman-fabriek draagt bij aan de oprichting van een bijzondere leerstoel voor gezondheid en voedselveiligheid aan de Universiteit Leiden.

20 Voor de open dag van de Universiteit Leiden hebben zich drie keer zoveel scholieren (4.700) aangemeld als vorig jaar. Als oorzaak wordt gezien de hoge plaats van de universiteit in de gezaghebbende 'Times Higher Education World University Ranking'.

22 Twee dagen nadat ze is geportretteerd in het *Leidsch Dagblad* overlijdt Maria Langezaal-Timmers (108), de oudste inwoner van Leiden.

23 De zevende editie van het Leids Film Festival trekt zo'n 25.000 bezoekers.

25 Inbrekers richten een enorme ravage aan in het gloednieuwe clubhuis van voetbalvereniging FC Boshuizen aan de Boshuizerkade. De buit bedraagt niet meer dan 200 euro, maar het schadebedrag is vele malen groter. Inbraken in sportkantines zijn schering en inslag in Leiden en omgeving.

28 Burgemeester Lenferink is de eerste leek die een preek mag houden in de Lokhorstkerk van de Remonstrantse en Doopsgezinde gemeente. In deze kerk worden bekende Leidenaars in de gelegenheid gesteld een overdenking te houden onder de noemer 'Preek van een Leek'.

30 Historicus Bart van der Boom van de Universiteit Leiden wint de Libris Geschiedenis Prijs met het boek *Wij weten niets van hun lot. Gewone Nederlanders en de Holocaust*. Het is het beste historische werk van 2012.

30 Als ontgroeningsonderdeel van het dispuut 'Sjap Eisjedies' rennen vier leden naakt op hun dispuutdas na over de Haarlemmerstraat en zorgen zo voor de nodige opschudding. Het bestuur van Quintus betreurt het voorval en legt het gehele dispuut een schorsing van zes weken op.

30 De in april stilgelegde sloop (wegens een aantal ontbrekende onderzoeken) van de Van der Klaauwtoren is hervat.

November

1 De Leidse gemeenteraad stemt in met de bouwplannen voor studentencampus 'De Leidse Schans' (2000 kamers) bij station Lammenschans. De nieuwe huurregels van de regering maken het doorgaan van het plan later weer onzeker.

2 Het 110-jarig bestaan van de HVOL wordt ingeleid met een symposium over Leiden, waarin Freek Lugt zijn boek *Het Ontstaan van Leiden* presenteert.

5 Leiden verovert een plek in het *Guinness Book of Records*. Meer dan 700 kinderen van vijftien basisscholen die hand in hand staan vormen rond de Nieuwe Rijn de langste menselijke stroomkring ooit. Het vorige record met 378 kinderen was in handen van een school in Wisconsin.

6 De laatste zelfstandige vestiging van PostNL in Leiden, aan de Schipholweg, is gesloten. Na een jarenlange reorganisatie zijn er nu alleen nog balies in winkels.

8 Met de 8,9 miljoen aan hulpgeld die het Glazen Huis in Leiden vorig jaar

heeft opgeleverd, zijn tot nu toe 160.000 vrouwen en kinderen geholpen, aldus cijfers van het Rode Kruis.

10 Fotojournalist Wim van Noort presenteert het boek *Oud Leids 1981*, van werk dat hij ooit maakte voor de in 1993 ter ziele gegane *Leidse Courant*.

15 Debuut Horeca, beheerder van restaurant 'Olivier' aan de Hooigracht, is de nieuwe exploitant van 'De Waag'. Het is de bedoeling dat het café annex restaurant in 2014 open gaat. Het horecaklaar maken van 'De Waag' kost de gemeente 1.875.000 euro.

18 In het leegstaande pand hoek Stationsplein/Stationsweg komen negentig studentenwoningen. De gemeente en de eigenaren Ymere en NS Stations zijn overeengekomen dat het gebouw tien jaar voor studentenhuisvesting kan worden gebruikt.

23 Uit handen van wethouder Roos van Gelderen krijgen acht jonge Leidenaren een jeugdlintje. Onder hen de 17-jarige Thom Witteman die een vrouw en een hond uit het water van de Dobbedreef redde. De meesten krijgen het lintje voor vrijwilligerswerk.

23 Met een door Frans Hemelop ontworpen postzegel herdenkt de Leidsche Vereeniging van Postzegelverzamelaars dat kunstschilder Gerard Dou bijna 400 jaar geleden (7 april 1613) in Leiden werd geboren.

26 Alle grote instellingen voor middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs in Leiden, van de Instrumentmakers School tot de Universiteit, hebben derivaten (verzekeringen tegen rentestijgingen) in hun bezit. In totaal staan ze daarmee 15.3 miljoen euro in de min.

27 Officieel begin van de werkzaamheden voor het nieuwe muziekcentrum 'De Nobel' aan de Marktsteeg. Vanaf 2014 gaat de oude fabriek van de gebroeders De Nobel ruimte bieden aan muziekinitiatieven. Het LVC zal er een plaats krijgen.

27 Zeven transformatorhuisjes hebben de status van gemeentelijk monument gekregen. De historie van de huisjes begint in 1907.

28 De afbrokkelende schoorsteen van de voormalige koekjesfabriek Timp aan de Haarlemmerstraat is waarschijnlijk gered. B en W besluiten ongeveer de helft te betalen van de 85.000 euro kostende restauratie. Diogenes doet mee voor 5.000 euro. Het betreft een van de laatste industriële schoorstenen in de stad.

28 Leiden Marketing heeft geen van de doelen gehaald die de gemeente vier jaar geleden aan de organisatie stelde. Uit een onderzoek van de Rekenkamer

Restauratieschilder Jojanneke Post voorziet Sint Joris en De Draak op de Doelenpoort van een nieuwe laag verf. Foto Hielco Kuipers.

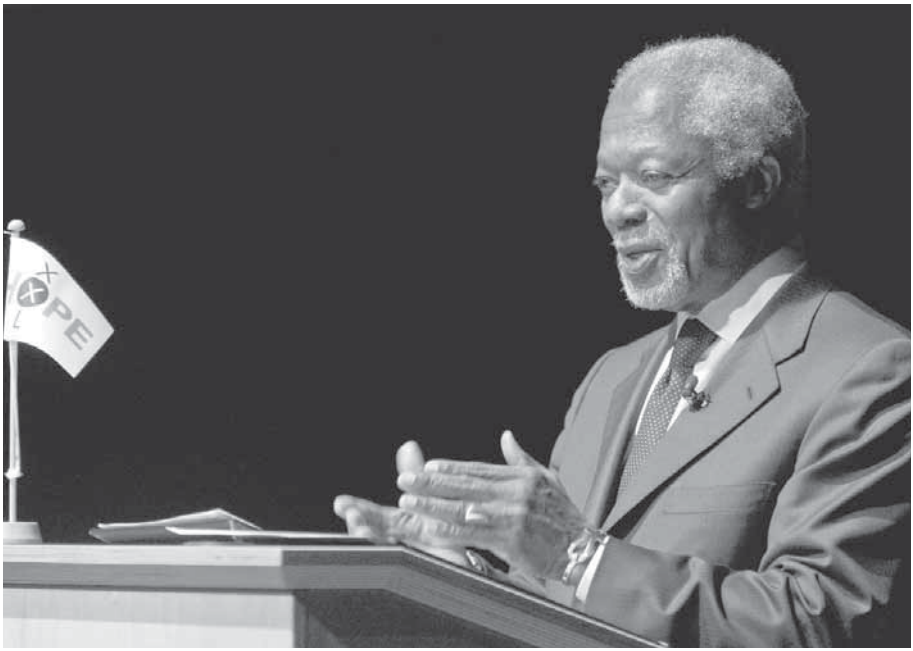
blijkt dat er minder bezoekers naar Leiden komen en die geven per persoon gemiddeld ook minder uit.

28 Na 437 jaar komt er een einde aan de studie godgeleerdheid aan de Universiteit Leiden. De studie kreeg de laatste jaren minder studenten door het vertrek van de predikantenopleiding van de Protestantse Kerk in Nederland.

28 De Leidse saxofonist Bart Wirtz neemt de Edison Jazzism Publieksprijs in ontvangst voor zijn album iDreamer.

30 De Ringweg Oost (vanaf industrieterrein De Waard via een tunnel onder de Zijl over Leiderdorps grondgebied uitkomend op de Willem de Zwijgerlaan), die Leiden beter bereikbaar en de binnenstad autoluw moest maken, is na twee jaar steggelen van de baan.

30 De Doelenpoort staat weer op zijn plaats. Het rijksmonument werd dit jaar gedemonteerd voor een grote opknapbeurt. Restauratieschilder Jojanneke Post klimt bovenop de poort (daterend uit de 17de eeuw) om Sint Joris en de Draak van een nieuwe laag verf te voorzien.

Oud-secretaris-generaal Kofi Anan spreekt 800 jongeren toe in de Stadsgehoorzaal in het kader van 'een veilige en vrije wereld'. Foto Hielco Kuipers.

December

1 De gemeenteraad is het beu dat de herinrichting van de Breestraat al vele jaren wordt uitgesteld. B en W dienen ervoor zorgen dat zij in 2015 klaar is en dat er dan ook minder bussen door de straat rijden. Maar over wat er nu wel en niet moet gebeuren zijn de meningen verdeeld.

5 Leiden is de eerste gemeente in Nederland die inbrekers (en mensen die op straat betrapt worden met inbrekersgereedschap) gebiedsontzeggingen gaat opleggen. De maatregel kan voor maximaal acht weken worden opgelegd.

7 Kofi Anan, voormalig secretaris-generaal van de Verenigde Naties, spreekt in de Stadsgehoorzaal op de HOPE XXL Conferentie ('voor een duurzame, veilige en vrije wereld') 800 jongeren uit 25 Europese landen toe.

8 Leden van de werkgroep voorlichting van COC Leiden krijgen de Co Verhoogprijs 2012, de Leidse vrijwilligersprijs.

9 Busmaatschappij Arriva neemt het vervoer in Leiden en omstreken over van

Connexxion. Dat is het gevolg van de aanbesteding door de provincie Zuid-Holland.

12 Het Bonaventuracollege aan de Mariënpoelstraat behoort in het jaarlijkse onderzoek van onderwijssocioloog Jaap Dronkers tot de beste tien vwo-afdelingen in het land.

14 Thijs Hemmes (40), partner van belasting- en accountancykantoor HBK in Leiderdorp, voorzitter van de vrijwilligersdenktank Stadslab Leiden en bestuurslid van tal van stichtingen en organisaties, wordt door het blad *Leiden IntoBusiness* uitgeroepen tot machtigste man van de stad.

15 De Instrumentmakers School krijgt van minister Bussemaker in de komende vijf jaar een subsidie van 1.9 miljoen euro om studenten te betrekken bij projecten die leiden tot de ontwikkeling van nieuwe medische instrumenten.

16 Bultrug 'Johannes' – die later 'Johanna' blijkt te zijn – sterft op een zandbank vlak voor Texel na vergeefse reddingspogingen. De zaak roept in Nederland heftige emoties op. Het karkas van het dier zal een plaats krijgen in Naturalis.

17 Met duizend rondjes schaatsen in de Leidse ijshal, van veruit de meesten in estafetteverband, wordt 9.500 euro opgehaald, een recordbedrag, voor het Liliane Fonds en de Monique Velzeboer Foundation.

18 Leiden, stad van vluchtelingen, staat centraal in een aflevering van de tv-serie 'De Gouden Eeuw'. Veel aandacht is er voor de rol van stadssecretaris Jan van Hout bij het immigratiebeleid in de 16de eeuw. Erfgoed Leiden, voorheen het Regionaal Archief Leiden, levert hiervoor archiefmateriaal.

20 Cliënten van de daklozenopvang Stichting De Binnenvest presenteren een nieuwe gids *De Leidse Straatwijzer: Eerste Hulp Bij Dakloosheid*.

21 Vijftien personen die zich tijdens de vorige jaarwisseling hebben misdragen, krijgen een preventieve dwangsom opgelegd: elke overtreding bij oud en nieuw kost hun 750 euro.

21 Na een zware operatie en een revalidatie van meer dan een jaar viert de Leidse cabaretier Jochem Myjer zijn rentree in de Schouwburg. De opbrengst van een van zijn vier voorstellingen gaat naar de Pieterskerk en de Hooglandse Kerk die elk 3.000 euro ontvangen.

22 De IJshal aan de Vondellaan wordt voor vier miljoen gerenoveerd en buitenbad De Vliet blijft open. Dat legt de gemeenteraad vast in het nieuwe gemeentelijke sportbeleid waarin tot 2020 voor bijna 35 miljoen wordt gereserveerd voor onderhoud aan en investeringen in de sportaccommodaties.

24 Het gebied tussen Havenkade, Nieuwe Rijn, Herengracht en Zijlsingel wordt

vanaf 2013 drie jaar lang tot visreservaat verklaard. Hengelen is daar in die periode verboden. De stichting 'Onder Water Leiden' hoopt zo meer te weten te komen over de waterbewoners.

27 In de nationale top-40 wat bezoekersaantallen betreft consolideren de vier grote Leidse musea hun positie. Naturalis staat dertiende met 251.000 bezoekers, Oudheden is 32ste met 143.000 bezoekers, Volkenkunde 36ste (133.000) en de Hortus 40ste (112.295).

29 Het Druckerfonds, een steunfonds voortgekomen uit het Leidse Volkshuis, heeft dit jaar voor 301.000 euro bijgedragen aan organisaties uit Leiden en omgeving. Het geld ging onder meer naar het groener maken van schoolpleinen, het project Dress for Success en het opknappen van een flat voor uitgeprocedeerde asielzoekers. Van de 83 aanvragen werden er 44 gehonoreerd.

29 Pennenspeciaalzaak Brederode, voorheen Wolfslag, sluit na zeventien jaar zijn deuren. Hoewel het volgens eigenaar Mario van Adrichem 'een goed lopende zaak' is, heeft hij geen opvolger kunnen vinden.

Jubilea in 2012

25 jaar

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel), Bridgevereniging van Scylla, Kamerkoor Vocalei, Molen de Put, Wijkvereniging Tussen de Rijnen, Pancras-Oost, en Havenwijk Noord en Zuid, (Studenten)koor PUIC, Popject van poppenspelers Ben van Kempen en Anita 't Sas, Kinderopvang B4kids, Café de Tregter (voorheen Aniba, hoek Herenstraat-Witte Singel), Vrienden van het Reveille-je, Bloemenshop Hogenboom Bevrijdingsplein.

50 jaar

Postzegelvereniging Philatelica Leiden, Stichting De Haardstee, De Leidse Cantorij (koor Binnenstadsgemeente), Europese Zuidelijke Sterrenwacht (in Leiden opgericht).

75 jaar

Opticien Van der Wiel (Nieuwe Rijn), Zwemvereniging de Leidse Watervrienden, schooltuincomplex De Distelvlinder in de 'Tuin van Noord'.

100 jaar

Oratoriumkoor Con Amore, M.O.C.C.A. (dispuut van studentenvereniging SSR-Leiden), Studentenhuis Rap-4 (Rapenburg 4), Leidsche Dames Debating Club, Drogisterij Boerhaave (Haarlemmerstraat).

175 jaar

Museum Volkenkunde.

250 jaar

(Verbouwde) Synagoge, Levendaal.

425 jaar

Universiteitsbibliotheek, Witte Singel.

Overleden in 2012

03-01: Emile den Tex (93), hoogleraar Petrologie Universiteit Leiden.
13-01: Ivo Schöffer (89), hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis Universiteit Leiden.
14-01: Jan van Well (86), pastoor Lodewijksparochie en Centrum de Regenboog.
21-01: Jan Lijten (97), raadslid en wethouder KVP (nu CDA).
22-01: Koen Koch (66), docent Universiteit Leiden, schrijver en columnist.
29-01: Coby Hol (68), kinderboekenschrijfster en -illustrator.
31-01: Ben Nieuwenhuizen (89), medegrondlegger Sylvius Laboratorium, werkzaam bij Rijkszuivelstation en Laboratorium voor Medische Chemie.
03-02: Wim Nolles (87), (ere)lid en penningmeester Leidse Reddingsbrigade.
03-02: Gé Pikaar (82), voorzitter speeltuinvereniging Zuiderkwartier.
13-02: Ron Kuzee (59), marktmeester gemeente Leiden.
27-02: Paul Wijnen, (ere)voorzitter voetbalvereniging DoCos.
01-03: Ted Doove (57), HRM-directeur LUMC.
02-03: Jan Schoen (57), hoofd personeelsadministratie LUMC.
03-03: Mieke Dankbaar (79), lerares Grieks en Latijn Agnescollege.
05-03: Lex Wolters (53), hoofddocent Leiden Institute for Advanced Computer Sciences.
23-03: Rob Soetenhorst (79), hoofdredacteur *Leidsch Dagblad*.
30-03: Kees Cath (91), voorzitter college van bestuur Universiteit Leiden.
17-04: Peter Brandenburg (57), teamleider Regionaal Archief Leiden.

21-04: Leo van der Poel (76) , commissielid ijsvereniging Rijndijk-Hoge Mors.
05-05: Maria Schlatmann (83), schrijfster dagboek WO II.
06-05: Co Vrins (62), biologieleraar Stedelijk Gymnasium, eigenaar café 'De Spons'.
10-05: Paul Verver (89), pedel Universiteit Leiden.
14-05: Mariëtte Barnhoorn (59), directeur Leidse Luba groep.
24-05: Jan de Bruin, (ere)voorzitter tuinvereniging Cronesteyn.
18-06: Leo Wetselaar (56), eerste-elftalspeler voetbalvereniging Lugdunum.
25-06: Rob Schilperoort (73), oprichter en naamgever Bio Science Park.
30-06: Bertus de Rijk (87), PvdA-lid Eerste Kamer, hoogleraar Wijsbegeerte.
01-08: Jan Brands (79), raadslid CPN en Nieuwe Communistische Partij.
11-08: Lex Karamoy (87), Nederlands tenniskampioen (1953, 1956 en 1959).
14-08: Simon Platteel (65), organisator (muzikale) evenementen.
24-08: Ben Essenberg (67), directeur *Leidsch Dagblad*.
16-09: Pierre Louis baron d'Aulnis de Bourouill (93), verzetsheld, drager van de Militaire Willems Orde.
08-10: Ruud Lorrier (64), kapper, eigenaar cafés The Jam en 't Praethuys.
22-10: Maria Langezaal-Timmers (108), oudste inwoner van Leiden.
25-10: Joop Stokkermans (75), pianist, componist.
30-11: Bart Ouwerkerk (81), voetballer eerste elftal Roodenburg.
08-12: Paul van der Blom (51), voetballer UVS, Feyenoord, RCL en LFC.
10-12: Ton van Aelst (94), directeur van het Secretariatenkantoor, bestuurslid MKB Leiden en 3 October-Vereeniging, voorzitter tennisvereniging Roomburg.
12-12: Karel de Bruijn (84), directeur Technische School, Haagweg.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2012

Dit overzicht is samengesteld door de redactie op basis van ter beschikking gestelde teksten en illustraties ten behoeve van het jaarverslag over 2012 van het Team Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden. Met dank aan de medewerkers van deze afdeling.

Proefsleuven op de Garenmarkt

Bij opgravingen aan de Garenmarkt werden funderingen aangetroffen die teruggaan tot in de 15de eeuw. Eronder werd een loopniveau uit mogelijk de Romeinse tijd gevonden.

Een van de twee proefsleuven op de Garenmarkt, met opgegraven funderingen. Foto Jan Janssen.

De gemeente Leiden wil onder het plein van de Garenmarkt een parkeerkelder aanleggen. De kans was groot dat daarbij archeologische resten aan het licht zouden komen. Daarom werd hier op 24, 25 en 26 januari 2012 in opdracht van Monumenten & Archeologie kleinschalig onderzoek gedaan door het Archeologisch Diensten Centrum uit Amersfoort. Zo kon worden bepaald wat er in de grond zit en hoe deze resten bij de bouw het beste kunnen worden opgegraven.

Oude raamlanden

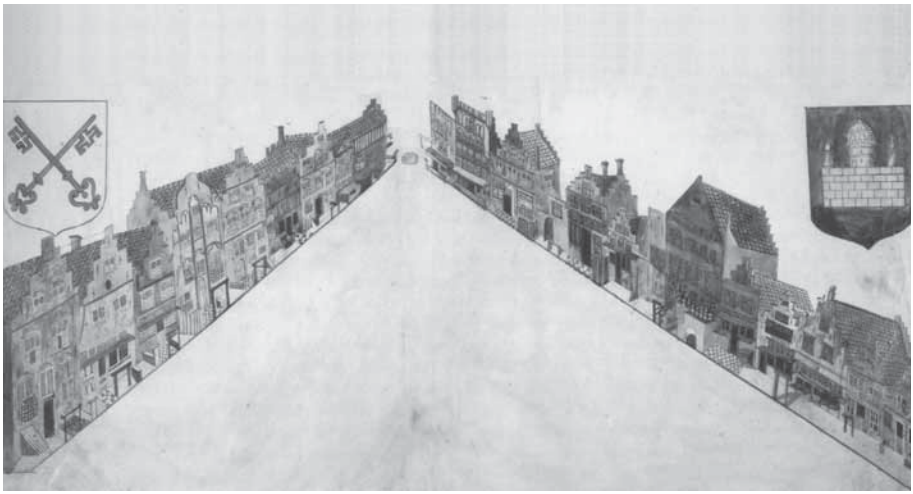
Het gebied waarin de Garenmarkt zich bevindt, behoorde in de middeleeuwen tot de Pietershoeve. Dit gebied werd ontgonnen vóór de stadsuitleg van 1386. Al vroeg werd het als raamland bestemd, voor de lakennijverheid. Vanaf 1475 tot 1969 was het gebied bebouwd, aanvankelijk met woonhuizen met kleine bedrijfjes. Omstreeks 1840 vestigde er zich een fabriek voor wolbewerking en wolspinnerij, die enkele huizen annexeerde voor bedrijfsruimte. In 1969 zijn alle gebouwen ter plaatse van het huidige plein gesloopt.

Mogelijk brengt het onderzoek bij de aanleg van de parkeerkelder oudere archeologische sporen aan het licht. Ook in de Romeinse tijd kan het gebied in gebruik zijn geweest, want in deze periode liep de grens van het Romeinse rijk langs de zuidelijke oever van de Rijn. Hierlangs lagen veel nederzettingen. Op een steenworp afstand van de Garenmarkt, bij de Koenesteeg, zijn in het verleden al eens Romeinse resten aangetroffen.

De verwachtingen waren voor aanvang van het kleinschalig onderzoek dan ook hoog gespannen. De archeologen werden niet teleurgesteld. In de twee opgravingsputten werd een grote hoeveelheid bakstenen funderingen aangetroffen, die teruggaan tot in de 15de eeuw. Eronder werd een intact loopniveau uit de Romeinse tijd of vroege middeleeuwen gevonden. (*Chrystel Brandenburgh*)

Verstening in Breestraat al vroeg ingezet

Op de hoek van de Breestraat en Mandenmakerssteeg stond tot voor kort een groot winkelpand. Het was in 1919 gebouwd in opdracht van kledingwarenhuis Peek & Cloppenburg. In 1973 vond een ingrijpende verbouwing plaats waarbij nieuwe gevels op de aangepaste en verzwaarde funderingen werden geplaatst. Het gebouw telde meerdere kelders. Toen dit pand Breestraat 76/78 moest plaatsmaken voor nieuwbouw in het kader van het Aalmarktproject, was archeologisch onderzoek niet zonder meer vanzelfsprekend. Door alle vroegere bouwactivitei-

Tekening van de gebuurte Steynenburgh, eind 16de eeuw. Deze gebuurte lag aan weerszijden van de Breestraat tussen de Mandenmakerssteeg - Diefsteeg (onder) en Maarsmansteeg - Pieterskerkchoorsteeg (boven, bij de Blauwe Steen). Linksonder het pand ter plekke van de opgegraven muurgedeelten op de hoek van de Mandenmakerssteeg en de Breestraat. Coll. Bodel Nijenhuis, UB Leiden.

ten zou de grond weleens dermate geroerd kunnen zijn dat er niets meer van archeologische waarde over was. Maar het zekere werd voor het onzekere genomen en de sloop vond onder begeleiding van archeologen en bouwhistorici plaats. Dit was een buitenkans, want archeologen krijgen niet vaak de kans om in de oude stad te graven. Spectaculair was de vondst van bakstenen funderingen uit de 13de eeuw. Een toevalstreffer of moet ons beeld van het vroege Leiden op de schop?

Kloostermoppen

Zodra de bovengrondse sloop was afgerond, werden de funderingen van het voormalige winkelpand verwijderd. De bestaande kelders konden in de grond blijven, want deze worden opgenomen in het nieuw te bouwen pand. Al snel werd duidelijk dat een groot deel van het bouwterrein inderdaad ernstig verstoord was. Vlak langs de Mandenmakerssteeg bleek echter een smalle strook grond nog redelijk gaaf. Hier werden twee funderingen van bakstenen muren gevonden. Een van de muren was gefundeerd op houten planken, die op hun beurt weer op houten stammetjes lagen. De muren zelf waren gemetseld

Voorgevel van Kloksteeg 27. Foto Niek de Winter.

van grote bakstenen (kloostermoppen van meer dan 30 cm lang).

Op basis van het metselverband en het grote formaat bakstenen kunnen we deze muren waarschijnlijk dateren op eind 13de eeuw. Beide muren lagen parallel aan de Breestraat. Gezien de afstand tot de straat moet het een groot huis geweest zijn. Waarschijnlijk bestond het uit een voorhuis en een vast achterhuis, samen ongeveer 17 meter lang en 7 meter breed. Vergelijkbaar muurwerk in Leiden is nog niet zo lang geleden aangetroffen in de kelder van Breestraat 117 en in Kloksteeg 27. Dit laatste pand behoorde tot het Duitse Huis, dat al kort na 1268 moet zijn gebouwd (zie hieronder).

De opgegraven muren lijken te behoren bij het gebouw dat zichtbaar is op de vogelvluchtkaart van Bast uit 1600. Ook op een laat-16de-eeuwse prent van de huizen aan de Breestraat vinden we dit pand terug. Het blijkt op dat moment een uit twee lagen bestaand diep voor- en vast achterhuis met trapgevel te zijn. Of het huis er aan het einde van de 13de eeuw ook zo uitzag, is niet bekend.

Belangrijke aanwijzingen

Deze vondst, hoe klein ook, mag als een belangrijk resultaat worden beschouwd. Want archeologen en bouwhistorici kunnen er van alles uit afleiden over de huizenbouw in deze periode en vooral het proces van verstening in de stad. Eigenlijk is nog maar vrij weinig bekend over de manier waarop in de vroegste fase van de stad huizen werden gebouwd. Was er aanvankelijk vooral sprake van houten en vakwerkhuizen, die gaandeweg werden vervangen door stenen huizen? Dat lijkt gezien de ondergrond en de beschikbaarheid van bouwmaterialen de meest voor de hand liggende gang van zaken geweest te zijn. De vondst van een 13de-eeuws huis waarvan zowel de achter- als binnenmuren stenen funderingen hadden, spreekt dit echter tegen. De gevonden muurresten van Breestraat 76/78 en Breestraat 117 maken duidelijk dat in die tijd aan beide zijden van de Breestraat al huizen (deels) in baksteen werden gebouwd. Het versteningsproces blijkt in Leiden dus al heel vroeg ingezet.

Ook de afmetingen van het huis zijn redelijk groot voor deze periode. De vraag is of dit een toevalstreffer is waarbij het huis van een rijke man of een gebouw met een bijzondere functie is opgegraven. Of was de hele Breestraat volgebouwd met dergelijke grote huizen? Dat zou ons beeld van de omvang en welvaart van de jonge stad aanzienlijk veranderen. Meer onderzoek is nodig om deze vragen bevredigend te beantwoorden. De kans dat dit op termijn gebeurt, is groot. Want wat deze vondst duidelijk maakt, is dat in en onder de bebouwing in Leiden nog veel historisch materiaal schuilgaat. Zelfs wanneer in het recentere verleden ingrijpende verbouwingen hebben plaatsgevonden. (*Chrystel Brandenburgh*)

Oude muurdelen Duitse Huis aangetroffen

Bouwhistorici van Monumenten & Archeologie stuitten in Kloksteeg 27 op muurdelen van vermoedelijk de commanderij van de Duitse Orde. In dit oude stadsdeel hield deze machtige geestelijke ridderorde ooit domicilie. Kloksteeg 27 is een smal dwarshuis met twee bouwlagen. Op de eerste verdieping bevinden zich in de achtergevel en linkermuur bakstenen uit waarschijnlijk de 13de eeuw. Het gaat om kloostermoppen: flinke bakstenen van ongeveer 30 cm lang, 15 cm breed en 8 cm dik. Ze zijn gemetseld in Vlaams verband, wat betekent dat afwisselend de korte en lange kant zichtbaar is. Eerder werden al in het nabije Gravensteen en de abdijkerk in Rijnsburg bakstenen uit de 12de eeuw aangetroffen. Dat zijn de oudst bekende bakstenen van Nederland.

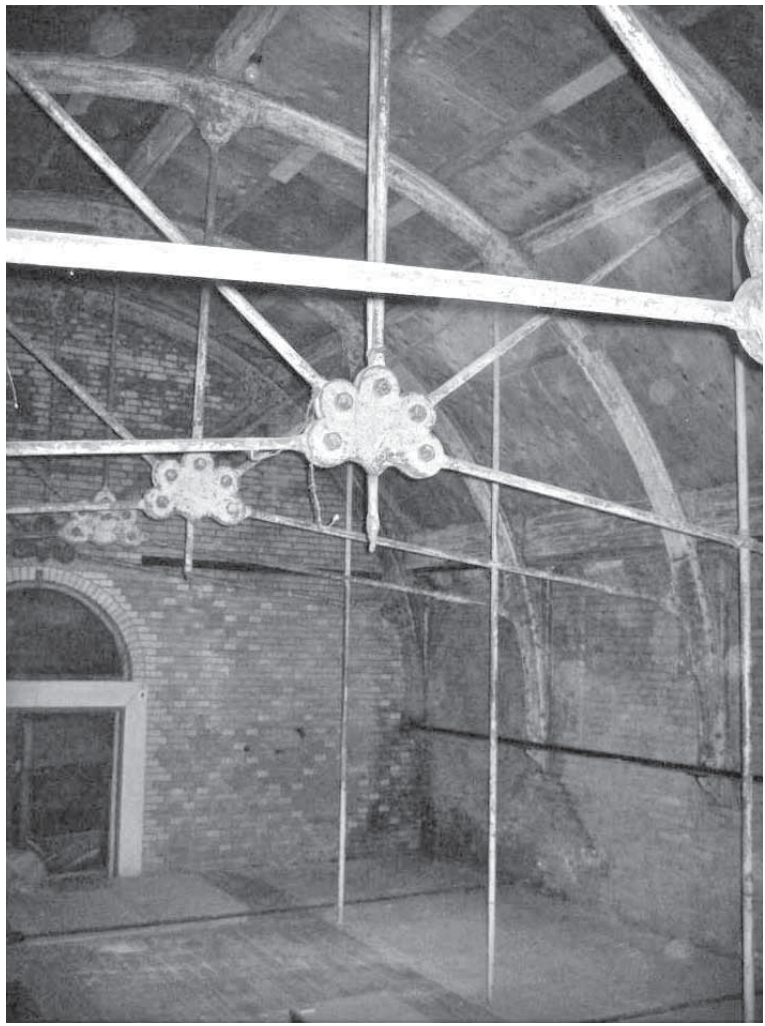
Gevonden muurdelen in het pand Kloksteeg 27, behorende tot het Duitse Huis. Foto Jos van Rooden.

Graaf Floris V

De Duitse Orde ontstond in 1189 als een organisatie van ridders en broeders die hielpen de heilige plaatsen in Palestina te beschermen en zieken en gewonden te verzorgen. Na de Derde Kruistocht volgde een periode van expansie in Europa. De aanwezigheid van de orde in Leiden gaat terug tot 1268. Toen schonk graaf Floris V een stuk grond in het centrum en werd het patronaatsrecht van de St. Pieterskerk aan de orde overgedragen. Kort erna verrees aan wat nu de Kloksteeg is de commanderij, ook wel het Duitse Huis genoemd. De orde in Leiden was een onderafdeling van de Balije van Utrecht. Hoewel de Duitse Orde al lang geleden uit de stad is verdwenen, verleent ze hier nog steeds financiële hulp, onder meer aan de Pieterskerk. (*Edwin Orsel*)

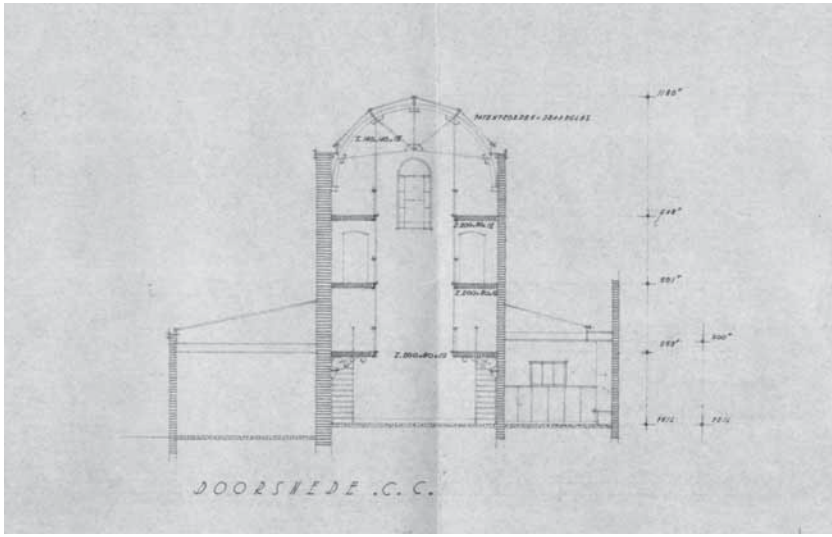
Bijzondere kapconstructie van banketbakkerij Biesiot in de Haarlemmerstraat

Dat monumentaal niet altijd heel oud hoeft te zijn, bewijst het dak van Haarlemmerstraat 164. Hier is begin 20ste eeuw een constructie aangebracht van

De ijzeren kapconstructie van het pand Haarlemmerstraat 164, met de halfronde vakwerkspanten met trekstaven die samenkomen in een centrale knoopplaat. Foto Esther Starkenburg.

ijzeren vakwerkspanten met halfronde vorm. Dit type spant is in Nederland weinig toegepast en daardoor zeer zeldzaam. Het nieuwe, deels in glas uitgevoerde, dak was onderdeel van een grote verbouwing door de firma Biesiot. Deze banketbakkerij was in de eerste helft van de 20ste eeuw alom bekend in de stad.

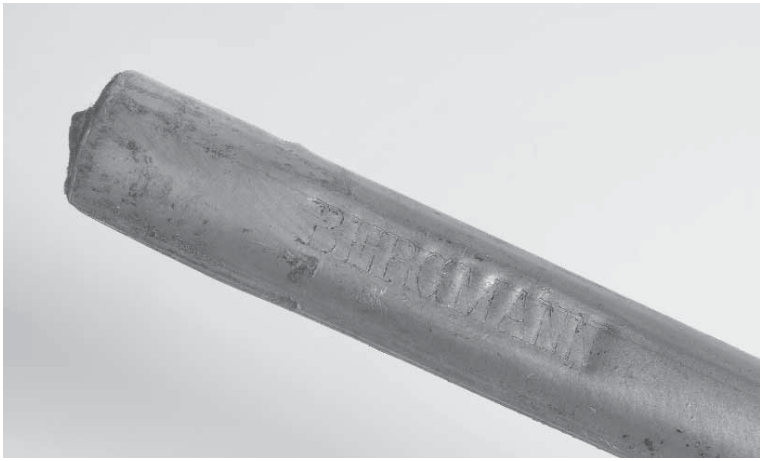
Doorsnedetekening van de achterzijde van het pand Haarlemmerstraat 164, met de oorspronkelijke situatie van de kapconstructie. Uit: Bouwarchief, *1953.*

Van de zeven winkels was Haarlemmerstraat 164 de belangrijkste. Hier was aan de achterzijde ook de bakkerij gevestigd.

Met een verbouwing van het pand in 1953 is weinig van het karakteristieke interieur behouden gebleven. Vorig jaar dreigde ook de kapconstructie te sneuvelen. Een voorlopige aanwijzing werd in september omgezet in een definitieve, waardoor die bijzondere kapconstructie nu is beschermd op basis van de monumentenverordening. (*Esther Starkenburg*)

Vroege elektra in Breestraat 117

Er zijn maar weinig oude elektrische installaties bewaard gebleven en er is ook niet veel over bekend. Dat maakt de ontdekking van een oude elektriciteitsleiding in Breestraat 117 zo bijzonder. Het gaat om een dunne ijzeren buis met aan de buitenzijde de naam Bergmann gestanst. Bergmann & Co uit Berlijn was de eerste echte fabrikant van elektrische leidingen. Van binnen is de buis gevoerd met geïmpregneerde papierstroken. Deze zijn bestreken met een isolerende, slecht brandbare stof die zeer hard werd.

Elektriciteitsleiding in Breestraat 117, met het logo van de firma Bergmann. Foto Wilbert Devilee.

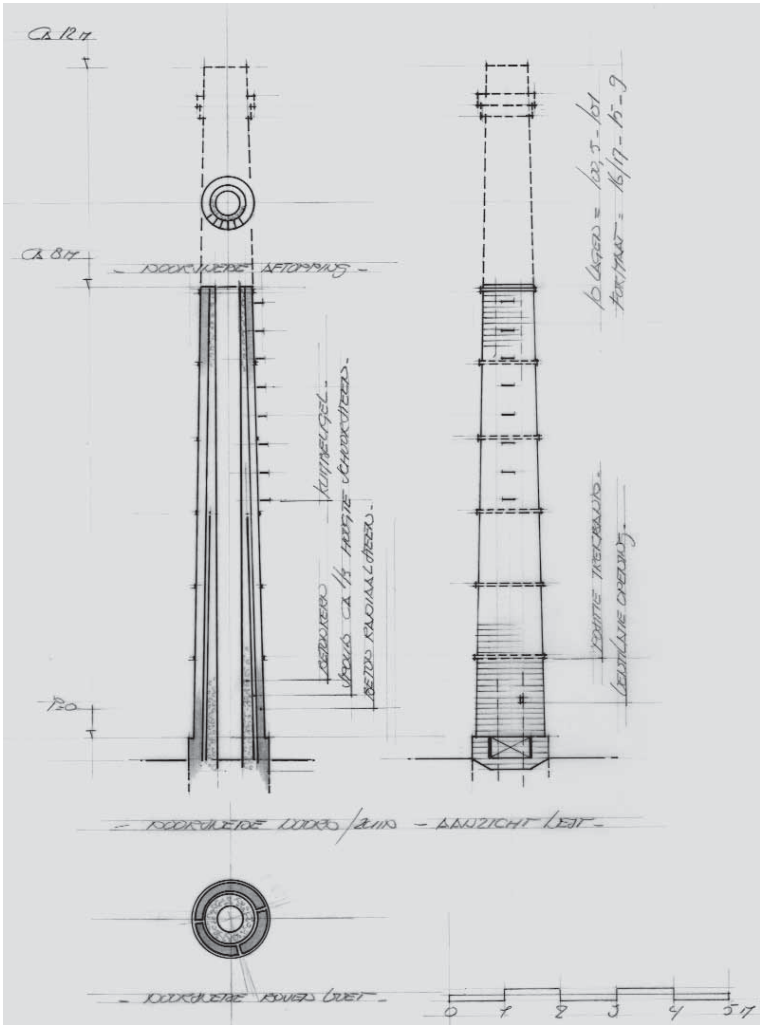
Sinds 1907 ook in Leiden

De opmars van elektriciteit begon op de wereldtentoonstelling van 1889 in Parijs. Toen zag het publiek letterlijk de voordelen van elektrisch licht. In Leiden ging vanaf 1907 de bestaande stedelijke gasfabriek aan de Langegracht ook elektriciteit leveren. Dat hier behoefte aan was, werd snel duidelijk: een jaar later waren er al 204 aansluitingen.

Elektriciteit was in die begintijd nog een luxe. Een goed voorbeeld daarvan is de centrale stofzuiginstallatie in de villa van J.C. Zaalberg (Plantsoen 25), waarvan nog restanten aanwezig zijn. Met dit snufje onderstreepte hij zijn status. De geplande slagerij in wat nu café De Bonte Koe is, kreeg in 1908 elektrisch licht. Maar ook Breestraat 117 moet een van de eerste panden in Leiden geweest zijn waar elektriciteit werd gebruikt. (*Edwin Orsel*)

Markante herinnering aan landelijk Leiden

Van de vele tuinderijen die vroeger in Roomburg waren gevestigd, resteert alleen een schoorsteen. Het is een uniek exemplaar, opgetrokken uit betonnen radiaalstenen. Deze zomer werd hij hersteld. Deze schoorsteen aan de Vliststraat was ooit onderdeel van de tuinderij van de familie De Koning. Dit bedrijf, gespecialiseerd in de teelt van groenten, was een van de vele land- en tuinbouwbedrijven in de Roomburgerpolder. Vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw kwam hier

Doorsnede- en aanzichttekening van de schoorsteen aan de Vliststraat.

de woonwijk Roomburg tot ontwikkeling. In opdracht van de gemeente Leiden werd de schoorsteen deze zomer gerestaureerd door schoorsteen- en ovenbouwbedrijf Harm Meijer B.V.

Tijdens de restauratie werd de schoorsteen gedocumenteerd door de gemeen-

Alleen deze gerestaureerde schoorsteen herinnert nog aan de vele tuinderijen in Roomburg. Foto Jos van Rooden.

telijke afdeling Monumenten & Archeologie. Hieruit kwam naar voren dat de constructie van de schacht bestaat uit een betonnen binnenschil en dat de buitenschil van betonnen radiaalstenen is. Dat is uitzonderlijk, want zulke radiaalstenen zijn doorgaans van baksteen. Daarmee is dit, voor zover bekend, de enige schoorsteen in Nederland die uit dergelijke stenen is opgetrokken. In de binnenschil is op ongeveer een derde van de hoogte hoogte een spouw gespaard, vermoedelijk voor ventilatie om de binnenschil te koelen. De top van de schoorsteen was in slechte staat. Daarom is die, net als de markante ijzeren trekbanden, geheel vernieuwd. De stenen zijn destijds door de tuinder zelf gevormd. Voor het maken van de nieuwe stenen heeft de aannemer zijn voorbeeld gevolgd. Over de ouderdom van de schoorsteen is alleen bekend dat deze waarschijnlijk in de jaren twintig is gebouwd. (*Jos van Rooden*

Acht gemeentelijke monumenten erbij

In 2012 kende het college van B en W acht objecten de monumentenstatus toe. Leiden telt nu 1.569 gemeentelijke monumenten en 1.260 rijksmonumenten.

De aanwijzing van Morsweg 115-117 volgt uit het in 2009 gestarte Scholenproject. Het is een voormalige gemeenteschool met onderwijzerswoning. Haarlemmerstraat 164 is de vroegere banketbakkerij Biesiot met unieke kapconstructie (zie hiervoor). De overige aanwijzingen betreffen (arbeiders-)woningen in de nabijheid van ontwikkelingslocatie De Nobelcomplex, waar het nieuwe Cultuurkwartier vorm krijgt: Lammermarkt 39, 41 (alias Lange Scheistraat 8), 47, 49, 53-53a en Marktsteeg 2.

Van vier objecten werd de aanvraag afgewezen: het appartementencomplex Middelstegracht 14-16-18 vanwege de jonge leeftijd (gebouwd in 2006), Vijf Meilaan 210 (voormalige ULO-school uit 1968 van gemeentearchitect Koch) en Lammermarkt 45 en 51 (19de-eeuwse wevershuisjes met vermoedelijk 17de-eeuwse kern).

Hoge Morsweg 115-117. Foto Yteke Spoelstra.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2012

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten, die in 2012 bij de historische bibiotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken (v/h Regionaal Archief Leiden) zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2011 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Titels ouder dan vijf jaar worden niet vermeld. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* of uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen zijn niet opgenomen.

Algemeen

Dijkstra, M.F.P., *Rondom de mondingen van Rijn en Maas: landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (Leiden 2011). Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Lugt, F., *Het ontstaan van Leiden: over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht* (Leiden 2012).

Netiv, A. en C. Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid: het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem* (Leiden 2012). 3 Oktoberlezing 2012.

Bouwgeschiedenis

Gulick, R. van, *Molen De Put: een kwart eeuw beeldmerk van Leiden* (Leiden 2012). Uitgave naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van Molen De Put op 8 mei 2012.

Lammers-Keijsers, Y.M.J., *Ontdekt in Leiden: archeologische en bouwhistorische topvondsten* (Leiden 2012) (Bodemschatten en bouwgeheimen; 8).

Liagre-Böhl, H., Leiden: zeven gouden jaren (1977-1984). In: Idem, *Steden in de steigers: stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990* (Amsterdam 2012) 171-191.

Orsel, E., Houtskeletconstructies in statige achttiende-eeuwse architectuur. In: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 53 (2012) 18-23.

Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden.

Orsel, E., Een neogotische kachelnis uit het begin van de twintigste eeuw. In: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 53 (2012) 37-40.

Kerkgeschiedenis

Beld, T.A.M. van, *'Katholieke jongens uit den beschaafden stand': het jezuïeten-internaat te Katwijk aan den Rijn en Zeist (1831-1960) en katholiek Nederland* (Nijmegen 2009).

Stuve, W., Een Leidse lacune: schets van de geschiedenis van de Oud-Vlaamse gemeenten van Leiden. In: *Doopsgezinde Bijdragen, nieuwe reeks* no. 35/36 (2010) 197-216.

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Bilderdijk, W. en M. van Hattum, *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden: in den avond en nacht van den 12n van Louwmaand 1807, door Mr. R.H. Arntzenius, aan een 'oud' Liefhebber der Dichtkunst voorgelezen: uitgegeven, ingeleid en toegelicht door Marinus van Hattum* (Amstelveen 2012).

Honings, R., *Het onbedwingbare hart: een keuze uit het werk van de Leidse dichter Johannes Le Francq van Berkhey (1729-1812), met zes plaatsen van herinnering* (Zoeterwoude 2012).

Lem, C., De banden van de Leidse koorboeken. In: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 2010* (2011) 85-135.

Sociale en gezondheidszorg

Ladan, R., *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Hilversum 2012). Proefschrift Universiteit Leiden 2012.

Leeuwen, D., *Leven buiten de stadsmuur: een comparatief onderzoek naar het functioneren van de leprozerieën van Gouda, Leiden en Haarlem in de late middeleeuwen* ('s-Gravenhage 2012). Bewerking scriptie Vrije Universiteit Amsterdam.

Looijesteijn, H., Funding and founding private charities: Leiden almshouses and their founders, 1450-1800. In: *Continuity and Change* 27 nr. 2 (2012) 199-239.

Universiteits- en wetenschapsgeschiedenis

Calkoen, G.T.A., *Onder studenten: Leidse aanstaande medici en de metamorfose van de geneeskunde in de negentiende eeuw* (1838-1888).

Gelder, E. van (red.), *Bloeiende kennis: groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw* (Hilversum 2012). Uitgave t.g.v. de tentoonstelling Leydse weelde: groene ontdekkingen in de Gouden eeuw in Museum Boerhaave te Leiden.

Hollestelle, M., *Paul Ehrenfest: worstelingen met de moderne wetenschap, 1912-1933* (Leiden 2011).

Imanse, H., P. van Dongen en F.W. Veys (red.), *De held van Deshima en andere verhalen: bijzondere verzamelaars en Museum Volkenkunde 1770-2010* (Leiden 2012).

Matsuura, O., *O observatório no telhado: 40 centenário do nascimento de Jorge Marcgrave* (Recife 2011).

Pasión por las flores: dibujos de la colección Van Berkhey = Passie voor bloemen: tekeningen uit de Van Berkhey collectie = Passion for flowers: drawings from the Van Berkhey collection (Leiden 2012).

Omringende gemeenten

Cabenda, P. e.a. (eindred.), *Voorhout: het dna van Accountantskantoor Lemmers (aangesloten bij de Novensgroep)* (Voorhout 2012).

Canon van Hillegom: geschiedenis van een dorp in de Bollenstreek (Hillegom 2012).

Deursen, A.T. van, *In Katwijk is alles anders: een christelijk dorp ontmoet de wereld 1940-2005* (Amsterdam 2011).

Harff, D. en P. Harff, *Valkenburg mei 1940: de strijd om het vliegveld en het dorp: beschrijving van de gevechten en ooggetuigenverslagen* (Z. pl. 2012).

Jaspers, G. e.a. (red.), *Globes, oorkonden en botanica op Kasteel Keukenhof* (Hilversum 2012). (Jaarboek Kasteel Keukenhof: bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel en landgoed; 6).

Lis, R. van e.a., *Sociaal ondernemen in een kapitalistisch bolwerk; de geschiedenis van de Wassenaarsche Bouwstichting* (Wassenaar 2012).

Meijer, T. en C. van der Niet, *De historie van Noordwijk in woord en beeld:* deel 1*, Noordwijk aan Zee* (Noordwijk 2012).

Noort, A., *De kunst van het boerenleven: geschiedenis van Warmondse boerderijen* (Warmond 2012).

Timmer, M., *Keukenhof Holland: van Keukenduin tot lentetuin: de wordingsgeschiedenis van de Internationale Bloemententoonstelling Keukenhof* (Houten 2012).

Overige onderwerpen

Duiker, K., *Het Leidse gemeentebestuur en de jodenvervolging ten tijde van de Tweede Wereldoorlog* (Leiden 2012). Eindscriptie Universiteit Leiden.

Ouweelen, A.J. van den, *Over Mr. Johan van Buttingha Wichers* (Leiden 2010).

Roos, D., Leiden bevrijd door de Zeeuwen. In: *Zeeland: tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* jrg. 19 nr. 3 (2010) 106-110.

Smit, C., *Ons eiland: de geschiedenis van de waard en de zeeheldenbuurt* (Leiden 2012).

Ward, J.P., Hostage-taking (gijzeling) in early sixteenth century Holland, and the Guelders War. In: *Bourgondië voorbij: de Nederlanden 1250-1650* (Hilversum 2010) 363-374.

Zirkzee, J. e.a., *Toonder in Leiden* (Leiden 2012).

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: I.W.L. (Ingrid) Moerman (1999).
Leden van verdienste: R.E.O. (Rudi) Ekkart (1986), C.W. (Willemijn) Fock (1988), H.W. (Hendrik) van Soest (1991), L. (Leen) Barendregt (2003), R.C.J. (Rudi) van Maanen (2003), L.J. (Liesbeth) van Soest-Zuurdeeg (2007) en E.T. (Ed) van der Vlist (2012).

Bestuur

J.C.H. (Hans) Blom (2006), voorzitter
G.J.H.C. (Gerard) Kramer (2013), vice-voorzitter
W. (Miep) Smitsloo-de Graaff (2007), secretaris
V.M. (Victor) Wijnands (2010), penningmeester
L.R.M. (Loes) Edzes-Eijsackers (2008), lid
P.J.M.W.L. (Paul) Birker (2011), lid
L.M.M. (Rens) Heruer (2013), lid
C. (Charles) van Reij (2013), lid

Adviseur bestuur

R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. (Hans) Schuurmans, Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie te richten aan het secretariaat: W. (Miep) Smitsloo-de Graaff, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij het Erfgoed Leiden en Omstreken (v/h Regionaal Archief Leiden), Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 20,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12,50 per jaar.
Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 250.
ING-rekening: 175228.
Bankrelatie: ABN Amro, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

R.C.J. (Rudi) van Maanen, voorzitter
L.J. (Lenie) Witkam-van der Hoek, secretaris
J.F. (Jan) Dröge
C. (Cor) de Graaf
M.P.C. (Manon) van der Heijden
P.F. (Paul) Schevenhoven
J.J.M.P. (Jaak) Slangen
Chr. (Christiaan) Vogelaar

Excursiecommissie

R.M. (Robert) Smit, voorzitter
I. (Ingrid) Engel, penningmeester
W. (Wim) Dool
J.M.A. (Jon) Mann
Th. (Thea) Pieterse
O. (Olga) Thorn Leeson

Promotiecommissie

L.M.M. (Rens) Heruer, voorzitter
B.J.W.M. (Bart) Devilee
E.R. (Enny) Gibbels
J. (Jan) Gogelein
J.P. (Jan-Paul) Heijblom
T.H. (Tanneke) Schoonheim)
R.M. (Robert) Smit
H. (Hetty) Veldhuyzen van Zanten
R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten)
E.W. (Elly) Wolters-Brandt
M.C. (Thijs) Wolters

Websitebeheer

J. (Jeroen) Bruin, webmaster/technisch beheer)
R. (Raymond) Peil, nieuws
D.F.J.M. (Debbie) van Steenpaal, coördinator website
A. (Albert) de Vries, agendabeheer

Coördinatiecomissie beeldbank

J. (Joop) Heuzen, voorzitter/coördinator
A. (Andries) Kroon, penningmeester
H. (Hans) van Ulden, secretaris/contacten naar buiten
P. (Peter) Nederpel, beeldbank technisch

Jury voor de Oud-Leidenprijs

J.L.A. (Hans) Heestermans, voorzitter
R.C.J. (Rudi) van Maanen
L.J. (Liesbeth) van Soest-Zuurdeeg

Commissie Historisch Karakter van de stad

G.J.H.C. (Gerard) Kramer, voorzitter
R. (Reinoud) Boter
P. (Paulina) Buring
D. (Dirk) Halfwerk
R.K. (Rob) Onel
J.W.J. (Jelle) Verheijen

Werkgroep De Kooi / Leiden buiten de singels

A. (Arie) de Jong, voorzitter
D. (Dirk) Halfwerk
P. (Peter) Lamboo
B. (Bob) Oudshoorn
C. (Cor) Smit
B. (Boudewijn) Veldman (adviseur)

Coördinatiegroep van de Werkgroep Geveltekens

H. (Huibert) van Eyk, voorzitter
Ph.P. (Philip) Everts, secretaris
G. (Gera) Breebaart
J.A. (Hans) de Sterke

Dirk van Eck - werkgroep voor sociale en economische geschiedenis

J.S.M. (Anneke) Boot, voorzitter
C. (Charles) van Reij

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: L. (Leen) Barendregt
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden: L.R.M. (Loes) Edzes-Eijsackers
Stichting Molen de Put: L. (Leen) Barendregt
Vereniging Jan van Hout: R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten
Stichting Historisch Leiden: J.C.H. (Hans) Blom

Inhoud

Voorwoord 5

Diesrede 2012
Freek Lugt, *Over het ontstaan van Leiden.*
Lezing naar aanleiding van de presentatie van het boek *Het ontstaan van Leiden* 6

Rudi van Maanen, *Het laatste woord over het* Laatste Oordeel
van Lucas van Leyden? 20

Meta Henneke, *Jan van Hout over de Vastenavondviering in Leiden*
Een kijkje in de 16de-eeuwse feestcultuur 43

Josje Schnitzeler, *Klem tussen drapenier en volder. Belangenbehartiging*
van het Leidse stadsbestuur tussen 1574 en 1594 63

Renate van Schaik, *Een complex complex. Een bouwhistorische studie naar het*
Harteveltcomplex in Leiden 82

Mark Dekker, *Jeugdcriminaliteit in de Sleutelstad. Een beschouwing van*
jeugdcriminaliteit en de bestraffing daarvan in Leiden in de tweede helft
van de 18de eeuw 102

Cees Fasseur, *Gerbrandy en Leiden* 117

Emiel van der Hoeven, *Rotogravure: een drukkerij met wereldnaam* 128

Mathieu Fannee & André van Noort, *Waar is kasteel Alkemade gebleven?* 155

Jaaroverzichten
Kroniek van Leiden over 2012 178
Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2012 199
Bibliografie van Leiden en omgeving over 2012 211

Historische Vereniging Oud Leiden
Bestuur en commissies 215

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de Historische Vereniging Oud Leiden (opgericht 1902). Het is gratis voor leden van de vereniging.

De Historische Vereniging Oud Leiden is actief op het gebied van de geschiedbeoefening en het historisch stadsgezicht, onder meer door:

- ✓ het publiceren van het *Leids Jaarboekje;*
- ✓ het publiceren van *Oud Leiden Nieuws.* Kwartaalblad van de Historische Vereniging Oud Leiden;
- ✓ het organiseren van lezingen en excursies;
- ✓ het verstrekken van (kleine) subsidies voor historische publicaties;
- ✓ het inbrengen van standpunten in discussies over de historische omgeving.

Zie voor meer activiteiten en de soorten lidmaatschappen: **www.oudleiden.nl**.

Artikelen in jaargang 105 (2013):

Freek Lugt, *Over het ontstaan van Leiden.*
Lezing naar aanleiding van de presentatie van het boek *Het ontstaan van Leiden*
Rudi van Maanen, *Het laatste woord over het* Laatste Oordeel *van Lucas van Leyden?*
Meta Henneke, *Jan van Hout over de Vastenavondviering in Leiden*
Een kijkje in de 16de-eeuwse feestcultuur
Josje Schnitzeler, *Klem tussen drapenier en volder. Belangenbehartiging van het Leidse stadsbestuur tussen 1574 en 1594*
Renate van Schaik, *Een complex complex. Een bouwhistorische studie naar het Harteveltcomplex in Leiden*
Mark Dekker, *Jeugdcriminaliteit in de Sleutelstad. Een beschouwing van jeugdcriminaliteit en de bestraffing daarvan in Leiden in de tweede helft van de 18de eeuw*
Cees Fasseur, *Gerbrandy en Leiden*
Emiel van der Hoeven, *Rotogravure: een drukkerij met wereldnaam*
Mathieu Fannee & André van Noort, *Waar is kasteel Alkemade gebleven?*

En verschillende jaaroverzichten over 2012.

ISSN: 0922-6699